

hs

HISTORIČNI SEMINAR
2014

11

Historični seminar 11

Uredila
Mojca Žagar Karer

Ljubljana 2014

HISTORIČNI SEMINAR 11

Uredniški odbor Katarina Keber, Katarina Šter, Luka Vidmar,
Mojca Žagar Karer

Znanstvena monografija je recenzirana.

Uredila Mojca Žagar Karer
Jezikovni pregled
slovenskih delov besedila Mojca Žagar Karer
Prevod in jezikovni pregled
angleških delov besedila Mitja Trojar
Oblikovanje in prelom Brane Vidmar
Oblikovalska zasnova Milojka Žalik Huzjan

Založil Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založnika Oto Luthar
Glavni urednik Aleš Pogačnik

Tisk Tipografija, d. o. o.
Naklada 150

Monografija je v elektronski obliki dostopna na
<http://hs.zrc-sazu.si/eknjiga/HS11.pdf>

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>
prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610503668>.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.1(082)
930.85(082)

HISTORIČNI seminar 11 / uredila Mojca Žagar Karer ; [prevod angleških delov besedila Mitja Trojar]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014

ISBN 978-961-254-682-3
1. Žagar, Mojca, 1981-
272661248

© 2014, Založba ZRC, ZRC SAZU

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

Kazalo

Uvodnik	5
Introduction	7
Aneta Markuszewska: <i>Music in the service of politics: The Iphigenia operas written for Maria Casimira Sobieska as a case study</i>	9
Mojca Kovačič: <i>Stari in novi pristopi v ljudski glasbi – meje in svoboda v glasbenem ustvarjanju</i>	23
Géza Pálffy: <i>Die Türkenabwehr und die Militärkartographie der Habsburgermonarchie in Ungarn und Kroatien-Slawonien im 16. Jahrhundert</i>	37
Arno Strommeyer: <i>Teatralnost medkulturnega miru: Damian Hugo von Virmont kot cesarski veleposlanik pri Visoki porti (1719/20)</i>	71
Raymond Miller: <i>Pre-Romantic/Post-Classical: Jernej Kopitar's Thought in the European Context</i>	95
Andrej Stopar: <i>Primer sodobne politične mitologije: Josif Stalin</i>	113
Jure Zupan: <i>Čemu slovenski pomenski slovar v dobi računalnikov?</i>	139

Uvodnik

Enajsta knjiga Historičnega seminarja tako kot njene predhodnice pri naša raznolike poglede na zgodovino in ljudi, ki so se znašli v njej, hkrati pa zgodovinska veda nikakor ni ostro zamejen okvir, še manj okov, ampak se zakladnica vedenja velikodušno dopolnjuje tudi z drugimi vidiki. Raznolikost in interdisciplinarnost sta vgrajeni v samo bistvo Historičnega seminarja, cikla vabljenih predavanj, ki na ZRC SAZU poteka že 22. leto in približno enkrat na mesec poskrbi, da baročna Mala dvorana oživi v bolj ali manj živahni izmenjavi mnenj znanstvenikov in drugih vedoželjnih obiskovalcev. Domači predavatelji in gostje iz tujine predstavljajo svoja izvirna dognanja in tako pišejo – včasih nepredvidljivo in osupljivo, a le redko dolgočasno – zgodbo Historičnega seminarja.

Monografija *Historični seminar II* združuje 7 razprav, ki so jih predavatelji, 3 domači in 4 tuji (iz Madžarske, Avstrije, Poljske in ZDA), pripravili za objavo na podlagi predavanj v Historičnem seminarju.

Prva dva prispevka sta povezana z glasbo. **Aneta Markuszewska** v svoji razpravi predstavlja dve operni deli z antičnim motivom Ifigenije (*Ifigenija v Avlidi* in *Ifigenija na Tavridi*), ki sta nastali leta 1713 za rimsko gledališče Marije Kazimire Sobieske, poljske kraljice vdove. Glasba je v Rimu omogočala tudi komentiranje in kritiko takratne politike in politikov. V drugem prispevku se **Mojca Kovačič** sprašuje o mejah in svobodi pri ustvarjanju ljudske glasbe. Institucionalizacija in organizacija glasbene prakse lahko spremembe v glasbenoustvarjalnem prostoru spodbuja ali zavira, na primeru pritrkovanja pa avtorica prikaže, kaj se zgodi, če je glasbena praksa prepuščena nosilcem samim.

Tretji in četrti prispevek se ukvarjata z zgodovino obrambe pred Turki v 16. stoletju in s habsburško-osmansko diplomacijo. **Géza Pálffy** piše o širitvi Osmanskega cesarstva na območju med Jadranom in Donavo, ki je povzročila razvoj gradnje utrd, vojaške kartografije in celotne organizacije vojske v habsburški monarhiji na Madžarskem in v Slavoniji v 16. stoletju. Za protitež se prispevek **Arna Strohmejerja** ukvarja z mirovno misijo, na katero je kot vodja cesarskega veleposlaništva k Visoki porti leta 1719 odpotoval plemič iz spodnjega Porenja Damian Hugo von Virmont. Avtor se osredotoča na tri

glavne postaje Virmontove misije, tj. na prestop meje pri Paraćinu, prihod v Carigrad in nastopno avdienco pri sultanu Ahmedu III.

V petem prispevku se **Raymond Miller** posveča mestu Jerneja Kopitarja v srednjeevropskem prostoru v začetku 19. stoletja. Avtor ga uvršča v skupino »zmernih romantikov«, ki so trdili, da se »življenje začne z dejanjem«. Tudi v središču šestega prispevka je oseba – Josif Stalin. **Andrej Stopar** razpravlja o ruskem odnosu do polpretekle zgodovine, predvsem o odnosu do Stalina in pri tem ugotavlja, da večina ruskih državljanov kljub trem poskusom destalinizacije Stalinove vloge v zgodovini sovjetske države ni pripravljena kritično presoditi. Monografijo zaključuje prispevek **Jureta Zupana** o pomenski mreži slovenskih glagolov, ki jo sestavlja približno 15.500 slovenskih glagolov, združenih v 1011 pomenskih skupin, ki so hierarhično razporejene v šest pomenskih področij: biti, imeti, gibati, delati, misliti in sporazumevati se.

Historični seminar II je torej združil 7 raznovrstnih zgodb, ki radovednemu bralcu odpirajo nova obzorja. Prav zaradi tega *Historični seminar* še vedno vztraja. In ostaja.

Urednica

Introduction

The 11th volume in the Historical Seminar series, just like the previous ones, brings a diversity of views on history and people who found themselves in it. However, the science of history is by no means a sharply delimited framework, let alone fetters. Rather, this treasury of knowledge generously welcomes complements that emphasize other perspectives. Diversity and interdisciplinary character are incorporated into the very essence of the Historical Seminar, a cycle of invited lectures which have been hosted by the Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts since 1992. About once a month, the Historical Seminar makes the Baroque Mala dvorana hall become alive through more or less lively debates between scientists and other curious participants. Lecturers from Slovenia and abroad present their original findings and in doing so they write the story of the Historical Seminar which is sometimes unpredictable and astonishing, but almost never boring.

The monograph *Historical Seminar 11* combines 7 discussions which were based on the Historical Seminar lectures and edited for publication by 3 lecturers from Slovenia and 4 lecturers from abroad (Hungary, Austria, Poland and the USA).

The first two articles are related to music. In her discussion, **Aneta Markuszewska** presents two operas containing the motif of Iphigenia (*Iphigenia in Aulis* and *Iphigenia in Tauris*) composed in 1713 for the theatre of Maria Casimira Sobieska, Queen Dowager of Poland, in Rome. There, music also enabled to comment on and to criticise the politics and politicians of the time. In the second article, **Mojca Kovačič** addresses the question of limits and freedom in creating folk music. Institutionalisation and organisation of musical practice can promote or prevent changes in the field of musical creativity. Taking the example of bell chiming, the author shows what happens if musical practice is left to its bearers alone.

The third and the fourth articles deal with the history of the defence against the Turks in the 16th century and with Habsburg and Ottoman diplomacy. **Géza Pálffy** discusses the expansion of the Ottoman Empire between the Adriatic Sea and the Danube which triggered the development of fortress construction, military cartography and the entire organization of the army in

the Habsburg Monarchy in Hungary and Slavonia in the 16th century. **Arno Strohmeyer**'s article counterbalances the previous one: it discusses the peace mission to the High Porte (1719) headed by a nobleman from the Lower Rhine region Damian Hugo von Virmont as the leader of the emperor's embassy. The author focuses on three main stations of Virmont's mission: crossing the border near Paraćin, the arrival to Constantinople and the inaugural audience with the sultan Ahmed III.

The fifth article written by **Raymond Miller** focuses on the position Jernej Kopitar occupied in Central Europe at the beginning of the 19th century. The author situates him in the group of "restrained Romantics" who claimed that "life begins with action". The sixth article focuses on a personality as well, namely on Joseph Stalin. **Andrej Stopar** discusses the attitude of the Russians towards recent history, mainly the attitude towards Stalin, and finds out that in spite of three attempts at destalinization the majority of Russian citizens are not ready to critically evaluate the Stalin's role in the history of the Soviet state. The monograph ends with **Jure Zupan**'s article on the network of verbs' meanings composed of about 15,500 Slovenian verbs forming 1,011 groups of meanings which are hierarchically ordered into six clusters: to exist, to have, to move, to do, to think, and to communicate.

The monograph *Historical Seminar II* thus combines 7 diverse stories which open new horizons to a curious reader. It is precisely for this reason that the Historical Seminar still persists. And remains.

Editor

Music in the service of politics: The Iphigenia operas written for Maria Casimira Sobieska as a case study

ANETA MARKUSZEWSKA*

ABSTRACT

The main aim of the article is to present two Iphigenia operas from the viewpoint of their political utility. The pair studied in this article is *Ifigenia in Aulide* and *Ifigenia in Tauris* by Carlo Sigismondo Capece and Domenico Scarlatti. Dating back to 1713, the pieces were composed for the Roman theatre of Maria Casimira Sobieska, Queen Dowager of Poland.

KEYWORDS

Iphigenia in Aulis, *Iphigenia in Tauris*, Maria Casimira Sobieska, War of the Spanish Succession, Theresa Kunegunda Sobieska, opera

IZVLEČEK

Razprava predstavlja dve operni deli na temo Ifigenije v kontekstu njihove politične uporabnosti. To sta *Ifigenija v Avlidi* in *Ifigenija na Tavridi* Carla Sigismonda Capeceja in Domenica Scarlattija. Obe deli sta nastali leta 1713 za rimsko gledališče Marije Kazimire Sobieske, poljske kraljice vdove.

KLJUČNE BESEDE

Ifigenija v Avlidi, *Ifigenija na Tavridi*, Marija Kazimira Sobieska, španska nasledstvena vojna, Tereza Kuniigunda Sobieska, opera

The sacrifice of Iphigenia by her father Agamemnon, leader of the Greek army in the Trojan War, is a familiar trope in Western culture thanks to classical myth and drama, particularly the plays of Euripides. As Derek Hughes notes, Euripides' *Iphigenia in Aulis* is about the irrationality and corruption of war: a study of greed and the hysteria of crowds.¹ Agamemnon sacrifices his own daughter to hold on to his command over the Greek troops, and he is further incited to his monstrous act by the ambition of the other Greek leaders, who include Menelaus, Odysseus and Achilles. In addition, Menelaus wishes to avenge himself on the lover of his beautiful wife and to win her back. Restless

* Dr. Aneta Markuszewska, Institute of Musicology, University of Warsaw, e-pošta: amarkuszewska@hotmail.com

¹ Hughes, *Culture and Sacrifice. Ritual Death in Literature and Opera*, p. 36.

with inactivity, the Greek troops get out of control, clamouring for victory and plunder.

The myth of Iphigenia appears to have been used in opera for the first time in *Ifigenia*, a *dramma per musica* by an unknown librettist and composer presented in Brunswick in 1702. This story of a noble and innocent girl was subsequently dramatized on a number of Italian operatic stages – first in Padua (*Ifigenia*; libretto by Tardivelo, music by an unknown composer; 1705), next in Venice (*Ifigenia*; lib. Riva, Aureli, mus. Coletti; 1707) and then in Rome (1713), where two operas² were given in the private theatre of Maria Casimira Sobieska, Queen Dowager of Poland: *Ifigenia in Aulide* and *Ifigenia in Tauride* by Carlo Sigismondo Capece and Domenico Scarlatti. Particularly popular among those early attempts in the first half of the eighteenth century was a libretto by Apostolo Zeno entitled *Ifigenia in Aulide*, first presented in 1718 in Vienna with music by Antonio Caldara,³ and later set to music by a number of other composers. In the second half of the eighteenth century *Ifigenia in Aulide* by Mattia Verazi, with music by Niccolò Jommelli, was a great “hit”⁴ that enjoyed considerable success in Rome, where it was performed in 1751. Today, the best-known Iphigenia operas from the second half of the eighteenth century are a pair of operas, *Iphigénie en Aulide* (1774) and *Iphigénie en Tauride* (1779), which were written by Christoph Willibald Gluck for the Parisian stage.

The surviving libretto prefaces and *argomenti* suggest that audiences were quite familiar with the Iphigenia myth. The libretto of the Padua *Ifigenia* explains that the drama “treats of a story that I will not relate to you since it is familiar enough”.⁵ The libretto of the Venice opera refers to “this subject with which all the noblest story-tellers have adorned their tragedies”.⁶ The libretto by Maria Casimira Sobieska’s poet states: “So familiar is the mere name of Iphigenia to anyone with a small knowledge of Greek fables that

² For a discussion of opera pairs, see Strohm, *Dramma Dualities*, pp. 551-561.

³ Other interesting libretti containing Iphigenia’s story include: *Iphigénie en Tauride* (lib. Duche de Vancy, Danchet, mus. Desmarests, Campra, Paris, 1704); *Ifigenia in Tauride* (lib. Pasqualigo, mus. Orlandini, Venice, 1719); *Ifigenia in Aulide* (lib. Rolli, mus. Porpora, London, 1735); *Ifigenia in Aulide* (lib. Villati, mus. Graun, Berlin, 1748); *Ifigenia* (lib. ?, mus. Jommelli, Rome, 1751); *Ifigenia in Aulide* (lib. Cigna-Santi, mus. Bertoni, Turin, 1762); *Ifigenia in Tauride* (lib. Coltellini, mus. Traëtta, Vienna, 1763); *Ifigenia in Tauride* (lib. Verazi, mus. De Majo, Mannheim, 1764); *Ifigenia in Aulide* (lib. Serio, mus. Martin y Soler, Naples, 1779); *Iphigénie* (lib. Adlerbeth, mus. Uttini, Stockholm, 1777-1779); *Ifigenia in Aulide* (lib. Moretti, mus. Zingarelli, Milan, 1787). See Sartori, *I libretti italiani*, and Forment, ‘*La Terra, il Cielo e l’Inferno*’, pp. 104-109 (I give many thanks to the last-named author for making his thesis available to me).

⁴ Petzoldt McClymonds, *Transforming Opera Seria*, pp. 119-132; Cumming, *Gluck’s Iphigenia operas*, pp. 217-242.

⁵ “Egli tratta una favola, che qui non ti espongo, per essere nota à bastanza”. Tardivelo, *Ifigenia*, p. 5.

⁶ “Questo soggetto di cui hanno adornate le loro Tragedie tutte le lingue più gentili [...]”. Riva, Aureli, *L’Ifigenia*, p. 4.

were I to explain from where I took the material for the present opera and the other opera, which perhaps will likewise be performed during this Carnival, I would deter rather than attract the curiosity of those intending to read them [...]”.⁷ In his introduction Apostolo Zeno notes: “[...] this sacrifice is among the most celebrated subjects for poets, who have, however, recounted it in very diverse ways”.⁸

Authors of Iphigenia operas drew on a variety of sources that included Greek mythology and tragedy (particularly by Euripides), Racine’s *Iphigénie* (1674) and Pier Jacopo Martello’s *Ifigenia in Tauris* (1709). Zeno spelled out with the greatest clarity why the Iphigenia myth proved to be such an enduring inspiration for opera writers:

Some have asserted that Iphigenia was actually sacrificed – thus Aeschylus, Euripides, Sophocles and others. Some have been of the opinion that Diana, moved to pity, snatched her from the hands of Calchas and removed her to Tauris, causing a doe or some other animal to be sacrificed in her stead. Euripides shows himself to be of the same opinion, and Ovid mentions this in his *Metamorphoses*. Finally, others have written that although an Iphigenia was indeed sacrificed, she was not the daughter of Agamemnon but a daughter of Helen born to her in secrecy from Theseus before she became the bride of Menelaus, King of Sparta, to whom she never divulged her secret or her previous marriage to Theseus; consequently, the descent of that Iphigenia was kept secret from him and all others since she lived under another name, and so I call her Elisena. In constructing my drama I have followed that third opinion, held by Euforione Calcidense, Alessandro Pleuronio and Stesicoro Imereo, as related by Pausanias in Book 2, since the first led the tale to an excessively tragic conclusion, and the second to an excessively implausible dénouement. The first two versions of the events were treated by the incomparable Euripides, and the third by the famous Racine [...].⁹

⁷ “Il nome d’Ifigenia è così cognito per se stesso a chiunque ha mediocre notizia della favola Greca, che lo spiegarne i casi da i quali ho preso la materia per la presente Opera, e per l’altra, che forse dovrà rappresentarsi anche in questo Carnevale, sarebbe più tosto offendere, che allettare la Curiosità di chi vorrà leggerle [...]”. Capece, *Ifigenia in Aulide*, p. 3.

⁸ “[...] Questo sacrificio è uno de’ più celebri fatti appresso i poeti, i quali però assai diversamente l’han riferito”. Zeno, *Ifigenia in Aulide*, p. 3.

⁹ “Alcuni hanno asserito, che veramente Ifigenia fosse sacrificata. Così Eschilo, Euripide, Sofocle, ed altri. Alcuni sono stati di parere, che Diana mossane a pietà l’avesse rapita nel punto del sacrificio delle mani di Calcante, e portata in Tauride, facendo, che in vece di lei rimanesse uccisa una cerva, o altro animale. Euripide mostra di essere stato anch’egli di questo sentimento, e Ovidio ne parla nelle sue Metamorfosi. Altri finalmente hanno scritto, che una Ifigenia fu veramente sacrificata, non già la figliuola di Agamennone, ma una figliuola di Elena, natale in segreto da Teseo, avanti che fosse sposa di Menelao, Re di Sparta, al quale non confide mai questo suo segreto e primo matrimonio con Teseo; e per conseguenza a lui e a tutti tenne occulta la nascita di questa Ifigenia, la quale fece allevare sotto altro nome; e io le do quello di Elisena. Questa terza opinione, che è sostenuta da Euforione Calcidense, da Alessandro Pleuronio, e da Stesicoro Imereo, riportati da Pausania nel libro II è stata seguita da

In this paper I will discuss in detail only the two operas performed in 1713 at the Roman court of Maria Casimira Sobieska, Queen Dowager of Poland. But in order to do that, some more information about the queen and her patronage of music in Rome is required.

Maria Casimira Sobieska (Polish: Maria Kazimiera), *Regina Vedova di Polonia*, arrived in Rome in the spring of 1699. European tours were fashionable among foreigners at the time, but the Queen Dowager's arrival in the Eternal City was of a political rather than a touristic nature. Deeply unpopular with the Polish nobility, Maria Casimira became a queen without a crown after she was left a widow by the Christian military champion King Jan III Sobieski of Poland, so that she felt compelled to leave Poland permanently. Her decision to settle in Rome was unsurprising. In the capital of Christendom she would be sure of receiving a ceremonious welcome, and in due course she settled down in a palazzo offered by Prince Don Livio Odescalchi, a cousin of Pope Innocent X and, like her husband, a hero of the Battle of Vienna (1683). The Queen Dowager soon began to dispense patronage to local artists, and became a very important patron of opera. The libretti for her private theatre were written by Carlo Sigismondo Capece, poet and personal secretary to the Queen Dowager. Alessandro Scarlatti, and later mainly Domenico Scarlatti, composed the music.

The following is a list of titles of the *drammi per musica* performed in Sobieska's residence, the Palazzo Zuccari:

1. *Il figlio delle selve*, dramma per musica, 1709
2. *Silvia*, dramma pastorale, 1710
3. *Tolomeo et Alessandro*, dramma per musica, 1711
4. *Orlando ovvero la gelosa pazzia*, dramma, 1711
5. *Tetide in Sciro*, dramma per musica, 1712
6. *Ifigenia in Aulide*, dramma per musica, 1713
7. *Ifigenia in Tauri*, dramma per musica, 1713
8. *Amor d'un Ombra e gelosia d'un'Aura*, dramma per musica, 1714

In 1713 Maria Casimira had two operas presented in her theatre: *Ifigenia in Aulide* and *Ifigenia in Tauri*. In my opinion, she used the familiar story of the House of Atreides to voice her sharp protest against the ongoing War of the Spanish Succession, but also to add her voice to a public debate on war as such, in which the tragedy of the individual involved in a military conflict was beginning to be recognized.

me nell'ordinamento del Dramma: poiché la prima menava la favola a un fine troppo tragico, e la seconda ad uno scioglimento troppo incredibile. Nelle prime maniere l'argomento è stato maneggiato dall'incomparabile Euripide, e nella terza dal famoso Racine [...]". Zeno, *Ifigenia*, pp. 3-4.

The War of the Spanish Succession – key facts

On 1 November 1700 Charles II of Spain died without issue. The last descendant of the Spanish Hapsburgs, Charles bequeathed his Spanish possessions to Philip d'Anjou, the grandson of Louis XIV, who was to reign over Spain as Philip V. This was accepted by the pope and some Italian states, and, reluctantly, by Spain itself – but not by Emperor Leopold I. Leopold I had his own claims to some of the Spanish territories; even more importantly, the proposed succession presented him with the worrying prospect of French domination in Europe. England and the Netherlands were likewise unimpressed, fearing that a combined Franco-Spanish force would upset the balance of naval power. War was inevitable, and its consequences were far-reaching. In the event, Spain lost all of its possessions in Italy including Sicily, Naples and Sardinia (which provided strategic control over the south of the Mediterranean), along with the strategic city of Milan. Belgium and the Netherlands likewise passed from Spanish control. The Spanish Empire had collapsed, and the Austrian Hapsburgs were on the rise. The new political consensus, with its direct implications for the networks of influence in Italy, exposed the weakness of Pope Clement XI. The collapse of the Spanish Empire put an end to the real power of popes in early modern politics. In 1709 Emperor Joseph I threatened to sack Rome unless Clement XI, a Franco-Spanish sympathizer, recognized Joseph's brother, Charles III, as the rightful Catholic king of Spain: the pope acquiesced, an act clearly demonstrating that the claims of papal divine right, as once formulated by Counter-Reformation theologians, were no longer being taken seriously.¹⁰

At a more personal level, the War of the Spanish Succession dealt a heavy blow to the family of Maria Casimira Sobieska. When hostilities erupted in 1701, Maximilian II Emanuel, Elector of Bavaria and Maria Casimira's son-in-law, joined the fray on the side of the French. Despite some early military success he was eventually defeated by the combined imperial and British forces, and had to seek a safe haven in exile in the Netherlands, while Theresa Kunegunda Sobieska, his pregnant wife and Maria Casimira's daughter, became Regent of Bavaria, a land surrounded by enemy forces.¹¹ Scholarly opinion differs on why Theresa Kunegunda left Munich and went to Italy in February 1705. Weakened by a recent childbirth and the several exhausting months in which she had to wield executive power, she was also receiving alarming news about her husband's lifestyle, which was not exactly saintly. Theresa Kunegunda wanted to see her mother, but her hopes that Maria Casimira would be able to

¹⁰ This theory was strongly promoted in particular by Jesuits such as Francisco Suárez and Robert Bellarmine; cf. Dandeleit, *Politics and the State System*, p. 14, and the literature recommended there.

¹¹ Komaszyński, *Teresa Kunegunda*. All the information on Teresa Kunegunda in this article is based on Komaszyński's study.

visit her in Munich were soon dashed.¹² In March mother and daughter were reunited in Padua. Theresa Kunegunda planned to return swiftly and rejoin her children in Munich, but she was stopped at the Austrian border. Theresa Kunegunda and Maria Casimira pleaded with the imperial couple, but to no avail. Theresa Kunegunda was forced to return to Venice, where she remained in exile for ten years, writing letters to her husband, and praying for the health of her children and for a speedy end to the war.¹³ She was refused entry to Bavaria even to attend the funerals of her children.

This was a dark and lonely period in Theresa Kunegunda's life, and the entertainments available in Venice can have done little to alleviate the gloom (Theresa Kunegunda had access to opera performances during the carnival period, establishing artistic contact with Vivaldi and Albinoni; she also started to assemble a private collection of paintings and had sporadic contact with the local aristocracy). Understandably, she missed her children, and lavished care on an Armenian foster child she had taken under her wing. Maria Casimira applied for a passport to visit her daughter in Venice, but her request was likewise turned down. This element of personal injury must have contributed to Sobieska's unambiguous condemnation of the war and its key political players.

Ifigenia in Aulide and Ifigenia in Tauri

In 1713 Maria Casimira and her son Alexander Sobieski held two private opera performances during the carnival period. Contemporary accounts suggest that the works were favourably received by the invited guests. The *Foglio di Foligno* makes the following reference to *Ifigenia in Aulide*, dated 28 January 1713:

Comedies continue to be staged both in the Polish Queen's private theatre and in the Capranica theatre, and both have met with great favour on account of the quality of the singers and the beauty of the sets and costumes.¹⁴

The same author wrote again on 18 February 1713 to announce the premiere of *Ifigenia in Tauri*:

The performances of the second operas in the Capranica theatre and the Polish Queen's theatre have earned great applause, but that of Her Majesty

¹² The Emperor refused to issue the passport to the Queen Dowager because of his fears that the Bavarian ruling couple might instal Maria Casimira as Regent for the duration of the war. The Queen acquiesced in their plan, especially since it meant that the Elector and his wife might become reunited in Brussels.

¹³ During this period Theresa Kunegunda acquired the nickname of "Penelope".

¹⁴ "Continuano le recite di queste Comedie, che si rappresentano tanto nel Domestico Teatro di questa Regina di Polonia, che in quello di Capranica, riuscendo ambedue di sommo applauso per la qualità de Recitanti, e per la Vaghezza delle Scene, e degl'Abiti" (28.1.1713) *Foglio di Foligno*.

is superior to the one at the Capranica theatre both on account of the poetic composition and on that of the music and costumes, for which reason everyone is hastening to enjoy such a fine entertainment.¹⁵

In imitation of Euripides, the librettist, Carlo Sigismondo Capece, divided the story into two parts: *Ifigenia in Aulis* and *Ifigenia in Tauris*. The *argomenti* emphasize that the two pieces are linked by the identity of its heroine and together create a continuous story that can be analyzed as a single whole. Domenico Scarlatti, Maria Casimira's *maestro di cappella*, composed the music. Disappointingly, only five arias from it survive.¹⁶

In both *argomenti* Capece identified the source of his pieces as the tragedies of Euripides, which he knew from a translation by *Padre* Ortensio Scamacchi.¹⁷ In the case of *Ifigenia in Tauris*, he mentioned in addition the recent (1709) play of the same title by Pier Jacopo Martello. The present article will not discuss the two operas' departures from the Greek original, since the differences arise mainly from operatic convention. But despite the differences, Capece's libretti touch on the same themes as Euripides' two tragedies – the symbolism of human sacrifice in a religious cult, the difficult choices to be made between natural law and divine law,¹⁸ the question of free will, the problematic aspects of revenge and friendship, and the symbolism of Tauris for an individual life.

The story of the first opera, *Ifigenia in Aulide*, is familiar. Under the command of Agamemnon, the Greek troops are impatiently waiting for a favourable wind to carry their ships to Troy. A soothsayer by the name of Calcante (Calchas) informs Agamemnon that the winds have been withheld by the angry goddess Diana, who can be appeased only by the sacrifice of Agamemnon's daughter, Iphigenia. Agamemnon and Ulysses arrange an ostensible marriage between Iphigenia and Achilles. Iphigenia comes to Aulis with her mother Clytemnestra and with Pilliade, a young man who is in love with her. Troubled by his conscience and the obvious injustice of the situation, Agamemnon tries to warn his wife and daughter. He tells them that Achilles has changed his mind, and urges them to return home immediately. Angered by

¹⁵ "Riesce di sommo applauso la recita delle seconde Opere in questi Teatri di Capranica, e della Regina di Polonia, ma quella della Maestà Sua supera l'altra di Capranica, si per la Composizione delle Parole, che della Musica, e degl'Abiti, onde ogn'uno si affatica per godere di sì nobile trattenimento" (18.II.1713) *Foglio di Foligno*.

¹⁶ D-DI, sygn. Mus. I-F-30.

¹⁷ Ortensio Scamacca or Scammacca (1562–1648) was a very prolific Jesuit poet and playwright known for his loose adaptations of classical Greek dramas, primarily by Sophocles and Euripides. The total number of his adaptations amounts to forty-five plays collected in numerous volumes published in 1632–1648. See *Storia letteraria d'Italia*, pp. 444-445; Sacco Messineo, *Il martire e il tiranno*.

¹⁸ Agamemnon has to choose between his obedience to the oracle and his love for his daughter. His heart's desire goes against the will of the Greeks and his duty towards the state.

this perceived slight, Clytemnestra calls for revenge on Achilles. She confronts him, and when Achilles cannot keep his eyes off the beautiful Iphigenia, she accuses him of deceit. The perplexed Achilles pledges love to Iphigenia and revenge for the affront. He mentions the meeting to Agamemnon, who realizes that his daughter is doomed. Achilles' outrage and Clytemnestra's anguish will prove futile. Reconciled to her fate, Iphigenia is led off to a shrine, where Diana whisks her away from the sacrificial altar. Borne aloft by the goddess, Iphigenia points out the rising wind, which presages a Greek victory.

In *Iphigenia in Tauris* Euripides (and his future imitators among poets and theorists) posed a question about the meaning of Tauris in the life of an individual. In the earlier accounts, Tauris (today's Crimea) had been presented as a remote place hostile to strangers. This is the vision recorded by Herodotus in his *Histories*:

[...] Of those the Taurians for their part use laws like this: on the one hand they sacrifice to the virgin the shipwrecked and whomever of the Greeks they take hold of, when they are brought out to sea in opposition, in a manner like this: having performed the initiatory rite, with a club they strike the head. Some indeed say that they thrust the body down from the cliff (for on a cliff the shrine is set up) and the head they impale; others, although they give the same account concerning the head, yet give an account that the body is not thrust from the cliff, but is concealed with earth. And that divinity, to which they sacrifice, the Taurians themselves say is Iphigenia, Agamemnon's daughter. And to the enemy men whomever they worst they do this: each, having cut off a head, carries it away for himself to his house; thereafter on a large piece of wood he impales and stands it projecting far over his home and most over the smoke-vent. They assert then that those are suspended above as guardians of the whole home.¹⁹

Tauris functions as a symbolic separation between civilization, on the one hand, and the brutal and chaotic world of superstition and ignorance, on the other. It also doubles as a shorthand for exile.²⁰ This kind of combination would have appealed strongly to Maria Casimira, given that the sacrifice of Iphigenia and her journey to the hostile land of Tauris were transparent allusions to the experiences of her daughter, Theresa Kunegunda.

Euripides wrote his pair of tragedies during the Second Peloponnesian War, a fateful conflict that dealt a severe blow to the political and military stature of Athens. Capece, similarly, worked on his two libretti during the War of the Spanish Succession. Although there was no automatic association in

¹⁹ Herodotus, *Inquiries*.

²⁰ For more information see Hughes, *Culture and Sacrifice*, p. 121.

eighteenth-century European culture between the myth of Iphigenia and periods of heightened warfare,²¹ it is unlikely that the analogy was pure coincidence.²²

Every war makes victims of women, and Theresa Kunegunda Sobieska was certainly one such victim, suffering separation from her family and children in the manner of thousands of other women, many of them anonymous. By the lights of her time, such a violent severing from her children and the domestic sphere²³ was a drastic experience, challenging the contemporary notions promoted by the Church and society that a woman's natural calling was one of wife and mother.²⁴ A woman's expected role was to serve and to care: feeding her family, nursing sick family members to health and accompanying them at their hour of death.²⁵ To have her most basic womanly rights denied, including the right to bury two of her sons, would have seemed particularly barbarous in 1705.

Performed in the private theatre of Maria Casimira, the *drammi* made broad allusions to her daughter's misfortunes and took care to include a dramatic role for Clytemnestra, Iphigenia's mother.²⁶ We know that Maria Casimira sent the scores and libretti of this pair of operas to her daughter in Venice, and it is worth pointing out that, to my knowledge, Capece's libretto contains the most active and dramatic depiction of Clytemnestra's character of any eighteenth-century libretto on the subject. In *Ifigenia in Aulide* one encounters long conversations between the mother and her daughter. At the beginning of the drama Clytemnestra advises Ifigenia in matters of love and marriage. She cheers up Ifigenia, pointing out the great honour and prestige entailed in being a daughter-in-law to Thetis. Later on, they discuss the infidelity of Achilles. At the end of the opera, crying and screaming in anguish for her lost daughter, Clytemnestra seems like a poignant portrayal of Maria Casimira herself, crushed as she was by the indifference of the emperor and other rulers, who made their life-and-death decisions about the lives of others with the cool indifference of Olympian gods. In a recitative and its following aria, she complains: "But what could be done | By a single faint-hearted woman | Against the fury of an entire armed camp, | Against the severity of the Gods and the Stars" ("Mà che far potea | Femina sola, e imbellè | Contro il furor di tutt'un campo armato, | Contro il rigor de' Numi, e delle Stelle"), followed by:

²¹ To this day, the myth is open to a number of interpretations. For instance, it has a timeless relevance in discussions of the death penalty.

²² Zeno's libretto of 1718 can be connected with the Austrian war against the Turks. It was performed in Vienna on 5 November not long after the treaty of Passarowitz was signed (21. VII.1718).

²³ The French reportedly had the saying "Femme grosse a un pied dans la fosse" (A pregnant woman has one leg in her grave). Hufton, *The prospect before her*, p. 183.

²⁴ *Historia życia prywatnego. Od renesansu do oświecenia*, p. 431.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Importantly, we know that she sent the scores and libretti of those works to her daughter in Venice. Over, ...*sotto l'Ombra della Regina*, p. 263.

Si sì voi perfidi Numi, Si sì voi barbare Stelle Sete quelle, che usurpate Falso onor di Deità. Sempre ingiuste all'innocenza, Sempre cieche alla clemenza, Sempre sorde alla pietà. Si & c.	Yes, indeed, you perfidious gods, Yes, indeed, you barbarous stars, You are the ones who falsely usurp The splendour of divinity. Ever unjust to innocence, Ever blind to clemency, Ever deaf to pity. Yes & c.
--	---

Maria Casimira's surviving correspondence records the anguish caused by her daughter's plight,²⁷ which might explain the poignant ring of truth that the arias of Clytemnestra have. The following aria occurs in Act I, Scene 10:

Per vendicarmi avrò la forza, e l'armi Da un oltraggiato honor. Se alla vendetta Con più dolcezza alletta Un disprezzato Amor. Per & c.	I shall have the strength and the weapons To be avenged For my slighted honour If a spurned Amor With more sweetness incites [me] To revenge. I shall & c.
--	---

In this aria Clytemnestra reacts to Achilles' alleged repudiation of Iphigenia. According to Greek custom, this kind of slight to one's honour justified vengeance, but the aria can also be interpreted, in a broader context, as Maria Casimira's appeal to the consciences of contemporary rulers. Theresa Kunegunda's plight was not the only example of insulting and exploitative treatment suffered by descendants of King Jan III Sobieski at the hands of European princes.

In her next recitative (III.9), the furious Clytemnestra declares agitatedly: "Vedrai | Quanto in man d'una Madre hora più vale: | Del generoso Acchille | Al lato, col tuo brando saprò anch'io | O liberar la figlia, ò pur morendo | Liberar dal dolore il petto mio" ("You will see | how much more in a mother's hand [your dagger] is worth: | With generous Achilles | at my side, I, too, will find a way, with your sword, | either to set free my daughter or, simply by dying, | to release my heart from pain").

Another aria runs:

²⁷ "I pray incessantly to God ... to reunite us all and to restore your family to its ancestral greatness". Maria Casimira Sobieska, cited in Komaszyński, *Teresa Kunegunda*, p. 113.

Morire, ò vincere, Anch'io saprò. Tigre, che vedasi Rapire i figli Di tali artigli Mai non s'armò. Morire &c.	To die or to triumph, I, too, can do that. A tiger seeing Its cubs snatched away Never armed itself With such claws. To die &c.
--	--

As in Euripides' play, the personality of Capece's Iphigenia undergoes a profound change. After her initial outburst of despair, she is calm and dignified as she gives up her life at the sacrificial altar. Saved from death at the last moment by the goddess Artemis, who sweeps her off to the barbarian lands of Tauris, Iphigenia will spend the next ten years performing human sacrifices herself. Tauris seems to symbolize Theresa Kundegunda's period of exile in Venice, where, like the mythical Iphigenia, she spent long, solitary hours praying, thinking about home and fearing for her family (in the case of Theresa Kunegunda, the woes were aggravated by financial difficulties). The opera's closing scenes hold out the promise of a better future – a promise that came true for Theresa Kunegunda on 7 March 1714, when the Peace of Rastatt finally brought the war to an end after fourteen years. The following year, the Electress was back in Munich.²⁸

Capece's use of themes such as Tauris and ritual slaughter contained coded criticism of a system of power that not only sanctioned the cruelty and greed of war but also laid bare a political system in crisis that was actually prepared to make a sacrifice of the family, one of its supreme social values.²⁹ As Walter Davis notes, "To dramatize the truth of the family is to reveal the truth of the world".³⁰ After 1713 the dark goings-on in the House of Atreides would become increasingly popular on the stages of Europe, proving that its status as political theatre was as enduring as war itself.

Bibliography

Ariès, Philippe: *Historia dzieciństwa: dziecko i rodzina w dawnych czasach*,

²⁸ Following the death of Maximilian Emmanuel, Teresa Kunegunda returned to Venice since her relations with her father's successor, Karl Albrecht, were fraught. She died in Venice in 1730.

²⁹ The view of the family as a basic unit of society and a refuge for its members began to take shape in the fourteenth century, replacing the medieval clan model. The first iconographic depictions date back to the fifteenth century, and they become widespread in the sixteenth century. In the seventeenth and eighteenth centuries depictions of family members in genre art become very popular. Family ties and emotions begin to inspire art and artists. With the strong support of religion, the family becomes venerated in early modern societies. For more information on the family in early modern Europe, see Ariès, *Historia dzieciństwa*.

³⁰ Davis, *The Play's the Thing*, p. 4.

- Polish translation of *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, transl. M. Ochab. Gdańsk: Marabut, 1995.
- Capece, Carlo Sigismondo: *Ifigenia in Aulide*, Roma, 1713.
- Capece, Carlo Sigismondo, *Ifigenia in Tauri*, Roma, 1713.
- Cumming, Julie E.: Gluck's Iphigenia operas: sources and strategies. *Opera and the Enlightenment* (eds. Th. Bauman and M. Petzoldt McClymonds). Cambridge: Cambridge University Press, 1995, pp. 217-242.
- Dandeleit, Thomas J.: Politics and the state system after the Habsburg-Valois Wars. *Early Modern Italy 1550–1796* (ed. J. A. Marino). Oxford: Oxford University Press, 2002, pp.11-29.
- Davis, Walter A.: The Play's the Thing: Censorship, Theatre and Ideology. *Art and Politics. Psychoanalysis, Ideology, Theatre*. London: Pluto press, 2007, pp. 3-16.
- Forment, Bruno: 'La Terra, il Cielo e l'Inferno'. *The Representation and Reception of Greco-Roman Mythology in 'Opera Seria'*, PhD Thesis. Universiteit Gent, 2006–2007.
- Chartier, Roger (ed.): *Historia życia prywatnego. Od renesansu do oświecenia* (Polish translation of *Histoire de la vie privée*), vol. 3. Wrocław: Ossolineum, 1999.
- Herodotus, *Inquiries*, Book 4, translated by Shlomo Felberbaum, instalment 23. <http://www.losttrails.com/pages/Tales/Inquiries/Herodotus_23.html>, (accessed 25. 10. 2010).
- Hufton, Olwen: *The prospect before her. A history of women in Western Europe 1500–1800*. New York: Vintage Books, 1998.
- Hughes, Derek: *Culture and Sacrifice. Ritual Death in Literature and Opera*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Komaszyński, Michał: *Teresa Kunegunda Sobieska*. Warszawa: PIW, 1982.
- Over, Berthold: Kurfürstin Therese Kunigunde von Bayern in Venedig (1705–1715). *Das Musikleben am Hof von Kurfürst Max Emanuel, Bericht über das Internationale Musikwissenschaftliche Symposium, veranstaltet von der Gesellschaft für Bayerische Musikgeschichte und dem Forschungsinstitut für Musiktheater der Universität Bayreuth* (eds. S. Hörner and S. Werr). Tutzing: Schneider, 2012, pp. 85-117.
- Over, Berthold: "...sotto l'Ombra della Regina di Pennati Antonio Vivaldi, Kurfürstin Therese Kunigunde von Bayern und andere Wittelsbacher". *Italian Opera in Central Europe 1614–1780, vol. 3. Opera Subjects and European Relationships* (eds. N. Dubowy, C. Herr, A. Żórawska-Witkowska), Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2008, pp. 251-297.
- Petzoldt McClymonds, Marita: Transforming opera seria: Verazi's innovations and their impact on opera in Italy. *Opera and the Enlightenment* (eds. Th. Bauman and M. Petzoldt McClymonds). Cambridge: Cambridge University Press, 1995, pp. 119-132.
- Riva, Aurelli: *L'Ifigenia*, Venezia, 1707.

- Sacco Messineo, Michela: *Il martire e il tiranno. Ortensio Scammacca e il teatro tragico barocco*. Roma: Bulzoni, 1988.
- Sartori, Claudio: *I libretti italiani a stampa dalle origini al 1800*, 7 vols. Cuneo: Bertola & Locatelli Editori, 1990.
- Jannaco, C. and M. Capucci (eds.): *Storia letteraria d'Italia, Il Seicento*. Padua: Piccin, 1986.
- Strohm, Reinhard: Drama Dualities: Metastasio and the Tradition of the Opera Pair. *Early Music*, 1998, pp. 551-561.
- Tardivelo, *Ifigenia*. Padova, 1705.
- Zeno, *Ifigenia in Aulide*. Wien, 1718.

Glasba v službi politike: študija primera oper z motivom Ifigenije, napisanih za Marijo Kazimiro Sobiesko

Povzetek

Motiv Ifigenije, ki jo bogovom žrtvuje lastni oče Agamemnon, vodilni grški knez v vojni proti Trojancem, je v zahodni kulturi dobro znan antični mit, ki se je ohranil predvsem v Evripidovih delih. Ifigenija naj bi bila žrtvovana zato, da bi bogovi grški vojski naklonili ugoden veter za izplutje iz Avlide, plovbo proti Troji in končno zmago.

Derek Hughes meni, da je Evripidova *Ifigenija v Avlidi* tragedija o »iracionalnosti in pokvarjenosti vojne, njenem pohlepu in množični histeriji«. Ambiciozni vojaški poveljniki, med katerimi so Menelaj, Odisej in Ahil, Agamemnona prepričajo, da žrtvuje življenje svoje lastne hčere, da bi obdržal poveljstvo nad grško vojsko. Nemirna grška vojska po dolgem obdobju brezdelja glasno zahteva plenjenje in zmago. Ifigenija mora skupaj s tisoči drugih vojnih žrtev umreti nesmiselne smrti, da bi zadostila krvoločni drhali. Celo najbolj civilizirane dele sveta obvladuje sla po nasilju.

Evripidova tragedija je postala vir navdiha za številne pesnike, od Shakespeara, Corneilla in Racina do Goetheja, pa tudi za libretiste, ki so v 18. stoletju pisali operna besedila (C. S. Capece, A. Zeno, B. Pasqualigo, P. Rolli, L. de Villati, M. Coltellini), in posredno za številne operne skladatelje, kot so R. Keiser, D. Scarlatti, T. Traetta, Ch. W. Gluck in A. y Soler. Kaj je bilo torej za umetnike tako zanimivega v tej zgodbi? In kakšen potencial je imela v kontekstu opernega mecenstva?

Marija Kazimira Sobieska, poljska kraljica vdova, je postala pokroviteljica glasbe in umetnosti kmalu po svojem prihodu v Rim leta 1699. Španska nasledstvena vojna, ki je izbruhnila leta 1701, je močno vplivala na njeno življenje v Rimu (zamude s prenosom denarja, ki ga je prejemale iz Poljske) in življenje njene hčere Tereze Kunigunde Sobieske, žene bavarskega volilnega kneza.

Kraljica je hitro spoznala, da glasba v Rimu ni le prvovrstno orodje politike prestiža in moči. Predstavlja tudi možnost komentiranja in kritike trenutne politike in sodobnih politikov, prav to pa je kraljica storila v dveh libretih, zasnovanih na znanem motivu žrtvovanja Ifigenije.

Stari in novi pristopi v ljudski glasbi – meje in svoboda v glasbenem ustvarjanju

MOJCA KOVAČIČ*

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja (ne)odzivnost slovenske glasbene folkloristike na procese in spremembe, ki jih v zadnjih šestdesetih letih doživlja slovenska ljudska glasba in do kakšnega razkoraka je prišlo med glasbo, ki je del vsakdanjega in prazničnega življenja ljudi, ter javno podobo ljudske glasbe v medijih, vzgojno-izobraževalnih ustanovah, znanstvenem in strokovnem prostoru. Prikazuje, kako institucionalizacija in organizacija glasbene prakse spodbujata ali zavirata spremembe v glasbenoustvarjalnem prostoru ter na primeru pritrkavanja prikaže, kakšni so rezultati, kadar je ta prepuščena nosilcem samim.

KLJUČNE BESEDE

tradicija, ljudska glasba, kulturna politika, institucionalizacija, pritrkavanje, glasbeno ustvarjanje

ABSTRACT

The article presents the (un)responsiveness of Slovenian musical folklore studies on the processes and changes that Slovenian folk music experienced in the last sixty years. It presents the gap that exists between the music that is part of the everyday and festive life of people and the public image of folk music in the media, educational institutions and scholarly discourse. It is shown how the institutionalization and organization of music process promote or inhibit changes in musical creativity space. The article shows, using the case of bell chiming, to what leads a situation, in which the institutionalization and organization of the music are left to the bearers of tradition alone.

KEY WORDS

tradition, folk music, cultural policy, institutionalization, bell chiming, musical creativity

Koncepcije in podoba ljudske glasbe danes

Razumevanje pojma glasbene tradicije se je v slovenski glasbeni folkloristiki skozi čas spreminjalo.¹ Od romantičnega koncepta, pri katerem se ljudska

* Dr. Mojca Kovačič, Glasbenonarodopisni inštitut, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, e-pošta: mojca.kovacic@zrc-sazu.si

¹ Nastanek in razvoj slovenske glasbene folkloristike in njenih raziskovalnih pristopov je podrobno obravnavan v Pisk, Ponovno o oblikovanju in razvoju glasbene folkloristike.

pesem in glasba iz davnih časov ohranjata v kolektivnem spominu naroda in sta podvrženi izumrtju,² do prepoznavanja ustnega prenosa in variantnosti ter spontanosti in improvizatoričnosti³ kot njenih ključnih elementov. Definicije tradicije v smislu »ustnega, gibnega, materialnega izročila ter izročila šeg in običajev od osebe, kraja in generacije do drugega prek ustnega prenosa ali imitacije«⁴ so danes v znanstvenem prostoru ponovno premišljene in dopuščene so drugačne interpretacije, saj se vse pogosteje zavedamo posameznih elementov in akterjev – posameznikov, ki vplivajo, oblikujejo in spreminjajo tradicijo in njeno vlogo v sodobnem življenju ljudi.

Tudi (slovenska) ljudska glasba⁵ se spreminja nenehno, spremembe pa jo osmišljajo in ohranjajo njeno živost, so namreč »način njenega obstoja in sredstvo njenega učinkovanja«.⁶ Ljudska glasba pa zaradi narave njenega življenja in prenosa danes povzroča številne dileme, kakšna je bila njena pretekla zvočna podoba in v strokovnih krogih tudi, kakšna naj bi bila njena sedanja. Če so se po eni strani znanost, stroka in del zainteresirane javnosti ukvarjali s slednjim vprašanjem, pa so po drugi strani ljudje spreminjali, interpretirali in ustvarjali njeno podobo po svojih estetskih kriterijih še naprej. Tako je prišlo do razkoraka med imaginacijo ljudskega, ki je temeljila na pretekli podobi in realnostjo, ki je ubirala drugo pot.⁷ Zaradi brisanja meja med umetno, množično, popularno in ljudsko glasbo ter izginjanja nekaterih prvin pretekle podobe ljudske glasbe⁸ sta znanost in stroka pogosto spregledali pomen vključevanja novih, sodobnih in aktualnih pojavov v svoje polje raziskovanja.⁹

Kakšno je razmerje ljudske glasbe do drugih glasbenih zvrsti že dolgo zaposluje etnomuzikologe in glasbene folkloriste tako v svetovnem kot tudi v slovenskem prostoru. Definiranje njenih značilnosti, iskanje razlik med njo in drugimi glasbenimi žanri, iskanje njenega izvora ter delitev na avtentično

² glej npr. Murko, *Izbrano delo*, str. 232 in Vodušek, *O sodobnih nalogah folkloristike*, str. 25.

³ Vodušek, Ali in kako definiramo »ljudsko«, str. 22.

⁴ Johnson, *Tradition*, str. 659.

⁵ V prispevku ne problematiziram uporabe termina ljudska glasba z vidika definiranja koncepta ljudstva (čeprav se problema zavedam). Uporabljam ga kot termin, ki je vsesplošno navzoč v javnem diskurzu, predstavlja pa tudi podobne termine, kot so folklorna glasba, tradicijska ali tradicionalna glasba. Glej tudi Muršič, *Trate vaše in naše mladosti*, str. 126.

⁶ Muršič, *Trate naše in vaše mladosti*, str. 138.

⁷ Razhajanja med realnim in imaginarnim so razburjala že zbiralce »narodnega blaga« v začetku 20. stoletja; več o tem glej Klobčar, »The young sing only modern songs«, str. 35–48.

⁸ Tudi podoba pretekle zvočnosti je krhka: preteklost namreč temelji na individualnem spominu ljudskih pevcev in godcev ter na zvočnih posnetkih od sredine 20. stoletja dalje (glej tudi Šivic, *Vpliv institucionalnih meril*, str. 28).

⁹ Na »novo poglavje slovenskega godčevstva« (Kumer, *Ljudska glasbila in godci*, str. 152) ter na »najnovejše pojave sodobne mestne kulture« (Vodušek, Ali in kako definiramo »ljudsko«, str. 22) in potrebe po raziskovanju tega sta opozarjala tudi Zmaga Kumer in Valens Vodušek, vendar jih v svoje polje raziskav nista vključevala. Kritiko pretekle slovenske glasbenofolkloristične in etnomuzikološke usmeritve pa podaja tudi Pettan, *Etnomuzikologija v Sloveniji in v ZDA*, str. 118–123 ali Pettan, *Etnomuzikološka razmišljanja*, str. 2.

in neavtentično ljudsko glasbo so zaznamovali pretekle znanstvene vidike. Znanost in stroka sta se osredotočali na produkte glasbe, kot so pesem, viža, obleka, ples, ter zanemarjali glasbene procese, kot so načini izvedbe, učenja, prenosi, rabe, konteksti, družbeno okolje nosilcev, ki so pravzaprav bistveni element sooblikovanja podobe ljudske glasbene kulture.¹⁰

V zadnjem času lahko zaznavamo dekonstrukcijo tega historično vzpostavljenega aparata, ki poteka tudi prek raziskav mehanizmov in strategij, skozi katere je bilo vzpostavljeno avtoritativno znanje.¹¹ Izpostavimo le nekatera dela zadnjih dveh desetletij, kot so raziskave procesov »konstruiranja objekta folklorističnega raziskovanja«,¹² raziskave vplivov institucionalizacije na ljudsko glasbo,¹³ poudarjanje potrebe po reinterpretaciji preteklih raziskav z vidika nosilcev ljudske glasbene kulture in legitimizaciji nosilcev, ki niso ustrezali modelu preteklih folklorističnih pogledov¹⁴ ter razkrivanje odnosa nosilcev do kulturne politike.¹⁵ Prav tako se pojavlja potreba po širitvi predmeta raziskave, ki vključuje raznovrstne glasbene govornice, ki so navzoče v družbenem kontekstu¹⁶ ali legitimizaciji prirejene ljudske glasbe kot oblike nadaljevanja ljudskoglasbene tradicije.¹⁷

Novi pogledi pa še niso presegle meja znanstvenih okvirov in prevetrili pogledov znotraj medijskih in političnih prostorov (npr. vzgojnoizobraževalnih sistemov, nacionalnih predstavitev ljudske glasbene kulture, političnih govorov ipd.). Kot primer naj navedem razumevanje ljudske glasbene kulture v vzgojnoizobraževalnem procesu, kjer je obravnavana kot nekaj preteklega, oddaljenega in je zaradi tega učencem (in tudi učiteljem) pogosto neprivačna.¹⁸ Vzgojnoizobraževalni sistem ne podaja razumevanja o njeni navzočnosti v sodobnem času, o njenem življenju, ki je bodisi vzporedno našemu ali pa celo del našega življenja. Ljudska glasba je tudi pogosto vpeta v občolske dejavnosti, kot so npr. ples v folklorni skupini, kjer v obliki »predstavitve nekdanje tradicije«¹⁹ iz življenja naših prednikov še bolj krepi to podobo.

¹⁰ Ceribašić, *Hrvasko, seljačko, starinsko*, str. 259.

¹¹ Bendix, *In search of authenticity*, str. 4.

¹² Pisk, *Ponovno o oblikovanju*, str. 109–123.

¹³ Šivic, *Vpliv institucionalnih meril*, str. 27–41.

¹⁴ Klobčar, *Folk song and its bearers*, 58–73 in Klobčar, *Intinerant singers in Slovenia*, str. 3–15.

¹⁵ Šivic, *The double identity*, str. 101–106 in Kovačič, *In the search of the »folk character«*, str. 77–90.

¹⁶ Pettan, *Etnomuzikološka razmišljanja*, str. 2.

¹⁷ Šivic, *Popular culture and institutional framing*, str. 65.

¹⁸ Na podlagi empirične raziskave med osnovnošolskimi učenci Albinca Pesek zaključuje, da lahko »sodobne načine glasbenega izražanja, v katere so vpete sestavine tradicije« uporabimo za približevanje ljudske glasbe učencem (Pesek, *Odnos učencev zadnjih razredov*, str. 14–24). O popularizaciji ljudskih pesmi prek popularnoglasbenih zvrsti glej tudi Šivic, *Popular culture and institutional framing*, str. 57–75.

¹⁹ Kunej, *Staro na nov način*, str. 136. Ljudski ples, ki je v tradicionalističnem pomenu izginil iz življenja ljudi in se rekonstruiran, preoblikovan in prirejen pojavlja na odru, poimenujemo folklorni ples. Institucionalizacija ljudskega/folklornega plesa v okviru folklornih skupin

Tradicija kot »utelešenje avtentične preteklosti« je tudi bistveni element narodotvorne politike oziroma prezentacije nacionalnosti. To se je na podlagi ljudske glasbe vidneje izrazilo vsaj dvakrat: prvič konec devetnajstega stoletja in v začetku dvajsetega stoletja, v času iskanja nacionalne identitete znotraj avstro-ogrske države in drugič v osamosvojitvenem in poosamosvojitvenem obdobju Slovenije konec osemdesetih in v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. V obeh primerih je ljudska glasba služila tudi kot glasbenoustvarjalno gradivo za bolj »kultivirano« obliko glasbenega izraza. Bodisi v obliki zborovske predelave ali priredbe²⁰ bodisi kot preporodna ali delno popularnoglasbena izvedba.²¹ V njeni »izvirni« podobi namreč za (današnji) okus večine zveni preveč nepriljavno – pesmi so predolge, petje zastarelo, godčevske viže premalo poskočne ...²² Glasbena estetika večine se je oddaljila od preteklega podoba ljudske glasbe, zato ni nič bolj primernega kot njena »stilizirana ljudskost«²³ oziroma zborovska, popularna ali narodnozabavna preobleka. Ljudska glasba se prilagaja okusu, trgu, odrskim zahtevam, turizmu. Njeno javno prezentacijo prevzemajo izbranci oz. organizirane skupine pevcev, godcev, ki delujejo v okvirih društev. To pripelje do pasivnosti večine njenih preteklih akterjev: ti se iz aktivnih sooblikovalcev ljudske glasbe pretvorijo v njene pasivne poslušalce in odjemalce. Od preteklega ljudske zvočnosti navadno ostaja le repertoar (tudi ta pogosto v skrajšani obliki), medtem ko med ljudskimi inštrumenti prevlada diatonična harmonika. Tradicija večglasnega petja se vedno pogosteje ohranja načrtno, institucionalizirano, medtem ko se je »petje ljudstva« v folklornih kontekstih (danes predvsem praznovanja) »zlilo« v enoglasje. Način petja je spremenjen in prežet z drugimi vplivi, predvsem z zborovskim načinom petja.

Usmerjenost in organiziranost ljudske glasbene kulture ali druga pot ljudske glasbe

Institucionalizacija na področju ljudske glasbe se je pričela v 60. letih 20. stoletja, ko je organizacija *Zveza kulturnih in prosvetnih organizacij Slovenije* (ZKPOS)²⁴ ustanovila strokovni odbor za folklorno dejavnost, katere predsednik je bil sprva Bruno Ravnikar. V okviru ZKPOS, katerega predsedovanje

in Javnega sklada za kulturne dejavnosti Republike Slovenije, ki to dejavnost v veliki meri usmerja, je prav tako izzvala vprašanja o dopuščanju inovativnosti v dejavnosti ali »varovanju pristne podobe« ljudskega plesa preteklosti; glej Kunej, *Staro na nov način*, str. 135–148.

²⁰ Barbo, *Slovenske ljudske pesmi*, str. 155–161.

²¹ Pri tem moramo drugi primer razumeti tudi kot »uveljavljanje regionalnih in etničnih identitet v globalizacijskem procesu« (Šivic, *Načini oblikovanja*, str. 108).

²² Tovrstno razmišljanje je navzoče predvsem zaradi odrskih predstavitev, ki danes prevladujejo v kontekstualnem prostoru ljudske glasbe.

²³ Juvančič, »Kje so tiste stezice?«, str. 25.

²⁴ ZKPOS je bila kot naslednica Ljudske prosvete Slovenije ustanovljena leta 1964. Leta 1977 se je preimenovala v *Zvezo kulturnih organizacij Slovenije* (ZKOS), leta 1996 pa v *Javni sklad*

je kasneje prevzel Mirko Ramovš, sodelavec *Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU* (v nadaljevanju GNI), so se oblikovale prve smernice na področju folklorne dejavnosti, ki so se prvenstveno posvečale ljudskemu plesu v folklornih skupinah in tudi ljudskemu petju in godčevstvu. Smernice so bile podane na tečajih, seminarjih, v priročnikih, strokovnih knjigah, folklornem glasniku *Folklorist*, pomembna dejavnost pa je bila tudi organizacija javnih odrskih predstavitev ljudskega plesa in glasbe oziroma t. i. srečanj ljudskih godcev in pevcev. Leta 1984 se je pri ZKPOS (kasneje ZKOS) ustanovila sekcija za folklorno dejavnost, katere vodja je bila Meta Benčina, ki pa je pri pripravi smernic in programov za srečanja ter izobraževalnih seminarjev vseskozi tesno sodelovala z znanstvenimi sodelavci GNI (predvsem z Zmagom Kumer, Mirkom Ramovšem in Julijanom Strajnarjem). To je posledično pripeljalo do tega, da so se pevske in godčevske skupine organizirale v zaprte sisteme in t.i. ljudski pevci in ljudski godci (kasneje poimenovani pevci ljudskih pesmi in godci ljudskih viž) so postali predstavniki celotne lokalne skupnosti ter predstavljali načine in repertoar ljudskega petja in inštrumentalne glasbe na lokalnem, regionalnem in državnem nivoju.

JSKD je s srečanji danes protagonist usmeritev ljudske glasbene podobe. S strokovnimi sodelavci, t. i. strokovnimi spremljevalci srečanj, terenskim svetovanjem,²⁵ seminarji in reviji *Folklorist* usmerja in vrednoti delovanje posameznikov in skupin. Ti se nato smernicam bolj ali manj prilagajajo. Tako na primer nekatere skupine način izvedbe in glasbeni sestav prilagodijo samo nastopu na srečanju v okvirih JSKD, izven »nadzora« strokovnjakov pa nastop prilagodijo lastnemu okusu in zahtevam poslušalcev.²⁶

Problem, s katerim se danes sooča JSKD, je staranje pevcev in godcev, ki še ohranjajo vez s preteklo zvočno podobo ljudske glasbe, ter privabljanje mladih, novih poustvarjalcev, ki bi jih tovrstna dejavnost zanimala. S prihodom mlajših poustvarjalcev se tudi neizbežno brišejo stari koncepti o ljudski glasbi in njeni zvočni podobi. Bodisi zato, ker se ti pevci prilagajajo lastnem estetskemu okusu in je pogosto ljudska glasba le ena izmed glasbenih zvrsti, ki jo izvajajo (godci so na primer pogosto izvajalci narodnozabavne glasbe), ali pa preprosto zato, ker niso podvrženi konceptom in predstavam o podobi ljudske glasbe, ki jih predstavlja uradni diskurz. Institucionalno ustvarjanje meja med glasbenimi zvrstmi tako po eni strani ohranja glasbene komponente in vsebine, ki bi drugače šle v pozabo, po drugi strani pa zavira njene procese

za kulturne dejavnosti (JSKD), kakor je poimenovana še danes. Delo ZKO je prevzela tudi Zveza kulturnih društev Slovenije (ZKDS).

²⁵ Od leta 2010 JSKD nudi terensko svetovanje oziroma strokovno pomoč pevcem in godcem na vaji. Svetuje pri oblikovanju programa, iskanju primernega repertoarja, izvajalskih problemih ...

²⁶ Podrobnejše primere predstavljata Sever, Martin, skrij harmon'ko, str. 15–19 in Šivic: The double identity, str. 101–106.

medsebojnega oplajanja zvočnih svetov oziroma procese »zlivanja in mešanja«²⁷ različnih glasbenih tokov.

Dve poti pritrkavanja²⁸

V slovenski ljudski glasbi je pri obravnavi omenjenih procesov zanimivo izpostaviti pritrkavanje, saj ima v žanrski razmejitvi glasbe posebno mesto. Raziskovalci ljudske glasbe so ga umestili v polje ljudskega, čeprav je vsekakor tudi del cerkvene glasbe in po pričevanju samih pritrkovalcev v to polje tudi najbolj sodi. Tudi ustvarjalna prizadevanja nekaterih pritrkovalcev imajo težnjo preseganja ljudskosti, saj lahko ta oznaka zanje pomeni zaviranje njihovega truda pri umestitvi pritrkavanja v »visoko« umetnost. Ponazorjeno z besedami pritrkovalca: »To je edina pot, da tudi pritrkovalci postanemo cerkveni glasbeniki ... Do takrat pa bomo po mnenju mnogih pritrkovalci, na žalost, še vedno spadali le med ljudske godce«.²⁹

Po mnenju pritrkovalcev pritrkavanje tako še vedno nima enakovrednega mesta z ostalimi cerkvenoglasbenimi praksami, kot so orgelska glasba ali cerkveno zborovsko petje.³⁰ Formalni korak k temu je bil narejen leta 2005, ko je bil v odbor za liturgične sodelavce ljubljanske nadškofije sprejet referent za pritrkovalce, vendar se v praksi ta pozicija pritrkavanja vidneje ne odraža.

Potreba pritrkovalcev po priznanju in glasbenem ovrednotenju pritrkavanja v širšem glasbenem kontekstu sovпада s prej opisanimi procesi institucionalizacije, ki so se odvijali na področju ljudskega petja in instrumentalne glasbe. Vendar pa je (bilo) pritrkavanje pri tovrstni angažiranosti prepuščeno pritrkovalcem samim in nikoli odvisno od usmerjanja s strani kulturnopolitičnih inštitucij. Kljub temu pa so se na tem področju odvijali presenetljivo podobni procesi: pritrkavanje iz svoje prvotne ritualne funkcije prehaja v performativno, pritrkovalci pa vzpostavljajo organizirane sisteme izobraževanja.

Pritrkavanje je sicer zelo razširjena glasbena praksa v Sloveniji, vendar pa širši javnosti vseeno manj znana. Lahko bi rekli, da ima za širšo javnost celo pridih »eksotičnosti«, saj vsakič, ko je očem vidna, pritegne veliko zanimanja množice in medijev. Navadno se namreč pritrkava v zaprtih prostorih zvonika, torej izvedba ni javno vidna, slušno pa le bolj pozorno ali vešče uho

²⁷ Muršič, *Trate naše in vaše mladosti*, str. 138.

²⁸ Pritrkavanje je instrumentalna glasbena praksa, ki se zvočno sestoji iz ritmičnih udarcev kembļev ob obode zvonov. O glasbenih in tehničnih značilnostih pritrkavanja podrobneje v Kovačič, *Pa se sliš ...*

²⁹ Mehle, *Pritrkovalci – nov izziv*, str. 14

³⁰ Na problem zapostavljanja glasbene funkcije pritrkavanja in zvonjenja opozarja že skladatelj Fran Ferjančič: »Pozabiti namreč ne smemo, da je glasba zvonov tudi del cerkvene glasbe« (Ferjančič, *Zvonoznanstvo*, str. 114).

zazna razliko med običajnim zvonjenjem in pritrkavanjem.³¹ Prav ta nevidnost spodbuja pritrkovalce, da svojo dejavnost na različne načine izpostavijo očem javnosti. To pa storijo tako, da iščejo nove prostore in kontekste izražanja svoje glasbene dejavnosti.

V prvotnem religioznem kontekstu se pritrkava pred cerkvenimi prazniki in na dan praznika, pred in po mašnem obredu. Pritrkovalci ob praznikih navadno pritrkavajo v lokalnem okolju, najpogostejše priložnosti za obisk drugih pritrkovalcev in pritrkavanja v drugih cerkvah pa so birma, obhajilo ali župnijska praznovanja. Druga svetovna vojna in družbenopolitična situacija v Sloveniji po drugi svetovni vojni je omejila število priložnosti za pritrkavanje v religioznem kontekstu, vendar pa se je s pritrkavanjem začelo obeleževati tudi nekatere posvetne dogodke. Pritrkavanje se je iz cerkva pričelo oglašati ob priložnostih, kot so novo leto, praznik dela, kulturni in občinski prazniki in kasneje, po osamosvojitvi Slovenije, dan samostojnosti.³²

Po dostopnih podatkih naj bi se prva organizirana pritrkovalska dejavnost izven prvotnega konteksta odvijala v okviru *Prvega slovenskega glasbene-ga festivala*, ob 60-letnici *Glasbene matice*, 16. 5. 1932. Dolgemu zatišju v organiziranosti pritrkavanja je sledil vnovični zagon v 70. in 80. letih 20. stoletja. Takrat je pričelo pritrkavanje vidneje pridobivati nove kontekstualne in funkcijske razsežnosti v nekaterih oblikah delovanja v javni sferi, kot so srečanja, tekmovanja, koncertni nastopi, okrogle mize ipd. Letna pritrkovalska tekmovanja so bila najprej v Gorici, v Italiji. Tekmovanja so privabljala (in tako je še danes) predvsem pritrkovalce iz Slovenije, nekaj udeleženih skupin pa je bilo tudi furlanskih. Zaradi trenj med pritrkovalci (nestrinjanj v vrednotenju) so kasneje ta tekmovanja spremenili v srečanja in kot takšna obstajajo še danes. Z ustanovitvijo *Pritrkovalskega krožka slovenskih bogoslovcev* se je prvič pojavila tudi ideja o organizaciji srečanj pritrkovalcev po celi Sloveniji. Srečanja tudi danes potekajo na regionalni in državni ravni, vendar niso tekmovalnega značaja. Nekoč močno društvo *Pritrkovalsko društvo Dolenjske in Bele krajine*, ki danes ne deluje več, pa je spodbudilo sistematično šolanje mladih pritrkovalcev. Poletne šole so zaživele po celi Sloveniji, prav tako pa so v okviru društva potekala tudi tekmovanja pritrkovalcev. Tekmovanja letno organizira tudi *Društvo pritrkovalcev Ivan Mercina* iz Vipave, pri organizaciji srečanj pritrkovalcev in tekmovanj pa so aktivni še nekateri posamezniki in

³¹ Pri zvonjenju se zvok zvonov sproži z ročnim ali avtomatskim nihanjem zvonov, pri pritrkavanju se udarja s kemblji ob obode zvonov, pri čemer ima vsak pritrkovalec v tej glasbeni igri svojo vlogo. Bistveno je tudi, da gre za glasbeni ritmični izraz, saj je višina tonov odvisna od razpoložljive uglasitve zvonov v zvoniku, torej pritrkovalec nanjo ne more vplivati. Izjemoma v krajih, kjer je v cerkvi več zvonov, najdemo tudi približke igranja melodij oziroma posnemanja melodičnih predlog.

³² Na slišni ravni se je predvsem v bolj urbaniziranih okoljih (tudi zaradi političnih razmer po drugi svetovni vojni) percepcija pritrkavanja in zvonjenja spremenila. Bodisi je dobilo prizvok klerikalne nadvlade nad zvočnim okoljem bodisi je postalo izraz »prekomernega in nepotrebnega« hrupa.

skupine. Pritrkovalci so množično začeli tudi z nakupovanjem miniaturnih zvonov, ki jim poleg vadbe pritrkavanja omogočajo tudi javne nastope na različnih lokacijah, kjer je interakcija s poslušalstvom večja.

V procesu izpostavljanja folklorne tradicije v namen potrjevanja narodne samobitnosti pripelje tudi do izkrivljenega predstavljanja pritrkavanja kot slovenske posebnosti.³³ To se je zaradi nepoznavanja praks igre na zvonove v evropskem prostoru, v medijih in stroki izpostavljalo več kot stoletje in se kljub novim dognanjem zaradi želje posameznikov še vedno promovira kot tako. Status slovenske posebnosti mu je podelilo tudi mesto v okviru nekaterih nacionalnih predstavitev kulture, kot je npr. otvoritev *Svetovnega bibličnega kongresa* (2007), predstavitev ob vstopu Slovenije v Evropsko unijo (2004), predstavitev ob otvoritvi prireditve *Svetovni glasbeni dnevi v Ljubljani* (2003), pritrkavanje na Dunaju v okviru prireditve *Slovenski božični pozdrav* na predvečer slovenskega plebiscita (1990).

Spremembe v glasbi pritrkavanja

Z glasbenovsebinskega vidika je zanimivo predvsem to, da pritrkovalci v okviru cerkvenega konteksta ne spreminjajo pritrkovskega repertoarja. Ta tako ostaja enak za vse praznike, tako cerkvene kot posvetne. Prilagoditev oziroma nove oblike pritrkovskih viž se pojavijo predvsem s pritrkovskimi dejavnostmi, ki tovrstno angažiranost spodbujajo. Tekmovanja, ki so bolj množično potekala v prejšnjem desetletju, so tako na primer spodbujala vključevanje naslednjih elementov v pritrkovsko glasbo: trilčke, solistične vložke, poudarke na lahke dobe, dinamične in agogične spremembe, avtorske kompozicije ipd. Pozitivno vrednotenje teh elementov je spodbujalo predvsem mlajše pritrkovalce k uvrščanju teh v svoj repertoar bodisi tako, da preoblikujejo starejše viže, ali pa da ustvarijo nova, avtorska dela. Udeležba na tekmovanjih (s predvidevano željo po visoki uvrstitvi) pa spodbuja tudi nastanek stalnih zasedb, skupinsko vadbo, učenje novega repertoarja in rabo notacijskih sistemov.

Spodaj predstavljena primera nazorno prikazujeta razliko v obliki in kompleksnosti pritrkovskih viž v obeh kontekstih. Prvi primer prikazuje pritrkovsko vižo, ki se izvaja v kontekstu cerkvenega praznika. Gre za enostavno ponavljajočo dvotaktno vižo z naslovom *Ena pa dva*:

Slika 1: *Ena pa dva*, transkripcija posnetka iz Arhiv GNI: Vrzenec, 6. 6. 2007, Not.

³³ Več o tem v Kovačič, Pritrkavanje. Nacionalna posebnost, 287–307.

Drugi primer je kompozicija formalnoglasbeno izobraženega pritrkovalca in vodje skupine, ki pogosto prejema prve nagrade na pritrkovalskih tekmovanjih in se redno udeležuje pritrkovalskih srečanj. Gre za kompleksnejšo pritrkovalsko vižo, pri čemer spodnji primer predstavlja le prvi stavek obsežnejše štiristavčne celote:

1. stavek

Uvod (Salve Regina)

Variacija uvoda

Tema 1

Tema 2

Tema 3

Tema 4

Zaključek

Slika 2: Filharmonija. Pritrkovalska simfonija, 1. stavek, avtor: Jože Mehle.³⁴

Primeri prikazujeta, kako glasba pritrkavanja v funkciji ritualnosti ohranja glasbeno nespremenljivost minimalističnega izraza v cerkvenem kontekstu in kako ta doživi nov ustvarjalni razcvet v okvirih performativne funkcije.³⁵

³⁴ Skladba je bila napisana za priložnost, ko so bili pritrkovalci kot gostje vabljeni na velikonočni koncert komornega pevskega zbora Ave v Slovenski filharmoniji leta 2005. Ob tej priložnosti se je izvajala na miniaturne razume.

³⁵ Performativnost na tem mestu razumem kot izvedbo »zunaj vsakodnevnega življenjskega konteksta, ki nosi performančne značilnosti« (Pisk, *Kontekst v raziskavah*, str. 17). Gre za javno, navadno odrsko, uprizoritev glasbene prakse, ki vključuje interakcijo oziroma komunikacijo z občinstvom. Performativnost se v folklornem dogodku izraža kot »intenziven (ali stiliziran)

Zmerno usmerjanje pritrkovalske prakse spodbuja nove glasbene stvaritve, zanimanje mladih za dejavnost in omogoča njeno nadaljnje življenje.

Kako nekatere inovacije v glasbi vplivajo na tradicijo in sčasoma postanejo njen družbeno sprejemljivi del, prikazuje primer načina pritrkavanja, ki ga pritrkovalci imenujejo »pritrkavanje naokoli«. ³⁶ Ta način danes izvaja večina pritrkovalcev po celi Sloveniji in ga lahko razumemo kot osnovno značilnost oblikovanja pritrkovalskih viž. Pa vendar še nekaj desetletij nazaj ni bilo tako. Pritrkovalec pojasnjuje, da starejše generacije v njegovem kraju načina niso poznale, medtem ko ga je njegova generacija vključila v pritrkavanje z razlogom: »Takrat v osemdesetih letih – na tistih tekmovanjih – če tega nisi znal, nisi prišel v špico ... na teh revijah, kjer se je ocenjevalo«. ³⁷

Primer hkrati izkazuje, kako organizirana dejavnost pripelje do uniformirane podobe pritrkavanja, saj višje ovrednotene načine pritrkavanja v okvirih pritrkovalskih srečanj in tekmovanj, ki navadno izhajajo iz lokalne tradicije, prevzema širša skupina pritrkovalcev, s tem pa ta postane splošna in univerzalna značilnost slovenskega pritrkavanja.

Zaključek

Procesi standardizacije ljudskoglasbenega repertoarja in izključevanja določenih prvin, ki iz različnih razlogov niso bile umeščene v polje ljudskega, ³⁸ so se odvijali v zgodovini zbiranja in raziskovanja slovenske ljudske glasbe, vplivali pa so tudi na njeno podobo danes. Z institucionalizacijo v drugi polovici 20. stoletja so se tovrstni procesi nadaljevali. Kanonizacija repertoarja in uniformiranje načinov izvajanja sta neizbežna, kar se najbolje vidi v odrskih predstavitvah ljudske glasbe. Primer pritrkovalske dejavnosti je zanimiv, saj v njegov »razvojni« proces zunanja roka ni posegala, pa vendar se ta prav tako organizira po zelo podobnih principih kot performativnost, institucionalizacija, izobraževalni procesi, pisni prenos glasbenega gradiva ipd. »Prepuščenost iniciative samim izvajalcem« ³⁹ je po eni strani sicer odprlo prostor kreativnosti in hitrejšim spremembam v tradiciji, po drugi strani pa prav tako postavilo meje in okvire glasbeni praksi. Bistveno pri tem pa je, da so pritrkovalci neobremenjeni z mejami med ljudskim in umetnim in dopuščajo preplet njunih

vedenjski sistem, ki vključuje priložnost, čas, kraj, vedenjske kode in vzorce pričakovanja« (Abrahams v Béhague, *Music Performance*, str. 174).

³⁶ Pri tej tehniki si osnovni pritrkovalski vzorec izmenjavajo vsi pritrkovalci tako, da ima vsakič drug zvon vlogo glavnih udarcev, odbijanja ali gostenja. Več o tem v Kovačič, *Pa se sliš ...*, str. 44–45.

³⁷ Ambrožič, Arhiv GNI: Ljubljana, 2. 6. 2008, Gor.

³⁸ Marjeta Pisk, *Nationalizing the folksong tradition of Goriška brda*, str. 500.

³⁹ Ceribašič, *Hrvasko, seljačko, starinsko*, str. 299.

zvočnih svetov. Prav to pa je lahko glavni vzrok, da je ta glasbena praksa še vedno živa in privlačna za mlade generacije pritrkovalcev.

Literatura

- Barbo, Matjaž: Slovenske ljudske pesmi v obdelavi za zbor. *Slovenska zborovska stvaritev II. Ljudske pesmi*. Ljubljana: JSKD, 2003, str. 155–161.
- Béhague, Gerard Henri: Music performance. *Folklore, cultural performances, and popular entertainments* (ur. Richard Bauman). New York, Oxford: Oxford University Press, 1992, str. 172–178.
- Bendix, Regina: *In search of authenticity. The formation of folklore studies*. Madison: University of Wisconsin Press, 1997.
- Ceribašić, Naila: *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće. Povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2003.
- Ferjančič, Fran: Zvonoznanstvo. *Cerkveni glasbenik* 54, št. 1/2, 1931, str. 112–114.
- Johnson, William: Tradition. *Encyclopedia of folklore and literature*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 1998.
- Juvančič, Katarina: »Kje so tiste stezice?«: *poskusi revitalizacije tradicionalnih godb v Veliki Britaniji in Sloveniji od 19. do 21. stoletja*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2002.
- Klobčar, Marija: “The young sing only modern songs,” or the large-scale program for collecting folk songs between expectations and recognition. *Traditiones* 34/1, 2005, str. 35–48.
- Klobčar, Marija: The folk song and its bearers as a relationship between two structures. *From »Wunderhorn« to the Internet: perspectives on conceptions of »folk song« and the editing of traditional songs: Perspektiven des »Volkslied«-Begriffes und der Edition populärer Lieder* (ur. John Eckhard in Tobias Widmaier). B.A.S.I.S, vol. 6. Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2010, str. 58–73.
- Klobčar, Marija: Itinerant singers in Slovenia: views on a distinct phenomenon. *Songs of people on the move* (ur. Thomas A. Mckean). B.A.S.I.S, vol. 8. Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2012, str. 3–15.
- Kovačič, Mojca: *Pa se sliš ... Pritrkavanje v slovenskem in evropskem prostoru*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Kovačič, Mojca: Pritrkavanje. Nacionalna posebnost ali umišljena tradicija. *Traditiones* 38/1, 2009, str. 287–307.
- Kovačič, Mojca: In search of the »folk character« we would like to hear the dichotomy between folk, the profession, and the scholarship. *Traditiones* 41/1, 2012, str. 77–90.

- Kumer, Zmaga: *Ljudska glasbila in godci na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1983.
- Kunej, Rebeka: Staro na nov način. Ljudska plesna dediščina in folklorne skupine. *Etnolog* 20, 2010, str. 135–148.
- Mehle, Jože: Pritrkovalci – nov izziv, ki čaka. *Cerkveni glasbenik* 99/2, 2006, str. 14.
- Murko Matija: *Izbrano delo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1962.
- Muršič, Rajko: *Trate naše in vaše mladosti: zgodba o mladinskem in rock klubu*, 1. knjiga. Ceršak: Subkulturni azil, 2000.
- Pesek, Albinca: Odnos učencev zadnjih razredov osnovnih šol do izvirnega in »predelanega« slovenskega glasbenega izročila. *Glasba v šoli* 2/3, 2004, str. 14–24.
- Pettan, Svanibor: Etnomuzikologija v Sloveniji in ZDA: izhodišča za primerjavo. *Razvoj slovenske etnologije. Od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj* (ur. Rajko Muršič in Mojca Ramšak). Ljubljana: Slovensko etnološko društvo: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995, str. 118–123.
- Pettan, Svanibor: Etnomuzikološka razmišljanja ob tematski številki revije Glasba v šoli. *Glasba v šoli* 2/3, 2004, str. 2–5.
- Pisk, Marjeta: *Kontekst v raziskavah ljudskopesemske tradicije – območje Goriških brd*. Doktorska disertacija. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, 2012.
- Pisk, Marjeta: Nationalizing the folksong tradition of Goriška brda. *Slavistična revija*, letnik 60/2012, št. 3, julij–september, str. 499–516.
- Pisk, Marjeta: Ponovno o oblikovanju in razvoju slovenske glasbene folkloristike. *Traditiones* 42/1, 2013, str. 109–123.
- Sever, Vesna: »Martin, skrivj harmon'ko, Severjeva je tu!«: dvoličnost srečanj pevskih in godčevskih skupin. *Folklornik: glasilo Javnega sklada RS za kulturne dejavnosti, namenjeno poustvarjalcem ljudskega izročila* 7, 2011, str. 15–19.
- Šivic, Urša: Načini oblikovanja popularnoglasebnih priredb ljudskih pesmi. *Traditiones* 35/1, 2006, str. 107–122.
- Šivic, Urša: Popular culture and institutional framing. *Slovene Studies* 1/2, 2007, str. 57–75.
- Šivic, Urša: *Transformacija slovenskih ljudskih pesmi v nekaterih zvrsteh popularne glasbe v devetdesetih letih 20. Stoletja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2006.
- Šivic, Urša: Vpliv institucionalnih meril na spreminjanje ljudskega petja. *Traditiones* 36/2, 2007, str. 27–41.
- Šivic, Urša: The double identity of traditional musicians: the case of Slovenian vocal-instrumental group from Loka-Rošnja. *Proceedings of the second symposium held in Izmir, Turkey, 7-11 April 2010: study group on music and dance in Southeastern Europe* (ur. Elsie Ivancich Dunin in Mehmet

Öcal). İzmir: International council for traditional music: Ege Univesity State Turkish Music Conservatory, 2011, str. 101–106.

Vodušek, Valens: Ali in kako definiramo »ljudsko« kulturo kot predmet etnologije. *Etnomuzikološki članki in razprave* (ur. Marko Terseglav in Robert Vrčon). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 21–23.

Vodušek, Valens: O sodobnih nalogah folkloristike. *Etnomuzikološki članki in razprave* (ur. Marko Terseglav in Robert Vrčon). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 23–26.

Neobjavljeni viri

Kozorog, Miha: *Contemporary dialectical songs from the Slovenian town of Tolmin: folkloristics in a dialogue with anthropology and experimenting with the concept of »folk«*: predavanje na Mednarodnem interdisciplinarnem simpoziju »Kam bi s to folkloro?/Wath to do with folklore?«, In honorem dr. Zmaga Kumer, Ljubljana, 24.–29. 9. 2009. Ljubljana, 2009.

Pisk, Marjeta: *Hidden images of Slovenian folklore studies*: predavanje na Mednarodnem interdisciplinarnem simpoziju »Kam bi s to folkloro?/Wath to do with folklore?«, In honorem dr. Zmaga Kumer, Ljubljana, 24.–29. 9. 2009. Ljubljana, 2009.

Klobčar, Marija: »*Pegam and Lambergar*«: *gender and the bearers of Slovenian ballad*: predavanje na Mednarodnem interdisciplinarnem simpoziju »Kam bi s to folkloro?/Wath to do with folklore?«, In honorem dr. Zmaga Kumer, Ljubljana, 24.–29. 9. 2009. Ljubljana, 2009.

Muršič, Rajko: »Anything goes«: against epistemological autism in studying traditional and modern musics: predavanje na Mednarodnem interdisciplinarnem simpoziju »Kam bi s to folkloro?/Wath to do with folklore?«, In honorem dr. Zmaga Kumer, Ljubljana, 24.–29. 9. 2009. Ljubljana, 2009.

Ustni viri

Ambrožič, Matjaž: Zvočni zapis pogovora. Arhiv GNI: Ljubljana, 2. 6. 2008, Gor.

Old and new concepts on folk music – boundaries and freedom in musical expression

Summary

Changes in the tradition are an essential element of maintaining its life-cycle in contemporary times. Throughout history, folklore studies had difficulties facing and accepting this fact, which is also the reason that presentational form of Slovenian folk music culture remained within the limits of imaginary past, while its real life took a different path. A view of contemporary

folkloristics has now changed, but folk music as the “embodiment of authentic past” still remains an important element of sociopolitical presentation of nationality. But for most people, its past image presented today is unattractive, as it is unadjusted to the modern context in which, as a result of the music pluralization, new musical aesthetics prevails. Institutionalization of folk music tries to preserve the “old” sound image of the folk music and inhibits its natural processes of cross-fertilization of sound worlds. The paper highlights the case of bell chiming, a musical practice of performing rhythmic patterns by striking the clapper or hammer against the rim of church bells. This tradition is continuous and still widespread in the Slovenian territory. Organized bell chiming activity roots back to the 1930s and has become more popular in the last twenty years. Through organized bell-chiming activities in the form of bell-chiming gatherings, competitions, schools, etc., the ritual function of bell chiming is becoming increasingly performative. These changes can be paralleled with processes taking place in other forms of Slovenian folk music and dance, but with the important exception of bell chiming organizational systems being established by bell chimers themselves and not by official cultural policy formations. Due to the involvement in the church context, bell chiming was never subjected to the same process of institutionalization as other forms of folk music, but it still set similar boundaries and rules. Bell chimers themselves developed various notational and evaluational systems, and systems of music education, and consequently set the musical aesthetics rules in bell chiming tradition. Herein lays the main difference compared to other forms and expressions of folk music: bell chiming has never been burdened with artificial boundaries between folk and art music, and hence has always allowed the interplay of various sound aesthetics. This might be the main reason that the tradition is still very alive and attractive for younger generations of bell chimers.

Die Türkenabwehr und die Militärkartographie der Habsburgermonarchie in Ungarn und Kroatien-Slawonien im 16. Jh.

GÉZA PÁLFFY*

ZUSAMMENFASSUNG

Die Studie fasst die neuesten Forschungsergebnisse des ungarischen Historikers zur Geschichte der Türkenabwehr und der Militärkartographie der Habsburgermonarchie in Ungarn und Kroatien-Slawonien im 16. Jahrhundert zusammen, bzw. macht die Aufmerksamkeit darauf, dass die Expansion des Osmanischen Reiches im Raum zwischen Adria und Donau zu einer besonderen Entwicklung des gesamten Militärwesens in den Habsburgerischen Ländern führte.

SCHLÜSSELWÖRTER

Habsburgermonarchie, Ungarn, Kroatien-Slawonien, Türkenabwehr, Militärkartographie

IZVLEČEK

Razprava predstavlja najnovejše raziskovalne izsledke madžarskih zgodovinarjev o zgodovini obrambe pred Turki ter vojaške kartografije v habsburški monarhiji na Madžarskem, Hrvaškem in v Slavoniji v 16. stoletju oz. opozarja na pomen na širitve Osmanskega cesarstva na območju med Jadranskim morjem in Donavo, kar je povzročilo poseben razvoj celotne vojaške strukture v habsburških deželah.

KLJUČNE BESEDE

Habsburška monarhija, Madžarska, Hrvaška, Slavonija, obramba pred Turki, vojaška kartografija

1. Die Türkengefahr in Ungarn und Mitteleuropa

Die Expansion des Osmanischen Reiches stellte das Königreich Ungarn im ausgehenden Mittelalter – unter der Regierung der Jagiellonen-Dynastie – vor eine seiner größten Herausforderungen. Der seit 1102 bestehende ungarisch-kroatische Staatsverband zählte im 15. Jahrhundert zu den bedeutenden Mächten Mitteleuropas. Davon zeugt die Tatsache, dass zu dieser Zeit die vornehmsten Dynastien (die Luxemburger, die Habsburger und die Jagiellonen) um den Thron des „Reiches der Stephanskronen“ wetteiferten.¹ Aus den

* DrSc Géza Pálffy, Institut für Geschichte, Forschungszentrum für Humanwissenschaften der Ungarische Akademie der Wissenschaften, e-pošta: palfgy.gka@btk.mta.hu

¹ Kosáry, Magyarország a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában, pp. 20-62.

Angaben der Tabelle 1 geht es hervor, dass das Königreich Ungarn-Kroatien um 1500 über eine wesentlich größere territoriale Ausdehnung und eine höhere Bevölkerungszahl verfügte, als die Länder der Böhmisches Krone oder die österreichischen Erblande (inklusive auch Krain und die Steiermark). Bezüglich der genannten Parameter stellten damals nur das Heilige Römische Reich Deutscher Nation oder das Königreich Polen eine Vergleichsbasis dar.

Tabelle 1: Das Königreich Ungarn, die österreichischen Erblande und die Länder der Böhmisches Krone im ausgehenden Mittelalter.²

	Königreich Ungarn-Kroatien	Österreichische Erblande	Länder der Böhmi- schen Krone
Gebiet in km ²	325.000	110.000	125.000
Einwohnerzahl	3.300.000	1.815.000	2.300.000

Zu Beginn des 16. Jahrhunderts stand der ungarisch-kroatische Staatsverband an seiner südöstlichen Grenze bereits dem Weltreich der Osmanen gegenüber, das – infolge seiner Expansion in den vorhergehenden Jahrhunderten – eine beträchtliche geographische Größe aufwies. Seit den 1360er Jahren hatten die ungarisch-kroatischen Herrscher ihr Land gegen das Vordringen der Osmanen relativ erfolgreich verteidigt. Nach dem Fall Konstantinopels (1453) bzw. infolge der Eroberung des Nahen Ostens (in den 1510er Jahren) durch die Osmanen verschoben sich jedoch die Kräfteverhältnisse eindeutig zugunsten der Letzteren.³

So hatte das Königreich Ungarn-Kroatien um 1520 eine der bedeutendsten Großmächte der damaligen Zeit als Nachbar. Das Osmanische Reich verfügte bereits damals über ein gut ausgebildetes, stehendes Heer in der Stärke von etwa 100.000 Soldaten, das von Nachschubtruppen bestens unterstützt war. Etwas Vergleichbares ist in den europäischen Staaten erst ab der Mitte des 17. Jahrhunderts zu finden. Zudem mangelte es den Osmanen weder an menschlichen, noch an natürlichen Ressourcen. Nach der Eroberung der meisten Gebiete auf dem Balkan war nun ihr Ziel in Europa – mindestens auf dem Festland – eindeutig die Bezwingung ihres alten Rivalen, des Ungarisch-Kroatischen Königreiches.⁴

Es wird noch immer häufig die Meinung vertreten, wonach die Bewältigung der innen- und außenpolitischen Probleme bzw. der Zerrissenheit Ungarns es verhindert hätten, dass größere Teile des Landes an die Osmanen verloren gingen.⁵ Die Einträge in der Tabelle 2 weisen jedoch eindeutig darauf

² Engel, *The Realm of St. Stephen*, pp. 323-344; Kubinyi, *König und Volk*, pp. 148-182; Winkelbauer, *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, Bd. I, pp. 13-14, 29.

³ Zur Geschichte des Osmanischen Reiches siehe: Inalcik, *The Ottoman Empire*; Faroqhi, *Geschichte des Osmanischen Reiches*; Imber, *The Ottoman Empire*.

⁴ Fodor, *Ottoman Policy*, pp. 105-169.

⁵ Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary*, pp. 173-272; Nemeskürty, *Magyar*

hin, dass die Expansion des Osmanischen Reiches an der südlichen Grenze des ungarisch-kroatischen Staatsverbandes – früher oder später – nicht mehr aufhaltbar gewesen wäre. Es stellte sich nun die Frage nach dem Ausmaß und der Form der Eroberung: Ob das Königreich Ungarn-Kroatien das Schicksal seiner südlichen Nachbarn bzw. seiner ehemaligen Pufferstaaten (Bulgarien, Serbien und Bosnien) teilen würde.

Tabelle 2: Das Osmanische Reich und das Königreich Ungarn-Kroatien um 1520 im Vergleich.⁶

	Das Osmanische Reich	Königreich Ungarn-Kroatien
Gebiet in km ²	1.500.000	325.000
Einwohnerzahl	12–13.000.000	3.300.000
Jahreseinkommen	4–5.000.000	300.000
Armeestärke	100–120.000	30–40.000

Um 1520 – insbesondere nach dem Fall Belgrads (Beograd) im Sommer 1521 – wurde die Türkengefahr am Königshof in Buda eindeutig bewusst. Obwohl man einige Versuche unternahm, der Lage, die sich immer hoffnungsloser erwies, Herr zu werden,⁷ konnte der Zusammenbruch des zwischen 1470–1480 errichteten Grenzfestungssystems entlang der Unteren Donau und der Save/Sava nicht verhindert werden. Der Verlust der bedeutenden Grenzfestungen (1522: Orsova/Orşova/Oršava, Blagaj, Knin, Skradin, 1523: Ostrovica, 1524: Severin usw.) besiegelte das Schicksal der Königreiche von Ungarn und Kroatien: Die Grenzverteidigung basierte in erster Linie auf diese Schlüsselfestungen, die über eine Wache in der Stärke von mehreren Hundert Soldaten verfügten, die häufig mit königlichen Elitetruppen verstärkt wurde.⁸

Von der Expansion des Osmanischen Reiches waren zunächst größtenteils die Gebiete Kroatiens betroffen. Mit dem erwähnten Verlust von Knin und Skradin im Jahre 1522 geriet beinahe die Hälfte des mittelalterlichen kroatischen Königreiches unter osmanische Herrschaft. Eine kleine Hoffnung auf Widerstand gaben nur noch die Festungen Jajce in Bosnien in ungarischer, bzw. Klis/Klisa in kroatischer Hand. Gleichzeitig erreichten osmanische Streifzüge von der Küste Kroatiens und von Slawonien aus immer häufiger die Krain sowie die südlicheren Gebiete der Steiermark, d.h. das heutige Gebiet Sloweniens.⁹ Aus diesem Grund und auf Wunsch seines Schwagers – des ungarisch-kroatischen Königs, Ludwigs II. (1516–1526) – unterstützte Erzherzog

századok, pp. 172-182.

⁶ Ágoston, Habsburg and Ottomans; Pálffy, *The Kingdom of Hungary*, p. 25, Table 2.

⁷ Kubinyi, *The Battle of Szávaszentdemeter–Nagyolaszi*.

⁸ Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare*; Szakály, *The Hungarian-Croatian Border Defense System*.

⁹ Jug, *Turški napadi na Kranjsko*; Voje, *Problematika turskih provala*; Toifl–Leitgeb, *Die Türkeneinfälle in der Steiermark und in Kärnten*; Simoniti, *Vojaška organizacija*, pp. 4-23; Voje, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, pp. 17-54.

Ferdinand von Habsburg ab 1521 die Türkenabwehr des ungarisch-kroatischen Staatsverbandes regelmäßig mit Geld und Truppen.¹⁰

Nach der Schlacht bei Mohács (Mohač) im Jahre 1526 wurde es relativ schnell eindeutig, dass die Osmanen ihre Expansion in Ungarn fortsetzen werden. Nach der Wahl und Krönung Erzherzog Ferdinands zunächst zum böhmischen und dann zum ungarischen bzw. kroatischen König (1526/27) wurde der neue ungarische Herrscher aus dem Hause Habsburg der neue Rivale der osmanischen Sultane im Raum zwischen Adria und Donau. Die Wiener Residenz der Habsburger stellte ab diesem Zeitpunkt eines der begehrtesten Eroberungsziele für die Osmanen dar. Der frühere ungarisch-osmanische Konflikt verwandelte sich damit zu einem Kampf zwischen den zwei Großmächten, dem Osmanischen- und dem Habsburgerreich.¹¹

Zu dieser Zeit waren die Osmanen sogar gegenüber dem Länderkomplex König Ferdinands I. in Mitteleuropa sowohl militärisch als auch wirtschaftlich deutlich überlegen (Tabelle 3). Diese unvorteilhafte Situation änderte sich für Ferdinand I. erst nach der Abdankung seines Bruders, Kaiser Karl V. (1519–1556) bzw. infolge seiner Thronbesteigung im Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation (1556/58), als auch das Alte Reich – nach der Regierung des deutschen Königs Albert I. (1438–1439), bzw. Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) und Maximilians I. (1493–1519) bereits das zweite Mal – Teil des mitteleuropäischen Staatskonglomerates des Hauses Österreich (*Casa de Austria*) wurde.¹²

Tabelle 3: Vergleich des Osmanischen Reiches mit der Habsburgermonarchie Ferdinands I., nach seiner Krönung zum ungarischen König (1527–1528).¹³

	Das Osmanische Reich	Die Habsburgermonarchie
Gebiet in km ²	1.500.000	450.000
Einwohnerzahl	13.000.000	6,5–7.000.000
Armeestärke	100–120.000	ca. 30–40.000

Zunächst verschlechterte sich jedoch die Lage König Ferdinands 1529 mehrfach: (1) Anfang 1528 eroberten die Osmanen die letzte Festung Bosniens, Jajce.¹⁴ Danach wurden das damalige Slawonien (d.h. die Komitate Zagreb/Agram, Križevci/Kreuz und Varaždin/Warasdin) sowie unter den Erblanden der Habsburger die Krain und die Steiermark, d.h. das heutige Territorium Sloweniens bereits unmittelbar von osmanischen Streifzügen gefährdet. (2)

¹⁰ Thallóczy–Hodinka, *Codex Diplomaticus*, pp. passim; Rothenberg, *The Origins of the Austrian Military Frontier*.

¹¹ Pálffy, *The Origins and Development*, insbes. pp. 10-22.

¹² Laubach, *Ferdinand I. als Kaiser*, pp. 207-254; Rauscher, *Kaiser und Reich*, pp. 45-83; bzw. neuerdings Pálffy, Ein „altes Reich“ bzw. auf Englisch Pálffy, *An 'Old Empire'*.

¹³ Ágoston, 'The Most Powerful Empire', pp. 128-130; Winkelbauer, *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, Bd. I, pp. 23-24.

¹⁴ Barta, *A Forgotten Theater of War*, pp. 104-105.

Obwohl die erste Belagerung Wiens durch die Osmanen erfolglos blieb, musste sich König Ferdinand – infolge des Feldzuges von Sultan Süleyman dem Prächtigen (1520–1566) in Ungarn im Jahre 1529 – große Verluste verzeichnen: Siebenbürgen sowie weitere Gebiete in Ostungarn gerieten in die Hände seines Gegenspielers in Ungarn, Johann I. Szapolyai, der zwischen 1526–1540 ebenfalls König von Ungarn war. Das bedeutete für das frühere Herrschaftsgebiet Ferdinands I. von 450.000 km² eine Einbuße von etwa 100.000 km². (3) Johann Szapolyai war bereits seit März 1528 Vasall der Hohen Pforte. 1529 übergab ihm der Sultan die ungarische Hauptstadt Buda und kehrte im Herbst des gleichen Jahres nach Istanbul zurück.¹⁵

Dadurch stellte die Expansion des Osmanischen Reiches die Habsburgermonarchie ab 1529 vor eine seiner größten Herausforderungen. Davon zeugen nicht nur die erste Türkenbelagerung Wiens (1529) und der erneute Feldzug Sultan Süleymans im Jahre 1532, sondern auch das wenig bekannte Detail, dass beim Angriff der Truppen König Ferdinands Ende 1530 die Verteidiger der Festung Buda von osmanischen Kontingenten unterstützt wurden.¹⁶

Der Beginn der Osmanenherrschaft in Ungarn wird traditionell mit der Eroberung von Buda durch die Osmanen (1541) datiert. Mit dem Kampf der beiden ungarischen Könige (Ferdinand I. und Johann I. Szapolyai) ab 1529 begann gleichzeitig auch das Ringen der beiden Großmächte in und um Ungarn bzw. Kroatien-Slawonien. Die Organisation der Osmanenabwehr stellte daher für die habsburgische Administration eine ihrer wichtigsten Aufgabe dar. Die Sicherheit der weiteren Gebiete der Habsburgermonarchie hing von einer erfolgreichen Osmanenabwehr in den ungarischen und kroatisch-slawonischen Territorien ab, von denen immer größere Teile unter die Herrschaft der Osmanen gelangten.

2. Die Schwierigkeiten beim Entwurf und bei der Verwirklichung eines neuen Verteidigungskonzeptes

Der Entwurf eines neuen Verteidigungskonzeptes sowie der Ausbau eines neuen Grenzfestungssystems gegen das Vordringen der Osmanen waren mehrfach erschwert: Obwohl die Türkengefahr immer akuter wurde, konnte König Ferdinand I. die österreichischen, böhmischen und zum Teil sogar die ungarischen bzw. slawonischen Stände von der Notwendigkeit dringender Gegenmaßnahmen schwer überzeugen. Die Situation im Alten Reich war noch komplizierter, da die protestantischen Stände mit Kaiser Karl V. in dem

¹⁵ Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, pp. 27-51.

¹⁶ Dávid, *An Ottoman Military Career*, pp. 269-272.

Schmalkaldischen Krieg (1546–1547) verwickelt waren. Aus diesem Grunde kam es der Türkenpropaganda eine immer größere Bedeutung zu.¹⁷

Die große geographische Ausdehnung des ehemaligen mittelalterlichen Ungarischen Königreiches erwies sich für den Entwurf sowie für die Verwirklichung eines neuen Verteidigungskonzeptes aus mehreren Gründen als ein Hindernis:

(1) Abgesehen von den durch die Osmanen eroberten kroatischen Gebieten lagen die ungarischen Territorien, die um 1530 bereits unter der Herrschaft der Osmanen standen, von den habsburgischen Erblanden relativ weit entfernt: Die Distanz zwischen der Festung Belgrad und Wien betrug etwa 650 km. Aus diesem Grunde war es bis zu den 1540er Jahren relativ schwierig, die österreichischen, böhmischen Stände sowie die Stände im Alten Reich von der Notwendigkeit einer militärisch-finanziellen Unterstützung für die Osmanenabwehr in Ungarn und Kroatien zu überzeugen. In diesem Zusammenhang betonte der Oberste Landesrichter Ungarns, Alexius Thurzó (1527–1543) bereits Ende 1531: „*Das Bestehen Eurer Majestät wie auch der Fortbestand aller Länder Deutschlands hängt ganz und gar von Ungarn ab.*“¹⁸ Eine Ausnahme bildeten die Stände in der Krain, in der Steiermark und in Kärnten, die von den erwähnten osmanischen Einfällen immer häufiger betroffen waren und mit der Migration von kroatischen Flüchtlingen aus den von den Osmanen eroberten Gebieten des Balkans konfrontiert wurden.¹⁹

(2) Am Hofe Ferdinands I. erkannte man die Gefahren, die der Vasallenstatus König Szapolyais mit sich bringen könnte, nur teilweise. Um die Territorien König Ferdinands in Ungarn und Slawonien verteidigen zu können, mussten zahlreiche Kämpfe gegen Johann Szapolyai und den ihn unterstützenden osmanischen Truppen geführt werden. Die ersten Schritte für die Errichtung eines neuen Grenzverteidigungssystems konnten erst in den 1530er Jahren eingeleitet werden. Das Ergebnis der militärischen Auseinandersetzungen mit Johann Szapolyai war, dass die Anzahl der von König Ferdinand I. kontrollierten Komitate wesentlich zunahm: Um 1530 standen nur 7–8 Komitate unter der Herrschaft der Habsburger, 1537 waren es bereits 17, zwei Jahre später (1539) 28 und in den Jahren 1546–1549 überhaupt schon 35.²⁰ So war es in den 1540er Jahren möglich, bereits auf einem deutlich größeren Gebiet, das sich von den kroatischen Territorien der Habsburger bis zum Oberungarn erstreckte, ein neues Grenzverteidigungssystem zu installieren.

(3) Der Umfang der von König Ferdinand kontrollierten ungarisch-kroatischen Gebiete (etwa 150.000 km²) übertraf sowohl den der österreichischen Erblände als auch der Länder der Böhmisches Krone. Für viele der

¹⁷ Neuerdings Barbarics-Hermanik, Reale oder gemachte Angst.

¹⁸ „*a qua [a Hungaria] dependet omnis salus aliorum regnorum et Maiestatis Vestrae et totius Germaniae*“ Erdélyi, *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése*, p. 318, Nr. 88 (5. Dezember 1531).

¹⁹ Mit weiterer Literatur siehe Pálffy, Pandžić und Tobler, *Ausgewählte Dokumente*, pp. 44–109.

²⁰ Kenyeres, Die Einkünfte und Reformen, pp. 113–114.

Verantwortlichen in Wien, in Innsbruck oder in Prag galt das Königreich Ungarn-Kroatien mit seinen bürgerkriegsähnlichen Zuständen sowie durch die andauernde Kriegssituation als ein gefährliches, jedoch weit entfernt liegendes Gebiet (*terra periculosa*) und viel weniger als ein Bollwerk, von dem die Sicherheit der anderen Länder der Habsburgermonarchie abhing. Weiters galt Ungarn für die Einwohner weit entfernt liegender Gebiete als etwas Exotisches: Dies leitete sich aus der „eigentümlichen“ Sprache und Kleidung deren Bewohner sowie vor allem aus der Tatsache ab, dass man überhaupt über relativ wenig Kenntnisse von diesem Land (*terra incognita*) verfügte. Die fehlenden Orts-, Sprach- und Rechtskenntnisse bezüglich der ungarischen und kroatischen Gebiete stellten für die Administration der Habsburger ein großes Hindernis dar, was man eigentlich nie wirklich überwinden konnte. Zunächst verfügte König Ferdinand weder über ein Heer, das die Kriegskunst der Osmanen gekannt hätte, noch über einen Verwaltungsapparat, der in der Lage gewesen wäre, die neue Grenzverteidigung zu organisieren.²¹

Zu dieser Zeit wurden die Osmanen in Ungarn sogar durch die geographischen Gegebenheiten begünstigt: Nach der Eroberung der Festungen zwischen der Donau und der Save in Syrmien gab es bis zum Plattensee bzw. bis zur Hügellandschaft Transdanubiens keine nennenswerte Naturhindernisse (größere Flüsse, Moorlandschaften oder Berge), die das Vordringen der Osmanen für längere Zeit hätten aufhalten können oder die den Festungsbau begünstigt hätten. Die Auswahl der Orte für den Festungsbau war wegen der so genannten Militärischen Revolution zu dieser Zeit von grundlegender Bedeutung.²² Die Errichtung von Festungen, ihre Ausrüstung mit Feuerwaffen sowie ihre Versorgung beanspruchten immense Kosten.

In Kenntnis dieser Tatsachen ist es verständlich, dass man bis zum Fall von Buda (1541) mit dem Ausbau eines neuen Grenzverteidigungssystems nur in den kroatischen Gebieten begonnen hatte. Es war ein konkretes Ereignis – der Fall der Festung von Klis Mitte März 1537, nach dem die Hälfte des ehemaligen mittelalterlichen Kroatischen Königreiches unter die Herrschaft der Osmanen kam –, das die habsburgische Administration zum ersten Schritt veranlasste. Ein neues Verteidigungskonzept für diese Grenzregion zu erarbeiten und diese zu verwirklichen, wurde durch mehrere Faktoren erleichtert: (1) Das Militärapparat Ferdinands I. kannte dieses überschaubare, kleinere Gebiet bereits seit Anfang der 1520er Jahre relativ gut. (2) König Johann Szapolyai hatte hier beinahe keine Unterstützer. (3) Die Stände von Krain waren bereit, für die Sicherheit ihres Landes immer größere Hilfeleistungen für Kroatien zu gewähren.²³

²¹ Pálffy, Zentralisierung und Lokalverwaltung, pp. 279-282.

²² Roberts, *The Military Revolution*; Parker, *The Military Revolution; The Military Revolution Debate; La Révolution militaire en Europe*. Zu den Auswirkungen der Militärischen Revolution in Ungarn siehe: Kelenik, *The Military Revolution in Hungary*, bzw. Szabó, *A mohácsi csata*.

²³ Simoniti, *Doprinos Kranjske*; Vilfan, *Crown, Estates and the Financing*.

Ende April 1538 ernannte Ferdinand I. den aus Krain stammenden Erasmus von Thurn zum Oberstfeldhauptmann von Bihać/Wihitsch und Senj/Zengg sowie der dazugehörigen kleineren Festungen. Er wurde dadurch Oberstfeldhauptmann der so genannten alten „krabatischen“ (d.h. kroatischen) Grenze.²⁴ Die Pfeiler der neuen Grenzverteidigung sollten weiterhin die größeren Festungen bilden. In der damaligen schwierigen militärisch-finanziellen Situation musste man sich in erster Linie auf Festungen aus dem Spätmittelalter stützen, da vom Bau neuer Festungen noch kaum die Rede war.²⁵

Der Ausbau einer neuen Grenzverteidigung konnte in einem ähnlichen Ausmaß auf ungarischem Boden in den 1530er Jahren wegen der ständigen Kriegssituation mit König Szapolyai noch nicht in Angriff genommen werden. Nach der ersten Belagerung Wiens durch die Osmanen (1529) hatte man zwar angefangen, Wien zu einer Festungsstadt auszubauen sowie die Festungen im Vorfeld der neuen Habsburgerresidenz in Ungarn (Győr/Raab, Komárom/Komorn und Esztergom/Gran) zu befestigen. Solange es doch die Hoffnung bestand, Buda von Johann Szapolyai zurückerobern zu können, handelte es sich dabei nur um notdürftige Sicherheitsvorkehrungen.²⁶

Die Verantwortlichen am Wiener Hof ebenso wie die niederösterreichischen Stände maßen den ungarischen Gebieten zu dieser Zeit bereits immer mehr Bedeutung zu: Davon zeugt die Tatsache, dass die Kommandanten der habsburgischen Truppen, die Buda dreimal (1530, 1540, 1541) erfolglos belagerten – die Freiherren Wilhelm von Roggendorf und Leonhard von Vels –, gleichzeitig Obersthofmeister, d.h. „Ministerpräsidenten“ am Wiener Hof waren. Weiters stammte die Mehrheit der Oberstfeldhauptleute Ferdinands I., die zwischen 1526 und 1550 in Ungarn und Kroatien dienten, aus den Reihen der bedeutendsten Ratgeber des Herrschers:²⁷ Niklas Graf zu Salm d. Ä. (1527, 1529–1530) und Hans Ungnad von Sonnegg (1534–1544) waren Ratgeber Ferdinands I., Niklas Graf zu Salm und Neuburg d. J. (1546–1550) übte die Funktion des Oberstkämmerers (1530–1550) aus. Gleichzeitig fungierten alle diese drei Personen – neben ihrer militärischen Funktion in Ungarn – ebenfalls als Oberstfeldhauptleute in den so genannten fünf „niederösterreichischen“ Ländern (Ober- und Niederösterreich, Steiermark, Krain und Kärnten). Diese Beispiele zeigen eindeutig die Verkoppelung des ungarisch-kroatischen und des österreichischen Militärwesens. Die Verwirklichung der Grenzverteidigung in Ungarn und Kroatien gegen die Osmanen stellte eine der größten militärischen Herausforderungen der Habsburgermonarchie dar.²⁸

Den eigentlichen Wendepunkt bedeutete die Eroberung von Buda sowie von weiteren Festungen durch die Osmanen in Ungarn. Nachdem im Herbst

²⁴ HHStA, Hungarica AA, Fasz. 35, Konv. A, fol. 94–95, fol. 96–99.

²⁵ Kruhek, *Krajiške utvdre*, pp. 109–121; Kaser, *Freier Bauer*, pp. 164–165.

²⁶ Pálffy, *The Origins and Development*, pp. 16–22.

²⁷ Pálffy, *Die Türkenabwehr in Ungarn*, p. 131.

²⁸ Ausführlich Pálffy, *The Kingdom of Hungary*, pp. 89–118.

1542 nicht einmal ein Heer von 50.000 Soldaten, die aus dem Reich, den Erblanden sowie aus Ungarn-Kroatien stammten, die ehemalige ungarische Hauptstadt zurückerobern konnte,²⁹ wurde es bald sowohl am Wiener Hof als auch in Pressburg (heute Bratislava in der Slowakei) – im neuen Zentrum der ungarischen Innenpolitik – klar, dass dringender Handlungsbedarf bestand: Die Türkengefahr, die von den österreichischen, böhmischen und teilweise von den ungarischen Ständen kurz davor noch als gering eingestuft wurde, erhöhte sich nun deutlich. Davon zeugen die Eingaben der Tabelle 4, die 1542 für die Reichsstände in Wien zusammengestellt wurde. Es wurde darin – unseres Wissens zum ersten Mal – ausgerechnet, mit welcher Truppenstärke bzw. Wachpersonal die ungarischen Städte und Festungen im Donauraum sowie Warasdin in Slawonien im Falle eines erneuten osmanischen Feldzuges auszustatten wären.

In den Jahren 1543–1545 eroberten die Osmanen in Ungarn weitere bedeutende Festungen – zum Beispiel Pécs/Fünfkirchen, Székesfehérvár/Stuhlweißenburg, Esztergom/Gran, Visegrád, Nógrád, Hatvan –, wodurch sie dort ihre Herrschaft erweitern und festigen konnten. Die für die Reichsstände zusammengestellte, gezeigte Tabelle (4) zeugt davon, dass man es am Wiener Hof immer mehr erkannte, dass das Vordringen der Osmanen nur mit Hilfe von größeren Festungen mit einer Stärke von mehreren Tausend Soldaten sowie mit einem gut organisierten Grenzfestungssystem aufzuhalten wäre. In Transdanubien mussten – anstelle der früheren Notlösungen und Improvisationen – konkrete Schritte gesetzt werden: Die Entfernung zwischen König Ferdinands Wiener Residenz und der von den Osmanen kontrollierten Festung Gran an der Donau war zu dieser Zeit bereits geringer, als die zwischen Laibach (der Hauptstadt der Krain) und der von den Osmanen besetzten Festung Jajce in Bosnien.

Ab diesem Zeitpunkt war die mitteleuropäische Habsburgermonarchie eindeutig auf ein Verteidigungssystem anders gesagt auf eine Türkenabwehr angewiesen, die auf Festungen in den ungarischen und kroatischen Gebieten der Habsburger basierte. Die Errichtung dieses neuen Grenzverteidigungssystems hing von den Hilfeleistungen der österreichischen, böhmisch-mährischen Ständen sowie der Reichsstände ab. Die Kosten für den Sold der Soldaten in den neuen Grenzfestungen machten Ende der 1540er bzw. Anfang der 1550er Jahre 70–90 Prozent des Jahreseinkommens des Ungarischen Königreiches, das weiterhin etwa beachtenswerte 750.000 Rheinische Gulden betrug, aus.³⁰ Die weiteren Kosten der Verteidigung (Rüstungsmaterial, Verpflegung, Fortifikationskosten, Nachrichtendienst, Postwesen usw.) mussten doch auch finanziert

²⁹ Károlyi, *A német birodalom*; Fichtner, *Dynasticism and its Limitations*; Liepold, *Wider den Erbfeind*, pp. 237-252.

³⁰ Kenyeres, *Die Einkünfte*, pp. 138-146.

Tabelle 4: Vorschlag zuhanden der Reichsstände darüber, welche Stärke die Wachen im Donauraum in Ungarn im Falle eines erneuten türkischen Angriffes aufzuweisen haben (1542).*

Burg/Stadt	deutsche Reiter bzw. Husaren	Fußknechte	Zusammen
Plintenburg (Visegrád)	-	600	600
Damásd (Ipolydamásd) und Nógrád	-	200	200
Gran (Esztergom)	500 Husaren	2500	3000
neben Gran im Felddienst	1000 Husaren	8000	9000
Fünfkirchen (Pécs)	500 Husaren	1500	2000
Totis (Tata)	100 Husaren	150	250
Komorn (Komárno)	-	500	500
Erlau (Eger)	2000 Husaren	500	2500
Pressburg (Bratislava)	-	2000	2000
Tyrnau (Trnava)	1000 Husaren	1000	2000
Ungarisch Altenburg (Mosonmagyaróvár)	-	500	500
Ödenburg (Sopron)	500 Husaren	-	500
Eisenstadt	500 Husaren	-	500
Bruck an der Leitha	2000 Husaren	500	2500
Wiener Neustadt	2000 Husaren	500	2500
Wien	2000	8000	10.000
Warasdin (Varaždin)	400	200	600
Flotte (Italiener und Nasadisten)	-	10.000	10.000
Zusammen	12.500	36.650	49.150

* HHStA, MEA, RTA, Fasz. 8, Konv. 4, fol. 22–24.
(Die Tabelle wurde als Quellenextrakt zusammengestellt.)

werden.³¹ Aus diesem Grunde betonten die ungarischen Stände anlässlich des ungarischen Reichstages 1547 in Pressburg in einem speziellen Gesetzartikel, dass „*die finanzielle und militärische Hilfe Eurer Majestäten [d.h. Kaiser Karl V. und König Ferdinand I.] bzw. die der Stände des Alten Reiches notwendig ist, weil für all dies die ungarischen Kriegssteuern allein, unter keinen Umständen genügen*“.³²

³¹ Ausführlich Pálffy, Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie; bzw. neuerdings Kenyeres, Die Kosten der Türkenabwehr.

³² *Corpus Juris Hungarici*, pp. 198-199, Artikel 1547:16.

3. Die Entstehung des neuen Grenzfestungssystems in Kroatien und Ungarn

Die immer engere Zusammenarbeit zwischen dem Herrscher bzw. den ungarisch-kroatischen und österreichischen Ständen brachte in den nächsten Jahrzehnten langfristige Erfolge: Obwohl der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag im Jahre 1547 keinen dauerhaften Frieden auf dem ungarisch-kroatischen Kriegsschauplatz brachte,³³ war die Kooperation der ungarischen, österreichischen und kroatisch-slawonischen Stände mit den Behörden am Wiener Hof für die Geschichte ganz Mitteleuropas von großer Bedeutung. 1556 wurde der Wiener Hofkriegsrat als selbstständiges Regierungsorgan errichtet, der die gesamte Türkenabwehr organisierte und mit der Hofkammer zusammen die Beiträge der verschiedenen Stände dazu verwaltete und verteilte.³⁴

Die ungarischen und kroatischen Aristokraten trugen durch ihre Ortskenntnisse und Beratungsdienste sowie durch ihre Privatarmeen und ihre Herrschaften zum Ausbau des neuen Grenzfestungssystems ebenfalls bei. Die ungarisch-kroatischen Vorschläge, die an den Kriegskonferenzen – die seit dem Ende der 1540er Jahre in Wien, Pressburg und Graz stattgefunden hatten – präsentiert wurden, spielten in dieser Hinsicht eine besonders wichtige Rolle.³⁵

An diesen Kriegskonferenzen wurde aufgrund der Ortskenntnisse und später der Erfahrungen der verschiedenen Grenzvisitationen über folgende Fragen diskutiert: (1) Welche Festungen in Kroatien-Slawonien und Ungarn sollten in der Zukunft befestigt, modernisiert, in Kammerverwaltung genommen bzw. mit entsprechender Besatzung versehen werden. (2) Wo sollte man neue Festungen bauen und aus welchen Quellen könnte der Sold deren Mannschaft finanziert werden. (3) Welche überflüssige Burgen sollten zerstört werden. (4) Wie könnten die Grenzfestungen mit Kriegsmaterial und Lebensmittel versorgt werden.

Die bedeutendste Persönlichkeit der ungarischen Stände, der frühere Ban Kroatien-Slawoniens,³⁶ der Palatin (1554–1562) Thomas Nádasdy reichte im März 1555 einen Vorschlag bei Erzherzog Maximilian ein (Tabelle 5), der auf all diese Fragen eine Antwort geben sollte.³⁷ Es wurden dabei 43 größere und kleinere Festungen zwischen der Donau und der Drau/Drava aufgelistet, die für die Verteidigung der Steiermark, Niederösterreichs und Wiens eine Schlüsselrolle spielten. Der Vorschlag Nádasdys beinhaltete ebenfalls die Art der Befestigung und die Namen der Festungsbesitzer (siehe die zweite und dritte Spalte der Tabelle). Für die Verantwortlichen am Wiener Hof erwiesen sich diese Angaben als eine große Hilfe, um sich über die Situation in Ungarn

³³ Vgl. Petritsch, *Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag*.

³⁴ Regele, *Der österreichische Hofkriegsrat*; Egger, *Hofkriegsrat und Kriegsministerium*.

³⁵ Pálffy, *The Origins and Development*, pp. 35–36.

³⁶ Dazu neuerdings Varga, *Nádasdy Tamás horvát–szlavón bánága*.

³⁷ MNL OL, E 185, Thomas Nádasdy an Erzherzog Maximilian, 8. März 1555, Wien (Konzept).

orientieren zu können. Weiters erleichterte Nádasdy's Vorschlag die Herausarbeitung der endgültigen Form des neuen Verteidigungskonzeptes, vor allem, was die Auswahl der einzelnen Glieder und der Schlüsselfestungen betrifft. Die Liste des Palatins führte alle Festungen an, die der Raaber Grenze, dessen Ausbau bis 1570 andauerte, sowie dem bis 1566 bestehenden Grenzbezirk um Szigetvár angehörten.³⁸

Tabelle 5: Liste von Palatin Thomas Nádasdy über die wichtigsten befestigten Ortschaften in Transdanubien und deren Besitzer (8. März 1555).

Ort	Qualität der Befestigung (auf Lateinisch)	Besitzer
Raab (Győr)	castrum	Raabes Kapitel
Totis (Tata)	castrum	ung. König
Palota (Várpalota)	castrum	Familie Podmaniczky
Csesznek	castrum	Familie Chaby
Sankt Martin (Pannonhalma)	monasterium	Abt von Sankt Martin
Ugod	castrum	Johann Choron
Pápa	castrum	Franz Török
Kesző (Várkesző)	castrum	Bischof von Raab
Döbrönte	castrum	Familie Essegváry
Devecser	castrum	Johann Choron
Somló	castrum	Johann Choron
Vázsony (Nagyvázsony)	castrum	Kaspar Horváth
Tihany	monasterium	ung. König
Sümege	castrum	Bischof von Veszprém
Csobánc	castrum	Ladislav Gyulaffy
Szigliget	[castrum]	Balthasar Lengyel
Tátika	castrum	Familie Pethő
Rezi	castrum	Familie Pethő
Szentgrót (Zalaszentgrót)	castrum	Familie Hagymássy
Szentgyörgyvár	castrum	Andreas Báthory
Zalavár	monasterium	Abt von Zalavár
Kleinkomorn (Zalakomár)	castellum	Bischof von Veszprém
Szentpéter	castrum	[?]
Berzence	castrum	Familie Szalay
Csurgó	castrum	Andreas Báthory
Babócsa	castrum	Andreas Báthory
Pácod	castellum	Witwe von Martin Horváth
Balatszentgyörgy	castellum	Stephan Sulyok

³⁸ Ausführlicher Pálffy, *A császárváros védelmében*, pp. 120-141.

Ort	Qualität der Befestigung (auf Lateinisch)	Besitzer
Marót	castellum	Johann Komornyik
Marcali	castellum	Andreas Báthory
Kéthely	castellum	Johann und Georg Fánchy
Mére (Kaposmérő)	castellum	verschiedene Adelige
Fonyód	castellum	Valentin Magyar
Csákány	monasterium	Erben von Matthias Allya
Korotna	castrum	Erben von Matthias Allya
Mesztegyő	castellum	Johann Novák
Szenyér	castellum	Kapitel von Gran, Pfandbesitzer: Thomas Nádasdy
Segesd	castellum	Andreas Báthory
Nagybajom	castellum	Sigismund Várday
Lak (Óreglak)	castrum	Paul Baracskey
Kaposújvár (Kaposvár)	castrum	Stephan Dersffy
Zselicszentjakab	monasterium	Stephan Dersffy
Szigetvár	castrum	ung. König

Das neue Grenzverteidigungssystem begann in den 1550er Jahren seine endgültige Form anzunehmen (Karte 1).

Die wichtigste Rolle spielten jene Festungen, die Zentren der so genannten Grenzgeneralate wurden. Am Anfang übten Bihać an der kroatischen Grenze und Warasdin in Slawonien diese Funktion aus. In den Gebieten südlich vom Plattensee fungierte bis 1566 Szigetvár als Zentrum eines Grenzgeneralats. Danach übernahm Kanischa seine Funktion. Nördlich des Plattensees wurde die Festung Raab zum Zentrum eines weiteren Grenzgeneralats. Bis zu den 1570er Jahren hatte nördlich der Donau, Léva/Lewenz an der so genannten bergstädtischen Grenze diese Funktion inne. In Oberungarn wurde die befestigte königliche Freistadt Kaschau zum militärischen Verwaltungszentrum eines Grenzgeneralats. Die Aufgabe der Festung Komárom/Komorn war, das Gebiet entlang der Donau zu überwachen. Sie stand unter der unmittelbaren Kontrolle des Wiener Hofkriegsrates. Eger/Erlau und Gyula bis 1566 galten ebenfalls als Schlüsselfestungen.³⁹

Gleichzeitig wurden die genannten Hauptfestungen allmählich befestigt. Diese Arbeiten wurden von italienischen Festungsbaumeistern koordiniert und durchgeführt, die ihren Auftrag vom Wiener Hofkriegsrat erhielten.⁴⁰ In den einzelnen Festungen wurden folgende Einheiten stationiert: ungarische

³⁹ Pálffy, *The Origins and Development*, pp. 39-49; Pálffy, *Die Türkenabwehr in Ungarn*, pp. 112-114.

⁴⁰ Maggiorotti, *Gli architetti militari*; Marosi, *Partecipazione di architetti militari*. Vgl. noch

Karte 1: Grenzfestungen in Ungarn um 1582 (Pálffy, *Türkenabwehr, Grenzsoldatentum*, p. 123, Karte 2).

und kroatische Husaren sowie Haiducken, deutsche Fußknechte, manchmal deutsche Schützenpferde und Archibusiäre. Man hat auch begonnen, eine Artillerie auszubauen und Zeughäuser zu errichten.⁴¹

Die Hauptfestungen der sechs Grenzgenerale wurden zwar auf spätmittelalterliche Fundamente gebaut, die Struktur der ehemaligen Städte und Festungen – wie zum Beispiel in Szigetvár, Kanischa, Komorn, Raab und Kaschau – wurden im Rahmen der Befestigungsarbeiten im 16. Jahrhundert geändert: Beinahe alle erhielten neue, italienische Basteien (*trace italienne*).⁴² In Raab kam es sogar zu einer Neustrukturierung des früheren Straßennetzes, wodurch eine Festungsstadt entstand (Abb. 1).⁴³

„Ideale“ Festungsstädte – nach dem Beispiel der zeitgenössischen italienischen, deutschen und niederländischen militärwissenschaftlichen Literatur – konnten wegen der geographischen Lage der Festungen, ihrer mittelalterlichen Grundmauer und vor allem der mangelnden finanziellen Mitteln in diesem Raum zwischen Donau und Adria nicht errichtet werden. Ein Teil der ungarischen Schlüsselfestungen wurde im Daniel Speckle’s berühmten Werk

Italienische Baumeister und die Familie dell’Allio (30. September 2012): http://dominico.joanneum.at/dom_wa/projekt/geschichte/geschichte_ital.html

⁴¹ Pálffy, *Türkenabwehr, Grenzsoldatentum*; Pálffy, *Kriegswirtschaftliche Beziehungen*.

⁴² Domokos, *Ottavio Baldigara*, pp. 20-29.

⁴³ Gecsényi, *Ungarische Städte im Vorfeld der Türkenabwehr*.

Abb. 1: Die Festungsstadt Raab in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Georg Hoefnagel, 1597; Privatbesitz des Autors).

Architectura von Vestungen (1589) doch erwähnt bzw. mit Zeichnungen ihrer Grundrissen (manchmal auch mit kritischen Bemerkungen) dargestellt.⁴⁴

In den 1570er und 1580er Jahren, die nach dem Frieden zu Edirne (1568) von kriegerischen Auseinandersetzungen weniger betroffen waren, setzte man die erwähnten Befestigungsarbeiten fort: Die Bauarbeiten der fünfeckigen neuen Festung von Kanizsa (Abb. 2), die nach den Plänen von Pietro Ferrabosco erfolgten, wurden trotz der bedeutenden finanziellen Unterstützung der steirischen Stände nie beendet.⁴⁵

Zwischen 1565 und 1580 trugen die niederösterreichischen Stände zum Ausbau Raabs zu einer Festungsstadt mit mehr als 200.000 Rheinischen Gulden bei.⁴⁶ Neuere Forschungen haben gezeigt, dass es sich bei den Renaissance-Pforten der neuen Festungsstadt um die Weiterentwicklung einer bestimmten italienischen Festungsform (Sebastiano Serlio: *Regole generali di architettura...*) bzw. weiterer italienischen Bauweisen (Stadtporten in Verona) handelte.⁴⁷

⁴⁴ Speckle, *Architectura von Vestungen*.

⁴⁵ Vándor, Kanizsa története, pp. 304-312. Zur Tätigkeit von Ferrabosco in Ungarn siehe: Farbaky, Pietro Ferrabosco.

⁴⁶ NÖLA SA Ständische Akten A-VII-29 fol. 135-164, A-VII-1 fol. 38-41; bzw. Pálffy, *A császárváros védelmében*, pp. 203-204.

⁴⁷ Székely, A győri vár XVI. századi reneszánsz kapui.

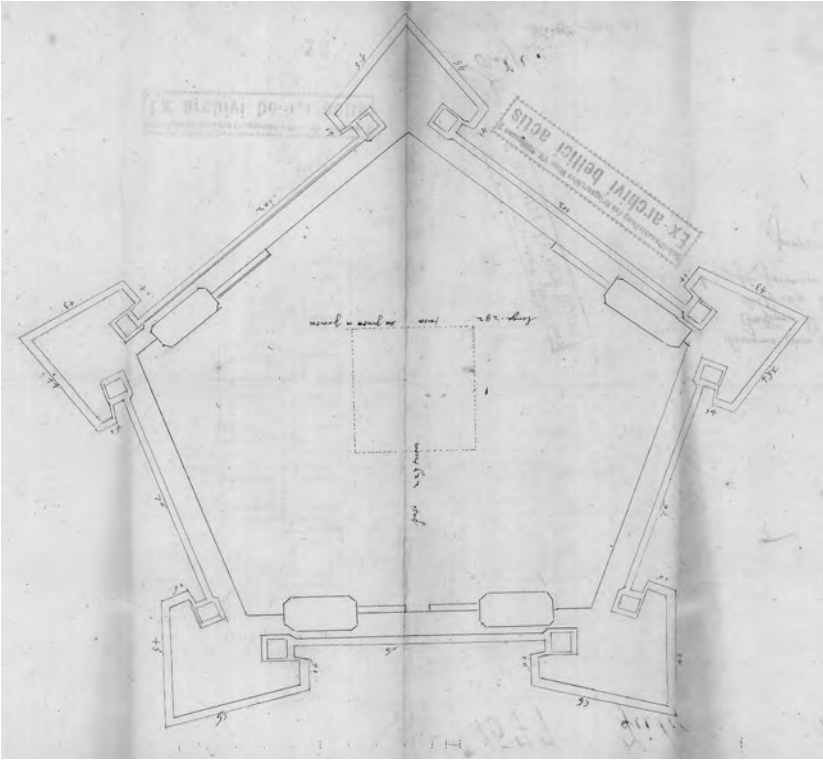

Abb. 2: Der Grundriss der Grenzfestung Kanischa, 1577 (KA Akten des Wiener Hofkriegsrates Exp. 1577 Juli, No. 140, fol. 72–73).

Dies war der Tätigkeit des bekannten Festungsbaumeisters Pietro Ferabosco zu verdanken, ebenfalls wie das Schweizertor in der Wiener Hofburg.⁴⁸

Die Errichtung drei weiterer Festungsstädte war für das gesamte neue Grenzverteidigungssystem in Ungarn und Kroatien von großer Bedeutung: Die Festung Szatmár/Sathmar, östlich von der Theiss, spielte in der Verteidigung der habsburgischen Gebiete in Oberungarn gegen das Fürstentum Siebenbürgen – das ein Vasall des Osmanischen Reiches war – eine entscheidende Rolle. Die Errichtung dieser Festung wurde in den 1570er Jahren vom deutschen Heeresführer und Militärgelahrten Lazarus Freiherr von Schwendi⁴⁹ nach der niederländischen Muster (Festung Hesdinfert) initiiert bzw. nach den Plänen und unter der Leitung der Festungsbaumeisterbrüder Baldigara (Cesaro, Guilio

⁴⁸ Vgl. neuerdings Holzschuh-Hofer-Beseler: Bauforschung am Schweizertor.

⁴⁹ Pálffy, Un penseur militaire alsacien dans la Hongrie.

und Ottavio) durchgeführt. Die geographischen Gegebenheiten (zum Beispiel, dass Sathmar in der Mündung von zwei Armen des Flusses Szamos liegt) sowie die vorgefundenen spätmittelalterlichen Fundamente mussten auch in diesem Fall beachtet werden.⁵⁰ Sathmar wurde trotzdem eine „moderne“ Festungsstadt mit einer bedeutenden Stärke von Soldaten (in Friedenszeiten etwa 700), die in der Festung stationiert waren, mit einer größeren Artillerie (ungefähr 35 Personen) sowie mit einem Zeughaus. Von ihrer Bedeutung innerhalb des neuen Grenzverteidigungssystems zeugt die Tatsache, dass im 16. Jahrhundert alle Kommandanten von Sathmar deutsche Offiziere waren, die aus den Familien Mager, Raminger, Teuffenbach, Nogarol, Hardegg und Zäckl/Zekel stammten. Weiters wurde im Rahmen des Oberungarischen Grenzgeneralats hinter der Theiss um die Festung herum eine eigene Schutzzone mit mehreren kleineren Grenzfestungen (Nagykálló, Kisvárd/Kleinwardein, Ecsed) errichtet.⁵¹

Die weiteren zwei neu errichteten Festungsstädte waren Neuhäusel (heute Nové Zámky in der Slowakei) an der bergstädtischen, und Karlstadt/Karlovac an der kroatischen Grenze. Beide verfügten über einen sechseckigen Grundriss. Die Festung Neuhäusel wurde ab den 1570er Jahren vermutlich nach den Plänen von Ottavio Baldigara und mit der Unterstützung der böhmisch-mährischen Stände am rechten Ufer des Flusses Nitra erbaut.⁵² Mit den Bauarbeiten von Karlstadt/Karlovac in der Mündung der Flüsse Kulpa und Korana begann man nach Plänen von Giuseppe Vintana erst 1579. Die Errichtung dieser Festung wurde von den innerösterreichischen Ständen mitfinanziert.⁵³ Zu Beginn der 1580er Jahre verfügte Karlstadt über eine Besatzung der Stärke von mehr als 800 Soldaten. In Neuhäusel dienten hingegen in den 1590er Jahren beinahe 1300 Soldaten.⁵⁴ Beide Festungen wurden mit der Zeit Zentren von Grenzgeneralaten: Karlstadt übernahm – infolge der Expansion des Osmanischen Reiches entlang der Una Ende der 1570er Jahre – die Funktion von Bihać, Neuhäusel die Funktion von dem erwähnten Léva/Lewenz.

Es stellt sich nun die Frage, inwieweit die Mobilisierung der finanziellen, militärischen und menschlichen Ressourcen der ungarisch-kroatischen Gebiete sowie der österreichischen und böhmischen Länder für die Errichtung der genannten Festungen den eigentlichen Zielsetzungen gerecht wurde. Die Angaben der Tabelle 6 zeugen davon, dass im 16. und 17. Jahrhundert zwar einige der größeren Festungen von den Osmanen erobert wurden, dies erfolgte jedoch durch den vollen Einsatz der Hauptkräfte des osmanischen Heeres. Beim Verlust dieser Festungen spielte weniger die Art ihrer Befestigung eine

⁵⁰ Szöcs, Szatmár kora újkori erődje, bzw. neuerdings Kovács, A szatmári vár alaprajzának lehetséges előképei.

⁵¹ Pálffy, A felső-magyarországi főkapitányság.

⁵² Domokos, *Baldigara*, pp. 49-52.

⁵³ Kruhek, *Karlovac. Utvrde, granice i ljudi*; Žmegač, Karlstadt – Karlovac.

⁵⁴ 1582: Pálffy, A magyarországi és délvidéki végvárrendszer, pp. 165, 174; 1593: KA, AFA, 1607/12/ad 7.

Rolle, sondern es ist viel mehr mit dem Ausfall von Einsatztruppen sowie mit der militärischen Stärke der Osmanen zu erklären.

Tabelle 6: Belagerung der bedeutendsten ungarischen Grenzfestungen im 16. und 17. Jahrhundert⁵⁵

	Zeit der Befestigung	Zahl der Besatzung (Soldaten)	Belagerungsdauer (Tag)	Resultat
Erlau 1552	1548-	2000	40	verteidigt
Szigetvár 1556	1546-	1000	46	verteidigt
Gyula 1566	1552-	2100	44	verloren
Szigetvár 1566	1546-	2–2500	33	verloren
Raab 1594	1537-	5–6000	61	verloren
Komorn 1594	ca. 1535-	1–1500	18	verteidigt
Erlau 1596	1548-	3–4000	22	verloren
Kanischa 1600	1568-	1–1500	45	verloren
Neuhäusel 1663	ca. 1570-	3500	41	verloren
vgl. Wien 1683	ca. 1530-	11.200	61	verteidigt

Die Befestigungsarbeiten wurden häufig nie vollständig zu Ende geführt. Diese Tatsache konnte auf die Funktion der betroffenen Festungen in der Osmanenabwehr negativ auswirken. Die langen Belagerungszeiten waren jedoch von großer Bedeutung, da diese die weitere Expansion des Osmanischen Reiches im jeweiligen Jahr verhinderten.

4. Die Militärkartographie und die Entwicklung des Militärwesens in Mitteleuropa

Die erwähnten Hauptfestungen waren zwar auch einzeln von großer Bedeutung, ihre vielfältigen Aufgaben in der Osmanenabwehr konnten sie jedoch nur im Rahmen des gesamten Grenzverteidigungssystems erfüllen. Dieses umfasste – wie es aus den Angaben der Tabelle 7 hervorgeht – in den 1570er Jahren bereits mehr als 120 mehr oder weniger befestigte Orte, die in der Tiefe ebenfalls gestaffelt waren. Die sechs erwähnten Grenzgeneralate wiesen aufgrund ihrer geographischen und strategischen Gegebenheiten Unterschiede auf, jedoch jede einzelne Festung hatte ebenfalls ihren eigenen Aufgabenbereich.

⁵⁵ *Magyarország történeti kronológiája*, pp. passim und Tóth, *A mezőkeresztesi csata*, pp. passim. Vgl. noch mit weiterer Literatur Abrahamowicz et al, *Die Türkenkriege*.

Tabelle 7: Die Anzahl der Grenzfestungen und Grenzsoldaten in Ungarn, Kroatien und Slawonien in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts⁵⁶

Jahr	Ungarn	Kroatien und Slawonien	Insgesamt	Ungarn	Kroatien und Slawonien	Insgesamt
1556	ca. 30	ca. 50	ca. 80	10.832	3150	13.982
1572	53	75	128	13.862	5999	19.861
1576	51	72	123	17.190	5323	22.513
1582	71	47	118	16.403	4745	21.148
1593	75	96	171	15.446	7247	22.693

Die genannten Festungsstädte mit einer Besatzungsstärke von 800–1500 Mann waren die Stützpfeiler der Verteidigung und gleichzeitig Zentren der lokalen Kriegsverwaltung. Diesen folgten größere Festungen mit 400–600 Soldaten (Karte 2). Die dritte Reihe bildeten kleinere Stein- und Palisadenfestungen mit einer Stärke von 100–300 Soldaten. Weiters muss auch auf die Rolle der Wachhäuser hingewiesen werden, die meistens nur mit einem Dutzend Wachleuten besetzt waren. Ihre wichtigste Aufgabe bestand darin, die größeren Festungen mit Hilfe von Kreidschuss- und Kreidfeuersystemen (kroat. *glasnik*) über osmanische Streifzüge bzw. Angriffe zu alarmieren.⁵⁷ Mit der Errichtung von neuen Festungen nahm auch die Anzahl der Grenzsoldaten zu (s. nochmals Tabelle 7): Die 20.000–22.000 Soldaten, die in den 1580er und 1590er Jahren in den Festungen des neuen Verteidigungssystem Ungarns und Kroatiens stationiert waren, machten das Dreifache jener 7000 Soldaten aus, die vor 1526 das Ungarisch-Kroatische Königreich im Süden gegen die Osmanen zu verteidigen hatten.⁵⁸

Beim Ausbau des horizontal und vertikal gegliederten Grenzfestungssystems spielte – neben den Vorschlägen der ungarisch-kroatischen Aristokraten und der österreichischen Stände – die Militärkartographie ebenfalls eine wesentliche Rolle.⁵⁹ Der Wiener Hofkriegsrat ließ seit den 1560er Jahren die Grenzgebiete zum Osmanischen Reich – von der Adria bis zur Nordgrenze des Fürstentums Siebenbürgen – im Verlauf nur eines Jahrzehntes systematisch vermessen.⁶⁰ Davon zeugen zahlreiche Grenzvisitationsrelationen,⁶¹ bzw. Karten,

⁵⁶ Zu 1556: HHStA, Hungarica AA, Fasz. 76, Konv. A, fol. 16–37; 1572: StLA, Militaria, Sonderreihe: Grenzrechnungen, Sch. 886, 1572, bzw. SOA Třeboň, Archiv Buquoy, Fach 71, Fasz. IV, Nr. 2020; 1576 und 1582: Pálffy, *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*; 1593: KA, AFA, 1593/11/ad 1 und 1593/11/1.

⁵⁷ Zahn, *Kreidfeuer*, pp. 84–113; Otruba, *Zur Geschichte des Fernmeldewesens*; Simoniti, *Vojasška organizacija*, pp. 169–179.

⁵⁸ Kubinyi, *The Battle of Szávaszentdemeter–Nagyolaszi*, insbes. pp. 73–74.

⁵⁹ Vgl. Pálffy, *Európa védelmében*.

⁶⁰ Pálffy, *Die Anfänge der Militärkartographie*, insbes. pp. 29–72.

⁶¹ Ein bisher unpubliziertes, ausgezeichnetes Beispiel aus 1563 über alle größeren und kleineren Burgen bzw. Pässen und Furten zwischen dem Plattensee und der Adria: StLA, Militaria,

Karte 2: Raaber Grenze im 16. Jahrhundert (Gemeinsam gegen die Osmanen, innere Umschlagseite).

die damals von den Grenzgebieten angefertigt wurden und heute in Wien (6 Stück) und in Karlsruhe (5 Stück) aufbewahrt werden sowie eine in Dresden aufbewahrte Ungarnkarte und mehrere Dutzend Zeichnungen von Grundrissen von Grenzfestungen.⁶² Bei der ersten Grenzvisitation Ende 1563 wurden an der

Sonderreihe: Bauten; Batthyány, Schuber 928, 1563, vgl. Pálffy, Die Rolle der Familie Batthyány, pp. 73-88.

⁶² ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 8609, fol. 2, fol. 3, fol. 4, fol. 5, fol. 6; ÖNB, Kartensammlung, AB 9.C.1; BGLA, Gebundene Karte und Pläne, Hausfideikommiss Bd. XV, fol. 1, fol.

Abb. 3: Die Karte der Kroatischen und Slawonischen Grenzen (Teil CARNIOLA) (ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 8609, fol. 2 = Pálffy, *Die Anfänge der Militärkartographie*, Karte II).

kroatischen Grenze mehr als 40 und im slawonischen Grenzgebiet etwa 20 Festungen besichtigt: Dabei wurden die bedeutendsten Festungen vermessen und Zeichnungen von ihren Grundrissen angefertigt.⁶³ Infolge dieser Arbeiten entstand dann die erste Karte der kroatischen und slawonischen Grenzgeneralate, die auch das Land Krain mit Titel *CARNIOLA* zeigte (Abb. 3).

In den nächsten Jahren fanden weitere Grenzvisitationen nördlich der Drau/Drava statt (Abb. 4). Diese Festungsvermessungen und militärkartographischen Tätigkeiten verdienen auch im europäischen Vergleich besondere Beachtung. Sie stellten die frühesten mitteleuropäischen Vorläufer der systematischen militärischen Vermessungen des 18. Jahrhunderts dar!

Die im Auftrag des Hofkriegsrates durchgeführten Grenzvisitationen wurden größtenteils von österreichischen Offizieren und Befestigungsexperten (z.B. Franz von Poppendorf) geleitet. Die ungarisch-kroatische Hauptleute hingegen versorgten den Hofkriegsrat mit Informationen über die lokalen Gegebenheiten. Die erwähnten Karten wurden von den Mitgliedern einer aus Mailand stammenden Familie, den Burgbaumeistern Angielini, angefertigt, die sich auf den Festungsbau und auf die Zeichnung von Karten spezialisiert hatten. Es handelte sich dabei um zwei Brüder, Natale und Nicolò Angielini, sowie um den Sohn des Ersteren, Paolo.⁶⁴

2, fol. 3, fol. 4, fol. 5; SHStA, Karten, Risse, Bilder Schrank XXVI, Fasz. 96, Nr. 11. fol. 1, und derer Editionen: Pálffy, *Die Anfänge der Militärkartographie*, Karte I–XI und XIX–XV, vgl. noch Krompotic, *Relationen über Fortifikation der Südgrenze*; Brichzin: Eine Ungarnkarte von Nicolaus Angielus.

⁶³ Loserth, *Innerösterreich und die militärischen Maßnahmen*, pp. 63–64.

⁶⁴ Pálffy, *Die Anfänge der Militärkartographie*, pp. 9–28.

Abb. 4: Die Karte der Kanischarischen und Raaber Grenze (ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 8609, fol. 3 = Pálffy, *Die Anfänge der Militärkartographie*, Karte IV).

Die Ende der 1560er Jahre gezeichneten Karten wurden später mehrmals verbessert und umgearbeitet, wie das aus der Tabelle 8 hervorgeht. Dies war einerseits wegen der Eroberung der Festung Szigetvár und des rundherum liegenden Grenzgebietes durch die Osmanen (1566) notwendig, andererseits wegen der weiteren Modernisierung des Grenzverteidigungssystems. Die Grundrisse der bedeutendsten Festungen sowie die Karten der einzelnen Grenzregionen wurden dann in separate Bände kopiert, die heute in Wien, Karlsruhe und Dresden aufbewahrt werden. Durch die Anfertigung dieser Atlanten standen dem Herrscher und dem Hofkriegsrat für deren Entscheidungsfindung die Informationen über die jeweiligen Grenzgeneralate sowie über den Befestigungsgrad der einzelnen Festungen übersichtlich und in einem Band komplimentiert zur Verfügung.⁶⁵

⁶⁵ „Damit aber die greniczen zwischen dem künigreich Unngern unnd dem erbfeindt besser erkhanndt werden müge, unnd zu teglichen gebrauch bequemer, so ist die unngerisch mappa in fünf tail in disem buech gethailt worden.“ ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 8609, fol. 1, Edition: Pálffy, *Die Anfänge der Militärkartographie*, pp. 77-78, Anhang, bzw. Faksimile: ebd. Tafel XXXII.

Tabelle 8: Stammbaum der Grenzkarten der Festungsbaumeisterfamilie Angielini.⁶⁶

		(vermutliches) Original	korrigierte Variante(n)	Karlsruher Atlas	Wiener Atlas	Dresdner Atlas
Kroatische und Slawonische Grenze	Zeit der Entstehung	1563. Okt.-Nov.	1: 1566– 1572, 2: 1574	1573–1575	1574	-
	Autor	Natale	Natale, bzw. Paolo	Nicolò	Paolo	-
Kanischari- sche und Raaber Grenze	Zeit der Entstehung	1569–570, bzw. 1566	1572	1573–1575	1574	-
	Autor	Natale, Raaber Grenze: Nicolò	Natale	Nicolò	Paolo	-
Schüttinsel	Zeit der Entstehung	1566–1570	1572 [?]	1573–1575	1574	-
	Autor	Natale und/ oder Nicolò [?]	Natale [?]	Nicolò	Paolo	-
Bergstädteri- sche Grenze	Zeit der Entstehung	1568 [?]	1572–1573	1573–1575	1574	-
	Autor	[?]	Natale	Nicolò	Paolo	-
Oberungari- sche Grenze	Zeit der Entstehung	1565	[?]	1573–1575	1574	-
	Autor	Natale + Nicolò	[?]	Nicolò	Paolo	-
Ungarn	Zeit der Entstehung	vor 1572 [?]	-	-	-	1572–1575
	Autor	Nicolò und/ oder Natale	-	-	-	Nicolò

Aus den Arbeiten der Angielini geht hervor, dass bei den Baumeistern, die an den Bauarbeiten von Festungen an der ungarisch-kroatischen Grenze beteiligt waren, bereits im 16. Jahrhundert eine Art Spezialisierung stattfand: Einige (wie zum Beispiel Ottavio Baldigara oder Pietro Ferabosco) zeichneten sich in erster Linie durch die Planung von Festungen aus. Andere spezialisierten sich auf die Leitung der Durchführung von Bauarbeiten (wie zum Beispiel der berühmte Dominico dell’Alio an der kroatisch-slawnischen Grenze) oder auf die Anfertigung von Zeichnungen der Vermessungen (wie zum Beispiel Giulio Turco). Die Mehrheit konzentrierte sich jedoch auf die Befestigungsarbeiten. All diese im 16. Jahrhundert tätigen Baumeister waren die Vorläufer jener Militäringenieur und Militärkartografen, die ab der Mitte des 17. Jahrhunderts gezielt für diesen Beruf ausgebildet wurden und diese bereits selbständig ausübten.

⁶⁶ Pálffy, *Die Anfänge der Militärkartographie*, pp. 64-76.

Die Befestigungsarbeiten am neuen Grenzfestungssystem, das mehrere Hundert Kilometer umfasste, wurden sorgfältig organisiert:⁶⁷ In den Jahren zwischen 1550–1570 standen italienische, niederländische und deutsche Festungsbaumeister in den Diensten des Hofkriegsrates, wobei die Ersteren die Mehrheit ausmachten. Um die Tätigkeit dieser Festungsbaumeister koordinieren zu können, wurde in jedem Grenzgeneralat der Posten eines Bausuperintendenten eingerichtet.⁶⁸ Ab 1569 wurde ihre Arbeit durch einen besonderen Beamten, den sogenannten Oberstbaukommissar auch von Wien aus kontrolliert.⁶⁹ Diesen Posten des Oberstbaukommissars bekleideten in erster Linie Adelige aus den Erblanden (Franz von Poppendorf, Niklas Graf zu Salm und Neuburg d. J., Erasmus Braun), die früher an der ungarischen und der kroatisch-slawonischen Grenze dienten. Ab 1578 kontrollierte der neu errichtete Innerösterreichische Hofkriegsrat in Graz die Festungen der zwei südlicheren Grenzgeneralate, Kroatischer Generalat und Slawonischer/Warasdiner Generalat.⁷⁰

5. Fazit

Die angeführten Beispiele zeigen, dass die Expansion des Osmanischen Reiches im Raum zwischen Adria und Donau zu einer besonderen Entwicklung des Festungsbaus, der Militärkartographie sowie überhaupt des gesamten Militärwesens in der Habsburgermonarchie führte. Eine markante Umgestaltung des Militärwesens – die auch als Militärische Revolution bezeichnet werden kann – fand bereits in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts im Königreich Ungarn und Kroatien ebenfalls statt.⁷¹ Die Grundsteine der Militärverwaltung der Habsburgermonarchie des 17. und 18. Jahrhunderts wurden hauptsächlich schon damals, in erster Linie in Bezug auf den kroatisch-ungarischen Kriegsschauplatz gelegt: 1556 wurde der Wiener Hofkriegsrat als selbstständiges Regierungsorgan der Osmanenabwehr und des Militärwesens errichtet. Die ersten modernen Festungen der Monarchie (Neuhäusel und Karlstadt) wurden in Ungarn und Kroatien aufgebaut. Ebenso erfolgten die ersten systematisch durchgeführten militärkartographischen Vermessungen der Familie Angiellini an der ungarischen sowie an der kroatisch-slawonischen Grenze. Ihre Festungen bzw. die dort dienenden Soldaten wurden im 16. Jahrhundert mit immer

⁶⁷ Vgl. die Situation in Frankreich in dieser Epoche: Buisseret, *Ingénieurs et fortifications avant Vauban*.

⁶⁸ Koppány, A magyarországi végvárak építési szervezete.

⁶⁹ Instruktion für Franz von Poppendorf, 15. April 1569: KA, HKR K1A, IV. 6, vgl. noch *Gemeinsam gegen die Osmanen*, pp. 20–21, Nr. IV–9.

⁷⁰ Thiel, Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung; Schulze, *Landesdefension und Staatsbildung*, pp. 73–77.

⁷¹ Neuerdings vgl. Pálffy, The Habsburg Defense System in Hungary.

moderneren Feuerwaffen ausgestattet.⁷² All diese Schritte konnten doch die Expansion des Osmanischen Weltreiches, das dem mitteleuropäischen Länderkomplex der Habsburger sowohl militärisch als auch wirtschaftlich überlegen war, nur teilweise stoppen. Für die Habsburgermonarchie und innerhalb deren für das Königreich Ungarn und Kroatien bzw. für die österreichischen Erbländer (inklusive auch das Gebiet Sloweniens) bedeutete diese Tatsache jedoch einen Riesenerfolg.⁷³

Archivalische Quellen

- BGLA – Landesarchiv Baden-Württemberg, Generallandesarchiv Karlsruhe
HHStA, Hungarica AA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten
HHStA, MEA RTA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsarchive, Mainzer Erzkanzleiarchiv, Reichstagsakten
KA, AFA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv, Alte Feldakten
KA, HKR KIA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv, Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv
MNL OL, E 185 – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [Ungarisches Nationalarchiv, Ungarisches Staatsarchiv], Budapest; E 185, Magyar Kamara Archivuma [Archiv der Ungarischen Kammer], Archivum familiae Nádasdy, Missiles
NÖLA, SA – Niederösterreichisches Landesarchiv, Sankt Pölten; Ständisches Archiv
ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
SOA Třeboň – Státní oblastní archiv [Staatliches Regionalarchiv], Třeboň
SHStA – Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden
StLA, Militaria – Steiermärkisches Landesarchiv Graz; Landschaftliches Archiv, Antiquum XIV., Militaria

⁷² Siehe z.B. *Der Grazer Harnisch in der Türkenabwehr; Trommeln und Pfeifen*; Valentinitich, Nürnberger Waffenhändler; Valentinitich, Suhler Waffenhändler; Pálffy, Kriegswirtschaftliche Beziehungen.

⁷³ Eine frühere Version dieses Beitrages erschien in Deutschland 2009 (Pálffy, Die Türkenabwehr der Habsburgermonarchie), der nach meinem Vortrag in *Historični seminar ZRC SAZU* am 24. Mai 2012 in Ljubljana für das wissenschaftliche Publikum Sloweniens umgearbeitet, aktualisiert und ergänzt wurde.

Literatur

- Abrahamowicz, Zygmunt et al.: *Die Türkenkriege in der historischen Forschung*. Wien: Franz Deuticke, 1983.
- Ágoston, Gábor: 'The Most Powerful Empire': Ottoman Flexibility and Military Might. *Empires and Superpowers. Their Rise and Fall* (ed. George Zimmar and David Hicks). Washington: Society for the Preservation of the Greek Heritage, 2005, pp. 127-171.
- Ágoston, Gábor: Habsburg and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power. *The Turkish Studies Association Bulletin*, 22, 1998, pp. 126-141.
- Barbarics-Hermanik, Zsuzsa: Reale oder gemachte Angst? Türkengefahr und Türkenpropaganda im 16. und 17. Jahrhundert. *Türkenangst und Festungsbau. Wirklichkeit und Mythos* (hrsg. Harald Heppner und Zsuzsa Barbarics-Hermanik). Frankfurt am Main et al.: 2009, pp. 43-75.
- Barta, Gábor: A Forgotten Theatre of War 1526–1528 (Historical Events Preceding the Ottoman-Hungarian Alliance of 1528). *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* (ed. Géza Dávid and Pál Fodor). Budapest: Loránd Eötvös University, Department of Turkish Studies; Hungarian Academy of Sciences, Institute of History, 1994, pp. 93-130.
- Brichzin, Hans: Eine Ungarnkarte von Nicolaus Angielus, sowie Grund- und Aufrisse ungarischer Festungen aus dem Jahr 1566 im Sächsischen Hauptstaatsarchiv zu Dresden. *Cartographica Hungarica*, 2, 1992, pp. 39-43.
- Buisseret, David: *Ingénieurs et fortifications avant Vauban. L'organisation d'un service royal aux XVIe-XVIIe siècles*. Paris: Éd. du CTHS, 2002.
- Corpus Juris Hungarici. 1526–1608. évi törvényczikkek [Gesetze von 1526 bis 1608]* (hrsg. Dezső Márkus). Budapest: Franklin-Társulat, 1899.
- Dávid, Géza: An Ottoman Military Career on the Hungarian Borders: Kasım Voyvoda, Bey, and Pasha. *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest* (ed. Géza Dávid and Pál Fodor). Leiden et al.: Brill, 2000, pp. 265-297.
- Der Grazer Harnisch in der Türkenabwehr* (hrsg. Peter Krenn). Graz: Landeszeughaus am Landesmuseum Joanneum, 1971.
- Domokos, György: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon [Ottavio Baldigara. Ein italienischer Festungsbaumeister in Ungarn]*. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.
- Egger, Rainer: Hofkriegsrat und Kriegsministerium als zentrale Verwaltungsbehörden der Militärgrenze. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 43, 1993, pp. 74-93.
- Engel, Pál: *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London-New York: I. B. Tauris, 2001.
- Erdélyi, Gabriella: *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése (Források a Habsburg-magyar kapcsolatok történetéhez) [Korrespondenz von Alexius*

- Thurzó von Bethlenfalva (*Quellen zur Geschichte der Habsburgisch-ungarischen Beziehungen*). Bd. I. 1526–1532. Budapest: Magyar Országos Levéltár et al., 2005.
- Farbaky, Péter: Pietro Ferrabosco in Ungheria e nell'imperio ausburgico. *Arte Lombarda*, 139, 2003, Nr. 3, pp. 127-134.
- Faroqhi, Suraiya: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. München: Beck, 2000.
- Fichtner, Paula Sutter: Dynasticism and its Limitations: the Habsburgs and Hungary (1542). *East European Quarterly*, 4, 1971, pp. 389-407.
- Fodor, Pál: Ottoman Policy Towards Hungary, 1520–1541. In *Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*. Istanbul: Isis, 2000, pp. 105-169.
- Geocsényi, Lajos: Ungarische Städte im Vorfeld der Türkenabwehr Österreichs. Zur Problematik der ungarischen Städteentwicklung. *Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas* (hrsg. Elisabeth Springer und Leopold Kammerhofer). Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik, 1993, pp. 57-77.
- Gemeinsam gegen die Osmanen. Ausbau und Funktion der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv 14. März – 31. Mai 2001* (hrsg. Géza Pálffy). Budapest–Wien: Österreichisches Staatsarchiv–Collegium Hungaricum Wien, 2000.
- Holzschuh-Hofer, Renate und Beseler, Susanne: Nobles Grau–Gold. Bauforschung am Schweizertor in der Wiener Hofburg. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 62, 2008, Nr. 4, pp. 643-670.
- Imber, Colin: *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*. Basingtoke–New York: Palgrave MacMillan, 2002.
- Inalcik, Halil: *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*, 3. Aufl. London: Widenfeld and Nicolson, 1997.
- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. Kronologija, obseg in vpadna pota. *Glasnik Muzejskega Društva za Slovenijo*, 24, 1943, pp. 1-60.
- Károlyi, Árpád: *A német birodalom nagy hadi vállalata 1542-ben [Die große militärische Operation des Heiligen Römischen Reiches, 1542]*. Budapest: Athenaeum R. Társulat, 1880.
- Kaser, Karl: *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881)*. Wien et al.: Böhlau, 1997, bzw. kroatische Version: *Slobodan seljak i vojniki. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535–1881.) Tom I. Rana krajiška društva (1545–1754.), Tom II. Povojačeno društvo (1754–1881.)*. Zagreb: Naprijed, 1997.
- Kelenik, József: The Military Revolution in Hungary. *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of*

- the Ottoman Conquest* (ed. Géza Dávid and Pál Fodor). Leiden et al.: Brill, 2000, pp. 117-159.
- Kenyeres, István: Die Einkünfte und Reformen der Finanzverwaltung Ferdinands I. in Ungarn. *Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher* (hrsg. Martina Fuchs, Teréz Oborni und Gábor Ujváry). Münster: Aschendorff, 2005, pp. 111-146.
- Kenyeres, István: Die Kosten der Türkenabwehr und des Langen Türkenkrieges (1593–1606) im Kontext der ungarischen Finanzen des 16. und 17. Jahrhunderts. *Das „Blut des Staatskörpers“*. *Forschungen zur Finanzgeschichte der Frühen Neuzeit*. (hrsg. Peter Rauscher, Andrea Serles und Thomas Winkelbauer). München: Oldenbourg, 2012, pp. 19-41.
- Koppány, Tibor: A magyarországi végvárak építési szervezete a XVI–XVII. században [Die Organisation des Bauwesens der ungarischen Grenzfestungen im 16. und 17. Jahrhundert]. *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században [Tradition und Modernisierung im 16. und 17. Jahrhundert]* (hrsg. Tivadar Petercsák). Eger: Dobó István Vármúzeum, 1997, pp. 153-177.
- Kosáry, Domokos: Magyarország a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában [Ungarn in der internationalen Politik im 16. und 17. Jahrhundert]. *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról [Die Gefahren der Geschichte. Studien über Europa und Ungarn]*. Budapest: Magvető, 1987, pp. 20-62.
- Kovács, Klára P.: A szatmári vár alaprajzának lehetséges előképei és hatása a Kárpát-medence kora újkori várépítészetére [Die Vorbilder des Grundrisses der Festung Szatmár und seine Auswirkung auf die Burgarchitektur im Karpatenbecken in der Frühen Neuzeit]. *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére [Stylen, Werke, Meister: Kunst in Siebenbürgen von 1690 bis 1848. Studien in memoriam von Margit B. Nagy]* (hrsg. János Orbán). Marosvásárhely–Kolozsvár: Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011, pp. 41-55.
- Krompotic, Louis: *Relationen über Fortifikation der Südgrenze des Habsburgerreiches von 16. bis 18. Jahrhundert*. Hannover: Selbstverlag, 1997.
- Kruhek, Milan: *Karlovac. Utrde, granice i ljudi*. Karlovac: Matica hrvatska, 1995.
- Kruhek, Milan: *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*. Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1995.
- Kubinyi, András: *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. Herne: Tibor Schäfer, 1998.
- Kubinyi, András: The Battle of Szécsény (1526)–Nagyolaszi (1523). Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács. *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in*

- the Era of the Ottoman Conquest* (ed. Géza Dávid and Pál Fodor). Leiden et al.: Brill, 2000, pp. 71-115.
- La Révolution militaire en Europe (XVe-XVIIIe siècles)* (dir. Jean Bérenger). Paris: ISC-Economia, 1998.
- Laubach, Ernst: *Ferdinand I. als Kaiser. Politik und Herrscherauffassung des Nachfolgers Karls V.* Münster: Aschendorff, 2001.
- Liepold, Antonio: *Wider den Erbfeind christlichen Glaubens. Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts.* Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, 1998.
- Loserth, Johann: *Innerösterreich und die militärischen Maßnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der Landesdefension und der Reichshilfe.* Graz: Styria, 1934.
- Maggiorotti, Leone Andrea: *Gli architetti militari. II. Architetti e architetture militari.* II. Roma: Libr. dello Stato, 1936.
- Magyarország történeti kronológiája [Historische Chronologie Ungarns].* Bd. II. 1526–1848 (hrsg. Kálmán Benda). 3. Aufl. Budapest: Akadémiai, 1989.
- Marosi, Endre: *Partecipazione di architetti militari veneziani alla costruzione del sistema delle fortezze di confine in Ungheria tra il 1541 e il 1593. Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento* (ed. Tibor Klaniczay). Budapest: Akadémiai, 1975, pp. 195-215.
- Nemeskürty, István: *Magyar századok. Gondolatforgácsok a nemzet életrajzához [Ungarische Jahrhunderte: Gedanken zur Lebenslauf der ungarischen Nation].* Budapest: Szabad Tér Kiadó, 2006.
- Otruba, Gustav: *Zur Geschichte des Fernmeldewesens in Österreich. Technologisches Gewerbemuseum, Wien, Jahresbericht 1955/56*, pp. 15-43.
- Pálffy, Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598 [In Verteidigung der Kaiserstadt. Geschichte der Raaber Grenze von 1526 bis 1598].* Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1999.
- Pálffy, Géza: *A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején (1571–1586) (A Báthory-kutatás egy feldolgozatlan kérdésköréről) [Die oberungarische Grenzoberhauptmannschaft und Siebenbürgen zur Zeit der Regierung von Stephan Báthory (1571–1586). Ein unerledigter Aspekt in der Báthory-Forschung].* *Mediaevalia Transilvanica*, 1, 1997, Nr. 1–2, pp. 113-126.
- Pálffy, Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárendszerek 1576. és 1582. évi jegyzékei [Verzeichnisse der ungarischen und kroatisch-slawonischen Grenzfestungen aus dem Reichstagsjahre 1576 und 1582 (Quellenedition)].* *Hadtörténelmi Közlemények [Militärhistorische Mitteilungen, Budapest]*, 108, 1995, Nr. 1, pp. 114-185.
- Pálffy, Géza: *An 'Old Empire' on the Periphery of the Old Empire: The Kingdom of Hungary and the Holy Roman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* *The Holy Roman Empire, 1495–1806: A European*

- Perspective* (ed. R. J. W. Evans and Peter H. Wilson). Leiden–Boston: Brill, 2012, pp. 259-279.
- Pálffy, Géza: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie. Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. *Finanzen und Herrschaft. Zu den materiellen Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert* (hrsg. Friedrich Edelmayer, Maximilian Lanzinner und Peter Rauscher). München–Wien: Oldenbourg, 2003, pp. 20-44.
- Pálffy, Géza: *Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. Die regelmäßige kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560–1570 / A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-familia rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát–szlavón és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években.* Budapest: Ungarisches Nationalarchiv / Magyar Országos Levéltár, 2011.
- Pálffy, Géza: Die Rolle der Familie Batthyány in der Grenzverteidigung gegen die Osmanen im 16. und 17. Jahrhundert. *Podravina: Časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 8, 2009, Nr. 16, pp. 73-88.
- Pálffy, Géza: Die Türkenabwehr der Habsburgermonarchie in Ungarn und Kroatien im 16. Jahrhundert: Verteidigungskonzeption, Grenzfestungssystem, Militärkartographie. *Türkenangst und Festungsbau. Wirklichkeit und Mythos* (hrsg. Harald Heppner und Zsuzsa Barbarics-Hermanik). Frankfurt am Main et al.: 2009, pp. 79–108.
- Pálffy, Géza: Die Türkenabwehr in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert – ein Forschungsdesiderat. *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 137, 2002, Nr. 1, pp. 99-131.
- Pálffy, Géza: Ein „altes Reich“ an der Peripherie des Alten Reiches: Das Ungarische Königreich und das Heilige Römische Reich im 16. und 17. Jahrhundert (Eine Skizze). *Geteilt – Vereinigt: Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit (16.–18. Jahrhundert)* (hrsg. Krisztián Csaplár-Degovics und István Fazekas). Berlin: Osteuropa-Zentrum Berlin, 2011, pp. 65-97.
- Pálffy, Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században [In Verteidigung Europas. Militärkartographie auf dem ungarischen Kriegsschauplatz des Habsburgerreiches gegen die Osmanen im 16. und 17. Jahrhundert]*. 2. erg. Aufl. Pépa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 2000.
- Pálffy, Géza: Kriegswirtschaftliche Beziehungen zwischen der Habsburgermonarchie und der ungarischen Grenze gegen die Osmanen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Unter besonderer Berücksichtigung des

- königlichen Zeughauses in Kaschau. *Ungarn-Jahrbuch: Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie* [München], 27, 2004, pp. 17-40.
- Pálffy, Géza: The Habsburg Defense System in Hungary Against the Ottomans in Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe. In: *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800* (ed. Brian J. Davies). Leiden–Boston: Brill, 2012, pp. 35-61.
- Pálffy, Géza: *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. Boulder et al.: Columbia et al., 2009.
- Pálffy, Géza: The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century). *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest* (ed. Géza Dávid and Pál Fodor). Leiden et al.: Brill, 2000, pp. 3-69.
- Pálffy, Géza: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. *Historisches Jahrbuch*, 123, 2003, pp. 111-148.
- Pálffy, Géza: Un penseur militaire alsacien dans la Hongrie au XVIe siècle: Lazare baron von Schwendi (1522–1583). *La pensée militaire hongroise à travers les siècles* (dir. Hervé Coutau-Bégarie et Ferenc Tóth). Paris: Institut de Stratégie Comparée EPHE IV–Sorbonne–Editions Économica, 2011, pp. 41-59.
- Pálffy, Géza: Zentralisierung und Lokalverwaltung: die Schwierigkeiten des Absolutismus in Ungarn von 1526 bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismus-Paradigmas* (hrsg. Petr Mařa und Thomas Winkelbauer). Leipzig: Franz Steiner, 2006, pp. 279-299.
- Pálffy, Géza, Pandžić, Miljenko und Tobler, Felix: *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert / Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*. Eisenstadt / Željezno: Hrvatski kulturni i dokumentarni centar / Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum, 1999.
- Papp, Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003.
- Parker, Geoffrey: *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. 2nd revised ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Perjés, Géza: *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526–Buda 1541*. Boulder et al.: Columbia et al., 1989.
- Petritsch, Ernst Dieter: Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 38, 1985, pp. 49-80.

- Rauscher, Peter: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs“ (1548–1593). *Finanzen und Herrschaft. Zu den materiellen Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert* (hrsg. Friedrich Edelmayer, Maximilian Lanzinner und Peter Rauscher). München–Wien: Oldenbourg, 2003, pp. 45–83.
- Regele, Oskar: *Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848*. Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 1949.
- Roberts, Michael: The Military Revolution, 1550–1650. *Essays in Swedish History*. London : Weidenfeld and Nicolson, 1967, pp. 195–225.
- Rothenberg, Gunther Erich: The Origins of the Austrian Military Frontier in Croatia and the Alleged Treaty of 22 December 1522. *Slavonic and East European Review*, 38, 1960, pp. 493–498.
- Schulze, Winfried: *Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619)*. Wien et al.: Böhlau, 1973.
- Simoniti, Vasko: Doprinos Kranjske financiranja protuturske obrane u 16. stoljeću. *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave* (ur. Dragutin Pavličević). Zagreb: Sveučilišna Naklada Liber, 1984, pp. 205–213.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1991.
- Speckle, Daniel: *Architectura von Vestungen...* Straßburg: Bernhart Jobin, 1589.
- Szabó, János B.: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” [Die Schlacht bei Mohács und die Militärische Revolution]. I–II. *Hadtörténelmi Közlemények [Militärhistorische Mitteilungen, Budapest]* 117, 2004, Nr. 2, pp. 443–480, und 118, 2005, Nr. 3, pp. 573–632.
- Szakály, Ferenc: Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33, 1979, pp. 65–111.
- Szakály, Ferenc: The Hungarian-Croatian Border Defense System and its Collapse. *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary* (ed. János M. Bak and Béla K. Király). Boulder et al.: Columbia et al., 1982, pp. 141–158.
- Székely, Zoltán: A győri vár XVI. századi reneszánsz kapui [Die Renaissanceportale der Festung Raab im 16. Jahrhundert]. *Arrabona: Múzeumi Közlemények [Mitteilungen des Komitatsmuseums Győr]*, 41, 2003, Nr. 1–2, pp. 83–118.
- Szőcs, Péter: Szatmár kora újkori erődje [Die Festung Szatmár in der Frühen Neuzeit]. *Castrum: A Castrum Bene Egyesület Hírlevele [Castrum: Nachrichtenblatt der Castrum Bene Gesellschaft]*, 3, 2006, pp. 81–89.
- Thallóczy, Lajos and Hodinka, Antal: *Codex Diplomaticus Partium Regno*

- Hungariae Adnexarum*. Bd. 1. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1903.
- The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe* (ed. Clifford J. Rogers). Boulder et al.: Westview, 1995.
- Thiel, Viktor: Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung im 16. Jahrhundert. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 12, 1914, pp. 159-170.
- Toifl, Leopold–Leitgeb, Hildegard: *Die Türkeneinfälle in der Steiermark und in Kärnten vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1991.
- Tóth, Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború [Die Schlacht bei Mezőkeresztes 1596 und der „Lange Türkenkrieg“]*. Szeged: Belvedere, 2000.
- Trommeln und Pfeifen, Militärzelte, Anderthalbhänder, Nürnberger Waffen, Waffenhandel und Gewehrerzeugung in der Steiermark* (hrsg. Peter Krenn). Graz: Landeszeughaus am Landesmuseum Joanneum, 1976.
- Valentinitsch, Helfried: Nürnberger Waffenhändler und Heereslieferanten in der Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 64, 1977, pp. 165-182.
- Valentinitsch, Helfried: Suhler Waffenhändler in den Habsburgischen Erbländern in der Frühen Neuzeit. *Festschrift Othmar Pickl zum 60. Geburtstag* (hrsg. Herwig Ebner et al.). Graz–Wien: Leykam, 1987, pp. 683-688.
- Vándor, László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig [Geschichte von Kanischa von der ungarischen Landnahme bis zur Befreiung der Stadt von den Osmanen]. *Nagykanizsa. Városi monográfia [Nagykanizsa. Stadtmonographie]*. Bd. I. (hrsg. József Béli, Miklós Rózsa und Anna Lendvai Rózsáné). Nagykanizsa: Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, 1994, pp. 215-424.
- Varga, Szaboles: Nádasdy Tamás horvát–szlávón bánása (1537–1539) [Die Banschaft von Thomas Nádasdy in Kroatien und Slawonien (1537–1539)]. *Századok [Jahrhunderte, Budapest]*, 144, 2010, Nr. 4, pp. 793-822.
- Vilfan, Sergij: Crown, Estates and the Financing of Defence in Inner Austria, 1500–1630. *Crown, Church and Estates: Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (ed. Robert John Weston Evans and Trevor V. Thomas). London : Macmillan, 1991, pp. 70-79.
- Voje, Ignacij: Problematika turskih provala u slovenačke zemlje i organizacija odbrane u XV i XVI veku. *Istorijski časopis*, 25–26, 1978–1979, pp. 117-131.
- Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni Inštitut Filozofske Fakultete, 1996.
- Winkelbauer, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und*

Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter, 1522–1699.
Bd. 1–2. Wien: Ueberreuter, 2003.

Zahn, Joseph v[on]: *Kreidfeuer. Styriaca. Gedrucktes und Ungedrucktes zur steierm. Geschichte und Culturgeschichte.* Graz: Moser, 1894, pp. 84-113.

Žmegač, Andrej: *Karlstadt – Karlovac. Zur Frage der befestigten Idealstadt. Militärische Bedrohung und bauliche Reaktion. Festschrift für Volker Schmidtchen* (hrsg. Elmar Brohl). Marburg: Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung, 2000, pp. 62-70.

Obramba pred Turki in vojaška kartografija v habsburški monarhiji na področju Madžarske, Hrvaške in Slavonije v 16. stoletju

Povzetek

Širitev Osmanskega cesarstva na območju med Jadranom in Donavo je povzročila poseben razvoj gradnje utrd, vojaške kartografije in celotne organizacije vojske v habsburški monarhiji. Pomembna sprememba vojaške uprave – lahko bi jo imenovali tudi vojaška revolucija – se je zgodila že v drugi polovici 16. stoletja v Madžarskem kraljestvu, na Hrvaškem in v Slavoniji. Temelji vojaške uprave v habsburški monarhiji 17. in 18. stoletja v glavnem izvirajo že od takrat, predvsem z ozirom na hrvaško-madžarsko vojno prizorišče: leta 1556 je bil ustanovljen dunajski dvorni vojaški svet kot samostojni vladni organ za vodenje obrambe pred Turki. Prve sodobne utrdbe v monarhiji so bile zgrajene na Madžarskem (npr. Neuhausel – Nové Zámky, danes na Slovaškem) in na Hrvaškem (Karlstadt – Karlovac). Prav tako so uspele prve sistematične, pred kratkim odkrite vojaškokartografske meritve tako na madžarski kot tudi na hrvaško-slavonski meji. Tamkajšnje utrdbe oz. vojaki so bili v 16. stoletju opremljeni s sodobnim strelnim orožjem. Vsi ti koraki pa so lahko širitev Osmanskega cesarstva, ki se je gospodarsko in vojaško premišljeno širilo na področje srednjeevropskih dežel, le deloma zaustavili. Za habsburško monarhijo in znotraj nje za Madžarsko kraljestvo, Hrvaško in avstrijske dedne dežele (vključno s Kranjsko in Štajersko) pa je vse to vendarle pomenilo velik preprek.

Teatralnost medkulturnega miru: Damian Hugo von Virmont kot cesarski veleposlanik pri Visoki porti (1719/20)

ARNO STROHMEYER*

IZVLEČEK

Prispevek se ukvarja z mirovno misijo, ki so jo Habsburžani in Osmani leta 1718 sklenili v Požarevcu in se s tem medsebojno obvezali k obsežnemu in časovno omejenemu odposlanstvu na najvišji diplomatski ravni. Kot vodja cesarskega veleposlaništva je leta 1719 odpotoval k Visoki porti plemič iz spodnjega Porenja Damian Hugo von Virmont. Prispevek se osredotoča na tri glavne postaje Virmontove misije, tj. na prestop meje pri Paraćinu, prihod v Carigrad in nastopno avdienco pri sultanu Ahmedu III.

KLJUČNE BESEDE

Damian Hugo von Virmont, Visoka porta, habsburško-osmanska diplomacija, simbolno insceniranje miru

ABSTRACT

The article discusses the peace mission the Habsburgs and the Ottomans agreed upon in 1718 in Požarevac and hence committed themselves to organize extensive time-bound ambassadorial mission at the highest diplomatic level. The leader of the emperor's embassy was a nobleman from Lower Rhine region Hugo von Virmont who travelled to the High Porte in 1719. The article focuses on three main stations of Virmont's mission: crossing the border near Paraćin, the arrival to Constantinople and the inaugural audience with the sultan Ahmed III.

KEY WORDS

Damian Hugo von Virmont, High Porte, Habsburg and Ottoman diplomacy, symbolic staging of peace

Uvod¹

Mirovna politika ima simbolno komponento. To je še danes tako, velja pa zlasti za zgodnji novi vek, ko so politične ureditve na vsak način potrebovale simbolno-ritualna utelešenja in so se morale vrednostne predstave manifestirati na tak način. Vzorčni primer za to je diplomatska praksa, kar nazorno kažejo

* Univ. prof. mag. dr. Arno Strohmeyer, Universität Salzburg, e-pošta: Arno.Strohmeyer@sbg.ac.at

¹ Članek je iz nemščine prevedel Primož Debenjak.

spori v zvezi z ugledom ter nešteti prepiri glede precedence pri mirovniških kongresih, ki so v aktih pogosto bolj dokumentirani kot sama pogajanja.²

Kako je to potekalo v habsburško-osmanski diplomaciji? Na to vprašanje bomo v nadaljevanju odgovorili na primeru veleposlaništev, obsežnih in časovno omejenih posebnih odposlanstev na najvišji diplomatski ravni, h katerim so se Habsburžani in Osmani vzajemno obvezali – večinoma v okviru mirovniških pogajanj. Vendar pa ni šlo le za specifično habsburško-osmanskih odnosov, tudi iz Poljske-Litve in Benetk so denimo k Visoki porti odposlali tovrstne misije.³

K njihovim glavnim nalogam so sodili predaja ratificiranih sporazumov, pogajanja o izpustitvi ujetnikov in izročitev daril. Včasih so mirovna pogajanja morala razjasniti tudi sporne pogodbene člene, podaljšati že obstoječ sporazum ali zgladiti mejne spore. Pri pogajanju o pozitivnopravnih členih mirovniških pogodb niso imela nobene pomembne vloge, zaradi česar so jim raziskovalci dolgo namenjali le majhno pozornost,⁴ čeprav so pri simbolnem insceniranju miru imela ključno funkcijo.

Predstavo o tedanjem razumevanju teh misij nam posreduje slika 1: Bakrorez prikazuje grofa Wolfganga IV. von Oettingen-Wallersteina, ki je po sklenitvi miru v Sremskih Karlovcih leta 1699 kot veleposlanik odpotoval k Visoki porti. V desni roki ima buzdovan, ki simbolizira njegovo vodilno funkcijo. Nad njimi lebdita alegoriji Pax in Justitia. Ščiti z gesli antičnih pesnikov obdajajo njegov lik in poudarjajo diplomatske vrline, kot so lojalnost, pravičnost in nepodkupljivost. Drugi okrogli ščit na levi denimo prikazuje magnet z izrekom: *Non flectitur Auro* (Zlato ga ne preobrbe), namig na nepodkupljivost, tretji ščit na desni pa tablo s puščico: *Mittentis Vota secundat* (Vse krasno usmeri), kar pomeni, da vselej zadene v črno. Na prvem ščitu pod boginjo miru vidimo goloba z oljčno vejico v kljunu.⁵ Veleposlanike so torej razumeli tudi kot „prinašalce miru“.

V celoti gledano so bile te misije bistveni sestavni del mirovnega procesa. Če jih ni bilo, je grozilo, da bo se bo uresničevanje pogodb zataknilo, ker je šlo za prelom zaupanja.⁶ V njih se je torej osredotočilo razumevanje politike tistega časa: enotnost vzpostavitve in uprizoritve miru.

Habsburško-osmanska mirovna politika načeloma ni bila preprosta, čeprav je preučevanje v zadnjih letih pokazalo, da bilateralni odnosi nikakor niso bili

² Nazadnje Rohrschneider, Präzedenzstreben, pp. 135-179; Rohrschneider, Reputation, pp. 331-352; Kriescher, Souveränität, pp. 1-31.

³ Grygorieva, Symbols, pp. 115-131; Eickhoff, Selbstbehauptung, pp. 129-144.

⁴ Denimo Teply, Kaiserliche Gesandtschaften, p. 46, ki govori o vse večjem „nesorazmerju med vložkom in pomenom“.

⁵ Trauth, *Maske und Person*, pp. 261-263; Volckamer, Graf Wolfgang IV. zu Oettingen-Wallerstein, pp. 9-34, tu 11.

⁶ V zvezi s tem prim. razpravo med Matijo in njegovimi svetovalci ob odposlanju grofa Hermanna Czernina kot veleposlanika leta 1616: Matthias an die zur türkischen Traktation verordneten Räte, fol. 175-178; Die zur türkischen Traktation verordneten Räte an Matthias, fol. 129-131, 139-142.

Slika 1: Grof Wolfgang IV. von Oettingen-Wallerstein v ogrskih oblačilih kot cesarski veleposlanik (1699/1700). Bakrorez Engelharda Nunzerja po sliki Fransa van Stamparta, okoli 1699/1700. Iz: Trauth, 262.

samo vojaški, pač pa so obstajali raznoteri procesi kulturne asimilacije, saj je bilo treba obvladati temeljne razlike: tudi če ne upoštevamo nasprotovanja med krščanstvom in islamom, ki je zaradi prepletenosti religije in politike učinkovalo na vseh področjih življenja, pa so se turške vojne, vodene z izjemno okrutnostjo, vžgale v kolektivni spomin prebivalstva. Na obeh straneh so krožile podobe sovražnika, ki jih je spodbujala propaganda vladarjev. Te podobe so oblikovale alteriteto, ta pa je vzpostavila identiteto in razmejitve od drugega. Poleg tega velja omeniti z imperialnimi ideologijami nabito oblastnopolitično rivalstvo in zavest o civilizacijski nadmoči na obeh straneh. V bistvu sta dve zelo različni politični kulturi iskali mir – veleposlaniki pa so ga morali simbolizirati. V kakšni obliki so se tega lotevali in kakšne predstave in usmeritve so pri tem prihajale na dan, je predmet tega prispevka. Cilj je boljše razumevanje zgodovinskih dimenzij medkulturnega prizadevanja za mir.

Izhodišče je Damian Hugo von Virmont, ki je leta 1719 kot cesarski veleposlanik potoval k Visoki porti. Ta plemič iz spodnjega Porenja se je rodil

leta 1666 v Hertenu (v Porurju) in naj bi prvotno postal duhovnik, a je leta 1696 vstopil v cesarsko vojsko, kjer je bil zelo uspešen. Kot poveljnik polka je sodeloval v veliki turški vojni in v naslednjem letu v bitki pri Senti doživel triumfalno zmago habsburških sil, ki jih je vodil princ Evgen. Leta 1706 ga je cesar v zahvalo za njegove zasluge povzdignil v stan državnih grofov. Kmalu zatem je vstopil v diplomatsko službo in je bil najprej cesarski namestnik v Mantovi. Potem sta sledili misiji k švedskemu kralju v Stralsund in na dvor Friedricha Wilhelma I. Pruskega v Berlin. Leta 1717 ga je princ Evgen imenoval za enega od treh pooblaščenecv na mirovnih pogajanjih z Osmani v Požarevcu.⁷

Sporazum je končal šesto avstrijsko-turško vojno (imenovano tudi beneško-avstrijska turška vojna, 1714–1718) in zaključil fazo hudih vojaških porazov Osmanov, ki se je začela leta 1683 z drugim obleganjem Dunaja.⁸ Habsburška monarhija je pri tem pridobila veliko ozemlja in tako dosegla svojo največjo geografsko razprostranjenost. V enem od členov pogodbe so se Habsburžani in Osmani medsebojno obvezali k odposlanju veleposlaništva.⁹

Nadaljevanje prispevka se osredotoča na tri glavne postaje Virmontove misije: 1. prestop meje pri Paraćinu, 2. prihod v Carigrad in 3. nastopno avdienco pri sultanu Ahmedu III. Da bi prišli do reprezentativnega rezultata, so v „komparativističnih pogledih od strani“ kot primer vključena še druga veleposlaništva, do katerih je prišlo v 17. in 18. stoletju. Metodološko podlago tvori model teatra. Razlaganje življenja kot teatra je bilo v zgodnjem novem veku, predvsem pa v času baroka, zelo razširjeno.¹⁰ Številne knjige so se v naslovu označevale kot „Theatrum“ oziroma „Prizorišče“ ali „Gledališče“.¹¹ Posebej priljubljen je bil teater kot ureditvena metafora v mednarodni politiki, denimo v mirovni publicistiki.¹² V poročanju o vojni se je prizorišče spremenilo v „Theatrum belli“ z bojiščem kot odrom in vojaki kot akterji.¹³ Primer za prenos na habsburško-osmansko mirovno politiko predstavlja slika 2, ki prikazuje *mirovni teater* v Sremskih Karlovcih leta 1699. Vidiijo se kraj pogajanj in postori.¹⁴

⁷ Heldmann, Virmont, pp. 332-341.

⁸ Ingrao, Samardžić, Pešalj (eds.), *The Peace of Passarowitz*.

⁹ Friedensvertrag von Passarowitz, glej *Theatrum Europaeum*, Bd. 21, pp. 53-58, tu člen 17.

¹⁰ Alewyn, *Das große Welttheater*, pp. 62-72.

¹¹ Znan primer je „Theatrum Europaeum“, ki v 21 zvezkih velikega formata dokumentira svetovno dogajanje med letoma 1617 in 1716. Prim. *Theatrum Europaeum*.

¹² Prim. geslo „Theatrum Pacis“ v Zedler, *Universallexicon*, p. 471.

¹³ Füßel, *Theatrum Belli*.

¹⁴ Točnejša obrazložitev pri Linnemann, *Die Bildlichkeit von Friedenskongressen*, pp. 155-186, tu p. 174. Prim. za požarevški mir: *Das Hungarisch- und Venetianische Kriegs- nunmehr [...]* so zu nennende Friedens-Theatrum: Welches die zu Passarowitz am 21. Julii An. 1718 zwischen allerseits kriegenden Partheyen getroffene Friedens-Schlüsse [...] praesentiret. Leipzig, cca. 1718.

Slika 2: Theatre de la Paix entre les Chrestiens et les Turcs 1699, jedkanica, ki jo izdala Anna Beek, Den Haag. Iz zbirke Albertina, Dunaj.

Kulturološko raziskovanje je iz predstave o teatru razvilo celovit interpretacijski model, ki je posebno primeren za analizo javnih interakcij, kot so ceremonije, praznovanja in rituali, saj poudarja performativni značaj komunikativnih dejanj, na katerem temeljijo tovrstni slovesni akti.¹⁵ Osrednjo vlogo ima pri tem pojem *teatralnost*, ki usmerja pogled zlasti na naslednje značilnosti:

- Značaj uprizoritve: Veleposlaništvo je potekalo na „odrih“, pri „uprizoritvah“ so bili udeleženi „igralci“ in „gledalci“.
- Insceniranje: Potek teh misij je bil zelo skrbno načrtovan. „Scenarij“ je določal pravila obnašanja in usmerjal komunikacijo s publiko.
- Telesnost: Akterji so posredovali informacije ne le verbalno, temveč tudi z uporabo mimike in geste.
- Dojemanje in interpretacija: Ta dejanja so sodobniki dojemali in interpretirali, pri čemer je treba razlikovati vsaj dve ravni – Habsburžane in Osmane. Pri tem je treba upoštevati, da so bila možna odstopanja od „scenarija“ ter protislovne razlage.

¹⁵ Fischer-Lichte, *Theatralität*, pp. 7-26; Tschopp in Weber, *Grundfragen*, pp. 117-119.

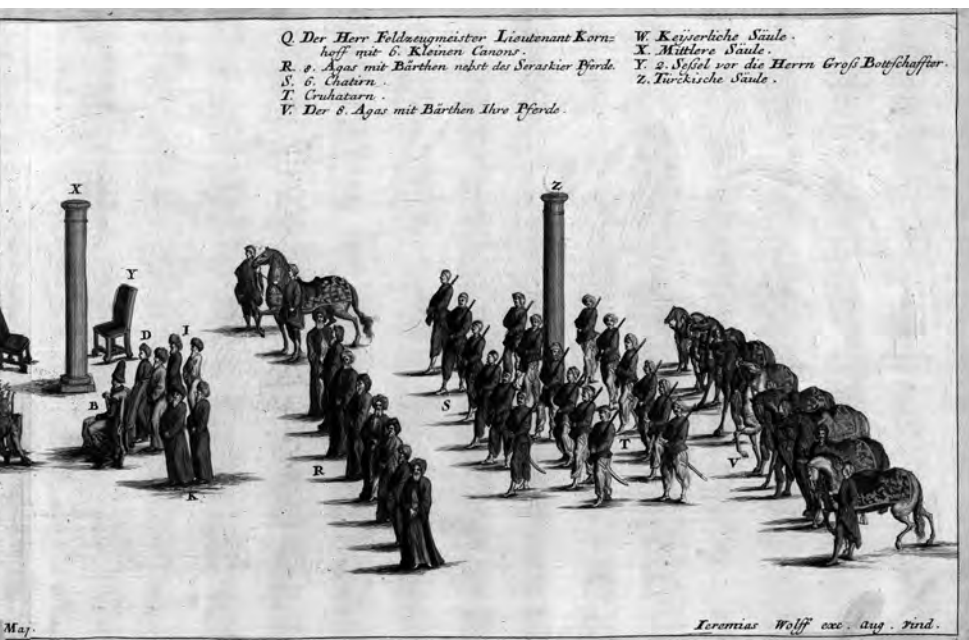
Slika 3: Izmenjava veleposlanikov pri Paraćinu, 15. junij 1719. Iz: Accurater Abriss. Von der Auswechslung Ihre Römischen Kayserl. Mayest. Gross Botschaffter, mit dem Gross-Botschaffter der Ottomanischen Portte. So den 15. Iuny, 1719 zwischen Parachin und Raschna oder zwischen der Land-Strasse von Bellgrad nach Nissa [...] vollzogen worden. Belgrad 1720, Fig. 9.

1. Prehod meje pri Paraćinu (15. junij 1719)

Virmontova misija se je, tako kot večina cesarskih veleposlaništev, začela na Dunaju, kamor je ta plemič 26. aprila 1719 skupaj s svojim spremstvom – okoli 500 oseb, med katerimi so bili plemiči, tolmači, zdravniki, glasbeniki, kuharji in duhovniki – prispel v slavnostnem sprevodu. Na Hofburgu je od cesarja prejel akreditivno pismo, ki naj bi ga predal sultanu pri nastopni avdienci. Kmalu zatem je s floto, ki je štela več kot 70 ladij, odplul po Donavi navzdol čez Bratislavo in Budim proti Beogradu, kamor je poslaništvo prispelo 30. maja.¹⁶ Tu so potekale zaključne priprave za enega od najbolj kočljivih delov poslaništva: prehod meje in izmenjavo z Ibrahimom pašo, osmanskim nasprotnim poslanikom, čigar pratež je bil še večji od Virmontovega.¹⁷

¹⁶ Driesch, *Historia*; Driesch, *Beschreibung*; Driesch, *Nachricht*.

¹⁷ Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vol. 4, p. 247 in naprej (763 oseb in 645 konj).

Že izbira kraja je imela simbolno moč, kajti akt se je zgodil pri Paraćinu, v neposredni bližini Požarevca, kraja mirovnih pogajanj. Ceremonial je bil predhodno dogovorjen in je sledil postopku, ki se je izoblikoval v zgodnjem 17. stoletju. V pogajanjih na kraju samem so razjasnili še zadnje podrobnosti.¹⁸ Tako je do prestopa prišlo 15. junija na travniku, na katerem so bili postavljeni trije stebri (slika 3). Srednji steber je označeval mejo. Njegova oddaljenost od obeh zunanjih je bila zelo precizno izmerjena, prav tako tudi črta, do katere se je smelo približati spremstvo in vojaške spremljevalne formacije.¹⁹ Moto samega dogodka je bila *pariteta*. Zaradi tega so Habsburžani in Osmani srednji steber postavili skupaj, število delavcev je bilo enako. Oba veleposlanika sta si morala biti enaka po svojem socialnem rangi, morala sta prispeti istočasno in pet korakov od meje razjahati. Kdor bi se najprej z nogami dotaknil tal, bi veljal za podrejenega. Končno sta morala oba v istem trenutku priti do mejnega stebra in zamenjati teritorij. Tisti, ki bi to storil prvi, bi simboliziral prošnjo po miru.²⁰

Drugo vodilo prehoda meje se je glasilo *prijateljstvo*. Da bi to prepoznali, je treba pogledati geste obeh veleposlanikov ob srečanju. Virmontov tajnik, ki

¹⁸ *Puncta Ceremonialia für den Grenzwechsel*, fol. 174–187.

¹⁹ Accurater Abriss, Fig. 9. Vzajemni prehod meje iz osmanske perspektive: Kraelitz-Greifenhorst, Bericht, pp. 1–66.

²⁰ Driesch, *Nachricht*, pp. 49–51.

je potem sestavil poročilo, je o tem zapisal: *Ko pa sta prišla do stebra, [...] je ta malce nagnil glavo, oni pa v znak prijateljstva desno roko trikrat pritisnil na prsi.*²¹ Nato sta si podala roko – kot prijateljski pozdrav in znak miru.²² V tem smislu je treba interpretirati tudi demonstrativni objem, do katerega je morda prišlo in je dokumentiran pri vzajemnem prestopu meje drugih veleposlanikov.²³ Prijateljstvo so podkrepila še druga dejanja – po eni strani njun medsebojni pogovor, v katerem je Virmont, če upoštevamo zapis njegovega tajnika, kot izraz paritete za Karla VI., namenoma uporabljal cesarski naslov. Tega Osmani Habsburžanom iz občutka nadmoči dolgo niso priznavali.²⁴ Po drugi strani pa sta drug drugemu ponudila kavo in sladico, kakor je bilo predhodno dogovorjeno v pogajanjih o ceremonialu. K temu se bomo pozneje še vrnili.²⁵ Po izmenjavi so, po približno uri hoda, še enkrat obedovali. Veleposlanik je po kavi in sadju dobil obilno gostijo s šerbetom, tradicionalno turško pijačo, pripravljeno iz medu, sadnih sokov in različnih začimb.²⁶ Skupno obedovanje je v obeh kulturah simboliziralo prijateljstvo in zaupanje.²⁷ Ta veriga dejanj in gest je v celoti gledano že bila prepoznavna – prejšnja veleposlaništva so v glavnem (sicer ne do zadnje podrobnosti), naredila enako. Torej lahko sklepamo, da je šlo za določeno ritualizacijo.²⁸

Nekaterih dejanj, ki bi prav tako lahko simbolizirala politično prijateljstvo, ni bilo – tako so se npr. odpovedali skupnemu lovu in službi božji z deljeno hostijo.²⁹ Virmont in Ibrahim paša si tudi nista demonstrativno delila postelje, kot so govorili za Friderika Lepega (1289–1330) in Ludvika Bavarskega (1281/82–1347).³⁰ Prijateljstvo bi bilo torej mogoče izraziti bolj prisrčno. Nejasno je, ali sta se veleposlanika poljubila, doslej namreč v virih ni bilo najti nobene omembe. Pri prehodu meje veleposlaništva Waltera Leslieja leta 1665, ki je bil leta 1719 za zgled, pa je prišlo celo do dveh poljubov: enega na prsi in še enega na rame.³¹ Leta 1700 je Wolfgang IV. von Oettingen-Wallerstein ob povratku, pri katerem se je mejni ceremonial v precejšnji meri zrcalno ponovil,³² osmanskega nasprotnega poslanika baje dvakrat poljubil na lice in se je, potem ko sta

²¹ Ibid., p. 51.

²² Roodenburg, The „hand of friendship“, pp. 152-189.

²³ Niggel, *Reisebeschreibung*, p. 164; Prim. čl. „Passarowitz Friede“ v Zedler, *Universalexicon*, pp. 1166-1185, tu p. 1185. Objem Virmonta in Ibrahim paše se omenja v: Lünig, *Schau-Platz*, p. 1605.

²⁴ Driesch, *Nachricht*, p. 51.

²⁵ *Puncta Ceremonialia für den Grenzwechsel*, fol. 187-191'.

²⁶ Driesch, *Nachricht*, p. 58 in naprej, p. 158.

²⁷ Ibid., p. 46; Althoff, *Der friedens-, bündnis- und gemeinschaftsstiftende Charakter des Mahles im früheren Mittelalter*. pp. 13-25; Althoff, *Rituelle Verhaltensmuster an der Tafel*, pp. 32-37.

²⁸ Althoff, *Macht der Rituale*, p. 13 in naprej.

²⁹ Garnier, *Freundschaft und Vertrauen*, pp. 117-136, tu p. 129.

³⁰ Ibid., p. 128.

³¹ *Im Reiche des Goldenen Apfels*, pp. 66-68; Tafferner, *Caesarea legatio*, pars I.

³² Lünig, *Schau-Platz*.

se poslovila, spet vrnil posebej za tretji poljub.³³ Poljubi so imeli v takratnem razumevanju precej širok spekter pomenov.³⁴ V mnogih družbah, tudi pri kristjanih in muslimanih, so izražali spravo, mir in prijateljstvo³⁵.

Pri javnosti, ki je dogodek spremljala oziroma vedela zanj, je treba razlikovati tri skupine. Najprej je obstajal krog oseb, ki so načrtovale in izpogajale ceremonialni potek. To so bili v prvi vrsti diplomati in člani vsakokratnega dvora, pomembno vlogo pa je imel tudi stalni cesarski rezident pri Visoki porti. Kot drugo skupino velja navesti fizično prisotne, ki so dogodek doživeli kot očividci, torej same akterje, njihovo spremstvo in vojake, ki so pospremili veleposlanika na Dunaj oziroma v Carigrad. Domnevamo lahko, da so pripovedovali o spektaklu in tako delovali kot multiplikatorji. To nas potem pripelje k tretji skupini, osebam, ki so za to izvedele naknadno z medijskim razširjanjem. Tako so dogodek opisovali letaki in razprave, ki so jih nekaj objavili celo v več jezikih.³⁶ *Wienerisches Diarium*, najstarejši še izhajajoči dnevni časopis na svetu, je redno poročal o obeh misijah in je vzajemnemu prestopu meje posvetil celo posebno prilogo.³⁷ Prav tako vzajemni prestop meje omenja Zedlerov *Universalexicon*.³⁸

Po prehodu meje je Virmont, ki ga je ščitila turška spremljevalna formacija, po stari rimski vojaški cesti odpotoval čez Niš in Sofijo v Edirne. 31. julija so zagledali Carigrad.³⁹ Potem ko so se vselili v дворец zunaj Teodozijevega kopenskega obzidja, ki so ga Osmani predvideli za stanovanje – od druge polovice 17. stoletja so habsburški diplomati običajno prebivali v Peri, zaradi kuge pa so Virmontu dodelili nadomestno bivališče⁴⁰ – je prejel sprejemno pismo velikega vezirja. To je bilo, kot je zabeležil njegov tajnik, *napisano s tako veliko nežnostjo, da tudi zaljubljenec svoji ljubicu ne bi mogel čebljati nič bolj ljubkega*.⁴¹ Osmanski dostojanstvenik je plemiča povabil na prijateljski sestanek.⁴² Politično prijateljstvo in gostoljubje sta nedvomno tvorili vodilno misel sprejema. To dokazujejo tudi darila, ki jih je veleposlanik prejel v pozdrav: cvetje, simbol za mir in srečo, sadje, ki so ga Habsburžani razlagali kot znamenje spoštovanja, ter več vreč sladkorja in kavnih zrn kot znamenje

³³ Volckamer, Graf Wolfgang IV. zu Oettingen-Wallerstein, p. 30.

³⁴ Glede večznačnosti poljuba (v krščanstvu) prim. geslo „Osculum“ v Zedler, *Universalexicon*, pp. 2089-2094.

³⁵ Petkov, *The Kiss of Peace*; Frijhoff, *The kiss sacred and profane*, pp. 210-236; Vollrath, *The kiss of peace*, pp. 162-183.

³⁶ Driesch, *Historia*; Driesch, *Beschreibung*; Driesch, *Nachricht*; Schönwetter, *Ausführliche Beschreibung*.

³⁷ *Wienerisches Diarium* 1663 (8. do 11. julij 1719).

³⁸ Passarowitz Friede v Zedler, *Universalexicon*, Bd. 26, p. 1185.

³⁹ Driesch, *Nachricht*, pp. 127-134.

⁴⁰ *Wienerisches Diarium* 1678 (30. avgust do 1. september 1719).

⁴¹ Driesch, *Nachricht*, p. 157.

⁴² *Ibid.*, p. 157 in naprej.

gostoljubja.⁴³ Obenem so se začele priprave za naslednji ceremonialni veliki dogodek – slavnostni prihod v Carigrad.

2. Slavnostni prihod v Carigrad (3. avgust 1719)

Slavnostni prihodi so v diplomatskem ceremonialu igrali ključno vlogo, kajti bili so tisti del misije, ki se je odvijal pred posebno veliko javnostjo. Tako v Carigradu kot na Dunaju je bil slavnostni prihod prvovrstni spektakel, ki so mu prisostvovali nešteti prebivalci, pomembni predstavniki dežele gostiteljice ter poslaniki drugih sil. Za sodelujoče diplomate je bil to eden od vrhuncev kariere.

Virmontovo vkorakanje se je začelo kmalu po sedmi uri zjutraj, ko se je skupaj s svojim spremstvom in osmanskimi dostojanstveniki odpravil proti mestu. Vsi udeleženci so bili veličastno oblečeni. Virmont je, oblečen v nemško nošo, sedel na konju, opremljenem z odejo z zlato vezenino in dragoceno brzdo, ki mu jo je poklonil veliki vezir. Osmanski dostojanstveniki so si naredili svoje velike turbane. Razkošje, ki so ga tako odkrito razkazovali, je po eni strani poudarjalo moč in bogastvo cesarja, po drugi strani pa je potešilo tudi sultanovo potrebo po reprezentanci. Blišč gostov je zviševal njegov prestiž gostitelja. Diplomati in osmanski dostojanstveniki pa so spet izražali svoj privilegirani položaj v politično-socialni ureditvi.

Še preden so prišli do mestnega obzidja, so udeležence popeljali v okrasni vrt, kjer so dobili zajtrk.⁴⁴ Začelo se je s šerbetom, postregli pa so jim tudi s kavo. Ta se je v habsburški monarhiji v drugi polovici 17. stoletja razvila v znano poživilo in je bila trdno zasidrana v kulinarčni kulturi kakor tudi v diplomatskem ceremonialu Visoke porte. V 19. stoletju je nemški geograf Carl Ritter menil, da je ta pijača tukaj medtem pridobila izjemno velik pomen, kajti da je treba razlagati kot znak prezira ali nenaklonjenosti ter kot predhodno znamenje prelomitve miru, če poslaniku pri avdienci ne postrežejo s skodelico kave.⁴⁵ Virmontu so jo servirali že ob prehodu meje ter pri različnih sprejemih med potovanjem. Prav tako jo je habsburška stran ponudila osmanskemu nasprotnemu poslaniku Ibrahimu paši po vzajemnem prestopu meje.⁴⁶ Tako v habsburški monarhiji kot tudi v osmanskem imperiju je skupno pitje kave veljalo za znak prijateljstva.

Sledila je hrana, ki je bila tako obilna, da so morali kar nekaj skled poslati nazaj neizpraznjenih. *Wienerisches Diarium* je poročal o tradicionalni osmanski kuhinji: perutnina in golobi, pripravljene na različne načine – pečeni

⁴³ *Wienerisches Diarium* 1679 (30. avgust do 1. september 1719).

⁴⁴ Driesch, *Nachricht*, p. 160.

⁴⁵ Ritter, *Die Erdkunde*, p. 582.

⁴⁶ Ausführlicher Bericht.

na ognju, v peči, dušeni.⁴⁷ To so bile žlahtne jedi, ki so jih običajno uživali samo v majhnih količinah.⁴⁸ K temu so postregli še ribe, sladice in riž, ki je bil tedaj steber kuhinje v palači.⁴⁹ Sporočilo je bilo nedvoumno – premožen vladar sprejema goste, ki jim postreže z očetovsko skrbnostjo. Ali je to mogoče razlagati tudi kot izraz tradicionalnega osmanskega občutka premoči? Simbolike kasneje ni mogoče vedno razvozlati z gotovostjo. Virmont, ki je imel za to pretanjen občutek, je izobilje vsekakor interpretiral kot izraz gostoljubja in posebnega spoštovanja.

Spreved je spremljala velika množica ljudi, ki se je zbrala na robu cest, tako da so janičarji, ki so stali v špalirju, imeli težave z utiranjem poti.⁵⁰ Med gledalci so bili poslaniški Velike Britanije, Francije in Nizozemske.⁵¹ Veliki vezir je Virmontu dovolil, da vkoraka s plapolajočimi zastavami in godbo. To je bila velikodušna gesta, če vemo, da je eden od prejšnjih veleposlanikov, grof Hermann Czernin, leta 1616 povzročil pogrom, ko je ob tej priložnosti razvil zastavo s cesarskim orlom na eni in s križanim Jezusom na drugi strani, kajti to je namigovalo na prerokbo, da bo zastava s križem nekoč napovedala konec turške vladavine nad mestom. Več krščanskih prebivalcev Carigrada je bilo potem žrtev napadov razjarjenega muslimanskega prebivalstva, sultan pa je za Czernina in njegove spremljevalce odredil hišni pripor in pri nastopni avdienci je odpadel skupni slavnostni obed.⁵²

Je šlo pri tem za veleposlanikovo pomoto? Na to vprašanje po tem, kar vemo doslej, ni mogoče natančno odgovoriti. Vendar pa mu je cesar prepovedal, da bi dal povod za nemire, in malo verjetno je, da bi se ta plemič, ki je bil dotlej zvest služabnik Habsburžanov, ravno v tej situaciji odkrito zoperstavil tovrstnim navodilom.⁵³ Obenem pa lahko domnevamo, da mu je bila znana simbolna moč zastave.⁵⁴ Tako je imel izkušnje z orientom in je denimo kot romar obiskal Jeruzalem in Sinaj. Seveda pa je bil tudi verski „trdorokec“, ki je do Osmanov načeloma kazal le malo obzirnosti in je morda hotel izkoristiti priložnost, da vstopi v mesto podobno kot križar.⁵⁵ Kakorkoli že, v svoji reakciji je Ahmed I. (vlad. 1603–1617) za demonstracijo svoje moči dal mimo plemiča nesti 2.000 glav, ki so ravnokar prispele s perzijske meje. Zatem je

⁴⁷ *Wienerisches Diarium* 1678 (30. avgust do 1. september 1719); splošno o gostiji v ceremonialu Visoke porte: Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells*, pp. 105–113.

⁴⁸ Faroqhi, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich*, pp. 231–233.

⁴⁹ Masters, *Cuisine*, p. 165.

⁵⁰ Driesch, *Nachricht*, p. 159 in naprej; Auszug aus dem Bericht Virmonts, fol. 16–24'.

⁵¹ Driesch, *Nachricht*, p. 164 in naprej.

⁵² Khevenhüller, *Annales Ferdinandei*, pp. 944–947; Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Bd. 4, p. 486 in naprej.

⁵³ Geheimes Memorial, fol. 22–31'; Wagner, *Österreich und die Osmanen*, pp. 325–392, tu p. 343.

⁵⁴ Teply, *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*, p. 49.

⁵⁵ Glede zastav križarjev prim. Waas, *Geschichte der Kreuzzüge*, Bd. 1., p. 350 in naprej.

bil cesarskim diplomatom prihod s plapolajočimi zastavami prepovedan.⁵⁶ Hans Ludwig Kuefstein je moral denimo leta 1628 svoje zastave pospraviti pol dneva poti pred mestnim obzidjem, Czernin pa jih na svoji drugi misiji leta 1644 poprej sneti s svojega voza.⁵⁷ Šele leta 1665 je veleposlanik, tokrat grof Walter Leslie, spet vstopil z razvitimi zastavami v Carigrad, vendar pa sultana tedaj ni bilo v mestu. Leta 1700 je smel grof Oettingen-Wallerstein uporabiti zastave in glasbo, a se je moral odreči izzivanju.

Virmont je sprejel ponudbo in je vstopil v mesto s plapolajočimi zastavami in ob glasbi svojih pavk in trobent.⁵⁸ Na njegovem praporu ni bilo križanega Kristusa, pač pa sonce, ki prodira iz oblakov in sije na dve sklenjeni roki, v obeh kulturah znan simbol miru.⁵⁹ Podobno velja za slavnostni prihod Ibrahima paše 14. avgusta na Dunaj, pri katerem ni bilo provokacij.⁶⁰ Natačne Virmontove poti skozi Carigrad ne poznamo. Vsekakor je šel najprej v Eyüp, potem proti centru in končno spet skozi druga vrata ven iz mesta. Šli so mimo Zlatega roga, pristaniških objektov in zunanjih zidov palače Topkapi. Sprevod je skupaj trajal več ur.⁶¹ Dva dni zatem je Virmont obiskal velikega vezirja, kar je bil nujen predpogoj za nastopno avdienco pri sultanu.⁶²

Slavnostni prihod je torej izražal mirno razmerje med enotnostjo in raznolikostjo. Na ozadju denimo z oblačili ponazorjenih razlik so demonstrirali skupnost, medtem ko religioznih provokacij ni bilo. Czerninov incident iz leta 1616 se ni ponovil. Vodilna predstava je bilo prijateljstvo oziroma gostoljubje, ki ga je recimo simbolizirala gostija na začetku.

3. Nastopna avdienca pri sultanu Ahmedu III. (8. avgust 1719)

Vrhunec veleposlaništva je bila nastopna avdienca pri sultanu Ahmedu III. 8. avgusta 1719. To je bil blesteč spektakel, ki se je, če sledimo obširnemu prikazu Virmontovega tajnika, odvijal takole: še ponoči se je spet razkošno opravljeno poslanstvo odpravilo iz svojega prenočišča in se po isti poti kot pri slavnostnem prihodu pred petimi dnevi podalo v mesto. Mimo Hagie Sophie so šli na prvo dvorišče palače Topkapi, napolnjeno z radovedneži, in tja so prispeli, še preden se je zdanilo.⁶³ Ko so razjahali, odložili orožje in primerno dolgo čakali pred pozdravnimi vrati, so smeli Virmont in njegovi

⁵⁶ Tako denimo Kuefstein 25. novembra 1628, ki jih je moral poprej zviti. Prim. Teply, *Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV.*, pp. 70-74; Bericht des Hans Ludwig Kuefstein, fol. 228-231'.

⁵⁷ *Zweite Gesandtschaftsreise des Grafen Hermann Czernin*, pp. 30-33.

⁵⁸ Auszug aus dem Bericht Virmons, fol. 16-24'.

⁵⁹ Hammer-Purgstall, *Geschichte*, Bd. 7, p. 249.

⁶⁰ Kraelitz-Greifendorst, Bericht, p. 35 in naprej.

⁶¹ Driesch, *Nachricht*, p. 169.

⁶² *Ibid.*, p. 171.

⁶³ *Ibid.*, p. 183; Auszug aus dem Bericht Virmons, fol. 16-24'.

spremljevalci vstopiti na drugo dvorišče areala, kjer so ga sprejeli dvorni služabniki in ga pospremili do velikega vezirja, ki jih je čakal pred divanom.⁶⁴ Potem je v diplomatskem ceremonialu Visoke porte sledil običajni postopek. Plemič je bil priča sodnemu procesu in plačilu janičarjem, to je bil šov, ki naj bi predstavil disciplino in red teh elitnih enot. Vojaki pa so pri tem lahko z manjšimi kršitvami ceremoniala tudi izrazili svoje nezadovoljstvo z vlado, kar pa se tokrat, če verjamemo poročilom, ni zgodilo.⁶⁵ Ker je bil ravno ramadan, je odpadla pojedina veleposlanika z velikim vezirjem, ki so jo tradicionalno prirejali ob tovrstnih priložnostih.⁶⁶

Potem so za avdienco predvideni veleposlanikovi spremljevalci, ne pa sam plemič, dobili umetelno izvezene kaftane, ki so si jih nadeli.⁶⁷ Ta oblačila so imela pomembno vlogo v simbolni komunikaciji in so, če so bila izročena v sultanovem imenu, izražala neke vrste vazalski status in sprejem v njegovo spremstvo.⁶⁸ Bržkone si zaradi tega Virmont kaftana ni nadel. Že mir v Sremskih Karlovcih je cesarskim diplomatom izrecno priznal pravico, da se oblačijo po lastnih predstavah.⁶⁹ Ta določba je skoraj dobesedno prišla tudi v požarevško pogodbo.⁷⁰

Kaftani so bili v očeh zahodnih diplomatov zelo zaželeno častno darilo.⁷¹ Alexander Greiffenklau von Vollraths, od 1643 do 1648 cesarjev rezident pri Visoki porti, denimo omenja zavist Francozov, potem ko jih je prejel večje število kot oni.⁷² V tem smislu so jih razumeli tudi Virmontovi spremljevalci. Tako je veleposlanikov tajnik ponosno omenil beneško poslaništvo, ki so mu izročili manj kaftanov, kar je razlagal z njihovim manjšim ugledom.⁷³ Včasih so ta oblačila razumeli tudi kot znamenje prijateljstva.⁷⁴

Naj je šlo za znamenje odvisnosti, častno darilo ali prijateljsko gesto – v domovini je bilo mogoče kaftane dobro spremeniti v simbolni kapital, saj so priklicali v spomin udeležbo pri veleposlaništvu in kazali svetovljansko izkušnost svojih lastnikov, ki so tako rekoč zrl v oči dednemu sovražniku. To je še olajševalo dejstvo, da se podarjeni kaftani niso bistveno razlikovali od

⁶⁴ Driesch, *Nachricht*, p. 183 in naprej; glede poteka sprejemnega ceremoniala v palači Topkapı prim. Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells*, pp. 60-62.

⁶⁵ Driesch, *Nachricht*, pp. 183-189; *Wienerisches Diarium* 1679 (2. do 5. september 1719); Auszug aus dem Bericht Virmonts, fol. 16–24'.

⁶⁶ Virmontovo spremstvo pa so vseeno pogostili. Prim. Driesch, *Nachricht*, p. 189; *Wienerisches Diarium* 1679 (2. do 5. september 1719).

⁶⁷ Driesch, *Nachricht*, p. 195.

⁶⁸ Reindl-Kiel, Duft, pp. 195-258, tu p. 210; Pedani, *The Sultan and the Venetian Bailo*, pp. 287-299, tu p. 293.

⁶⁹ Friedensvertrag von Karlowitz v *Theatrum Europaeum*, Bd. 15, pp. 518-523, tu čl. 17.

⁷⁰ Friedensvertrag von Passarowitz v *Theatrum Europaeum*, Bd. 21, pp. 53-58, čl. 18.

⁷¹ Reindl-Kiel, Exchange, pp. 113-123, tu p. 121.

⁷² Alexander Greiffenklau von Vollrats an Ferdinand III., fol. 40–42'.

⁷³ Driesch, *Nachricht*, p. 279.

⁷⁴ Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel*, p. 125; Tafferner, Beschreibung, p. 220.

osmanskih prazničnih oblačil. Kakšen od Virmontovih sopotnikov je verjetno tudi podlegel skušnjavi, kakor je izpričano pri drugih na ta način obdarovanih, in še v Carigradu unovčil dragocena oblačila pri kakem od Judov, ki so se ukvarjali z njihovo prodajo, in ta jih je potem spet prodal osmanskemu dvoru. Materialna vrednost ali dekodiranje lastne kulture sta bila v teh primerih očitno pomembnejša kot tista pri Osmanih, z izjemo ravni veleposlanika.⁷⁵

Nato je Virmont z enajstimi člani svoje delegacije, od katerih sta vsakega spremljala dva stražarja, stopil v prostor za avdienco, kjer je nanj že čakal sultan, obdan z visokimi dostojanstveniki, tolmači in stražnim osebjem.⁷⁶ Po pozdravnem govoru, ki ga je imel v latinščini, je Virmont enemu od prisotnih vezirjev predal pooblastilno pismo Karla VI., ki so ga podali naprej sultanu. Ta je sedel ob strani, tako da ni bilo neposrednega stika s pogledi.⁷⁷ Sledilo je nekaj ceremonialnih dejanj, med njimi obvezni priklon plemiča do tal in odgovor velikega vezirja po turško. Pomen dejanj ni bil vselej znan vsem udeležencem. Virmontov tajnik je menil, da izogibanje neposrednemu pogledu denimo ni bil izraz ošabnosti, temveč je to ustrezalo osmanskemu dvornemu ceremonialu.⁷⁸

Potem je poslaništvo spet zapustilo prostor, in medtem ko je Virmont, ki so ga vodili janičarji, odšel iz palače Topkapi, so sultanu predstavili cesarjeva darila.⁷⁹ *Wienerisches Diarium* je objavil seznam darov. Tako je Ahmed med drugim prejel dve veliki ogledali z okvirji iz srebra, srebrn lestenec z dvanajstimi lučmi in srebrno kaminsko rešetko. Poleg tega je dobil dvanajst srebrnih skodelic za šerbet, znotraj pozlačenih, dve dragoceni stoječi uri in tri velike srebrne posode. Šlo je za tipični darilni paket habsburškega veleposlaništva za sultana.⁸⁰ Poleg tega bi mu lahko podarili, kot denimo Walter Leslie leta 1665, kočije, konje in lovske pse,⁸¹ ali, kot Hermann Czernin leta 1616/17, pisalno mizo in kristalno posodo za pitje.⁸²

Darila so imela v simbolni komunikaciji med Habsburžani in Osmani izjemen pomen, ker so med podarjajočimi in obdarovanimi vzpostavljala določeno razmerje in se tako dotikala ene od ključnih točk mirovnega procesa. Pri tem je treba upoštevati, da se njihov pomen v obeh kulturah ni povsem ujema, kajti osmanska družba je bila manj jasno razslojena in je izkazovala večjo socialno mobilnost. Darila so bila tu za elite še pomembnejše sredstvo za ilustracijo socialnih asimetrij kot v evropski stanovski ureditvi.

V 16. stoletju, v času hude vojaške premoči Osmanov, je šlo za plačila

⁷⁵ Reindl-Kiel, *Symbolik*.

⁷⁶ Glede tega prim. Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells*, pp. 88-92.

⁷⁷ Driesch, *Nachricht*, p. 205.

⁷⁸ Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells*, p. 79, pp. 92-95.

⁷⁹ Driesch, *Nachricht*, pp. 207-209.

⁸⁰ *Wienerisches Diarium* 1679 (30. avgust do 1. september 1719); Schönwetter, *Ausführliche Beschreibung*.

⁸¹ Tafferner, *Beschreibung*, p. 123.

⁸² Wenner, *Tagebuch*, p. 132 in naprej.

tributa, h katerim so se Habsburžani pogodbeno obvezali. Da bi prikrili ta pomen, jih je cesarski dvor deklariral kot „častno darilo“.⁸³ Po letu 1600, ko so vladala uravnotežena razmerja moči, je skušal cesarski dvor ta značaj tributa spraviti s sveta. V Požarevškem miru je bilo zato izrecno zapisano, da se darila dajejo prostovoljno, kar je preprečevalo razlaganje kot tribut. Nadalje je določal, da naj gre za izmenjavo darov, ki bo za oba vladarja ugledna, tako da nihče ne bo osramočen. Visoka porta je umaknila svoje simbolne težnje po nadmoči.⁸⁴

To potrjujeta tudi dva lovska geparda s perzijskima pregrinjaloma, ki ju je sultan po miru v Sremskih Karlovcih leta 1699 podaril Leopoldu I., kajti samo neodvisni vladarji so prejeli tako prestižne divje mačke.⁸⁵ Podobno velja tudi za leva, ki ju je sedaj sprejel Karel VI.⁸⁶ Poleg tega sultan ni zahteval izboljšanja, kar bi bilo v osmanski kulturi v odnosu do oseb nižjega ranga sicer čisto mogoče.⁸⁷ Grof Czernin je bil leta 1644 še soočen s tovrstno zahtevo in je zato prišel v težave, saj mu ni preostalo nič drugega, kot da poseže po darilih, predvidenih za osmanske dostojanstvenike. Njegova razlaga, da gre za posledico znane lakomnosti Osmanov, pa ni točna, kajti sultanu je šlo za demonstracijo nadmoči.⁸⁸

Za cesarske diplomate je bilo težko razumljivo tudi ravnanje z darili, od katerih so Osmanji mnoga takoj prodali ali pretopili.⁸⁹ Za obdarjence pa so izpolnili svoj namen, tj. da vizualizirajo njihov status. Temu se je najbrž pridružila še notranja distanca zaradi tujega izvora in drugačen okus, na kar kaže tudi izdelava predmetov *po turški maniri*,⁹⁰ za katero si je habsburška stran že dlje časa prizadevala, očitno ni imela veliko vpliva.⁹¹ Tako v registru osmanskega dvornega ceremoniala pri treh srebrnih skledah, ki jih je prinesel Virmont, zasledimo pejorativni zaznamek: *na način nevernikov*.⁹² V habsburški monarhiji pa so darila izražala prijateljsko povezanost, ki je od prejemnika zahtevala, da jih v časteh hrani.

Poleg teh različnih dekodiranj pa je obstajalo tudi skupno presečišče – osmanski seznam daril, ki so jih leta 1699 poslali Leopoldu I., izrecno omenja, da so bila darila zbrana prijateljsko.⁹³ Še bolj jasno je to ujemanje opazno v

⁸³ Petritsch, *Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547*, pp. 49-80; Petritsch, *Tribut oder Ehrengeschenk?*, pp. 49-58.

⁸⁴ *Friedensvertrag von Passarowitz* v *Theatrum Europaeum*, Bd. 21, pp. 53-58, čl. 17.

⁸⁵ Reindl-Kiel, *Symbolik. Glede živali pri osmanskem obdarovanju* prim. Reindl-Kiel, *Duft*, pp. 213-221.

⁸⁶ *Liste der vom osmanischen Großbotschafter dem Kaiser überbrachten Geschenke*, OeStA, HHStA Wien, Staatenabteilung, *Türkei I*, 186, fol. 58–61'.

⁸⁷ Reindl-Kiel, *Duft*, pp. 196-201.

⁸⁸ *Zweite Gesandtschaftsreise des Grafen Hermann Czernin*, pp. 36-38.

⁸⁹ Driesch, *Nachricht*, p. 206f.

⁹⁰ Burschel, *Der Sultan und das Hündchen*, pp. 408-421, tu p. 413.

⁹¹ Reindl-Kiel, *Exchange*, p. 114.

⁹² Reindl-Kiel, *Duft*, pp. 226, 230.

⁹³ *Ibid.*, *Duft*, p. 247.

členu 17 Požarevškega miru, ki pravi: *naj od obeh strani poslani odposlanci [...] v znak prijateljstva [...] prinesejo s seboj darilo.*⁹⁴

Nadaljnja značilnost insceniranja miru, ki je prišla na dan že ob slavnostnem prihodu, postane opazna, če upoštevamo, česa Karel VI. ni prejel – rokopisov korana, tradicionalnega darila osmanske diplomacije.⁹⁵ Virmont pa po drugi strani ni prinesel izvodov biblije. Pri sestavljanju paketov daril so se torej odrekli demonstrativni religioznosti in odkritim poskusom spreobračanja. V tem smislu je težje razložiti 100 turbanov z zlato vezenino, ki so jih prav tako poslali na Dunaj – ti so namreč veljali za simbol islama.⁹⁶ Je šlo za poziv k prestopu? Verjetno ne, kajti turbane so nosili ovite okrog kap, ki pa jih ni bilo. Osmanom je bilo znano, da je blago, mehka bombažna muslinska tkanina, pri Habsburžanih zelo priljubljena, ker je bila zelo primerna za izdelavo obleke. Torej so pri izbiri daril upoštevali potrebe druge strani.⁹⁷

Rezultati

1. Bistvena značilnost simbolnega insceniranja miru je bila *pariteta*. Ceremonial naj bi izražal enakost med Habsburžani in Osmani in se izognil vsakemu vtisu razlik v rangi med vladarjema. To se po eni strani vidi pri simetričnem insceniranju prehoda meje, po drugi strani pa pri darilnih paketih. Cesarskih darov vsekakor ni bilo več mogoče razlagati kot tribut. Poleg tega se je sultan odrekel izboljšanju, ki bi izrazilo hierarhijo. Enakovrednost je bila rezultat vztrajnega pritiskanja habsburške diplomacije in jo je bilo treba v teku 17. stoletja mukotrpno uveljavljati, zaradi česar je 1719 še vedno obstajala velika potreba, da se to demonstrira. V tem oziru je treba relativizirati prelomni značaj miru v Zsitvatoroku leta 1606.

2. Odpovedali so se demonstrativnemu razkazovanju religioznega nasprotja – provokacije, kot je bila tista ob Czerninovem slavnostnem prihodu v Carigrad leta 1616, ni bilo. Nepremostljivo nasprotje pri verskem vprašanju so potemtakem presegle tako, da so ga pri „gledališki uprizoritvi“ tako rekoč pregnali na „zadnji oder“. Povsem izločena pa religija seveda ni bila, saj se je na primer Virmont pred prehodom meje spovedal in imel pred prihodom v Carigrad službo božjo (pri kateri naj bi bil oltar okrašen z rožami, ki jih je dobil od velikega vezirja kot dobrodošlico).⁹⁸ Prav tako so religiozne določbe vedno znova prihajale v mirovne pogodbe, denimo če je šlo za izboljšanje življenjskih

⁹⁴ Friedensvertrag von Passarowitz v *Theatrum Europaeum*, Bd. 21, pp. 53-58, čl. 17.

⁹⁵ Seznam pri Hammer-Purgstall, *Geschichte*, Bd. 7, pp. 567-569.

⁹⁶ Schönwetter, *Ausführliche Beschreibung*; Hammer-Purgstall, *Geschichte*, Bd. 7, p. 569, piše o 150 turbanih.

⁹⁷ Reindl-Kiel, *Symbolik*.

⁹⁸ Driesch, *Nachricht*, p. 158.

pogojev v Osmanskem cesarstvu živečih kristjanov ali zagotavljanje dostopa do svetih krajev v Jeruzalemu.⁹⁹

3. Tako pri prestopu meje kot tudi pri prihodu v Carigrad in pri obdaru vanju so igrale pomembno vlogo predstave o prijateljstvu, ki so jih izražali z ravnanji, ki sta jih razumeli obe strani, kot so rokovanje, objemi, skupni obedi, izmenjava daril in poljubi. Tako na uvodoma prikazanem Oettingen-Wallersteinovem portretu (slika 1) najdemo geslo: *Naredi iz sovražnikov prijatelje*,¹⁰⁰ veleposlanike pa so imenovali *mir prinašajoči prijatelji*.¹⁰¹

To ključno funkcijo *prijateljstva* lahko razložimo iz njegovih antropoloških korenin. Gre za elementarni fenomen človeškega obstoja, ki ga, četudi v zelo različnih oblikah, lahko zasledimo v vseh družbah, v krščanskih in tudi v muslimanskih. Predstave o prijateljstvu so imele pri Habsburžanih in pri Osmanih zelo pomembno mesto, zlasti na področju zunanje politike, in so spadale tudi k osrednjemu repertoarju mirovnih pogodb oziroma sporazumov o premirju.¹⁰² Zato so bile nadvse primerne za premoščanje kulturnih prepadov, pa čeprav so lahko vsakokratni kulturni izrazi spoštovanja prav tako izkazovali razlike, kot recimo kaže pri Osmanih običajno prodajanje daril. Vendar pa to ni kalilo prijateljstva. Različna kulturna dekodiranja so do določene mere tolerirali. Habsburške ure so Osmanom pomagale pri določanju časa molitev, na drugi strani pa so Habsburžani predelovali blago za turbane v oblačila.

Nenatisnjeni viri

Kratice:

OeStA Österreichisches Staatsarchiv

HHStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Auszug aus dem Bericht Virmonts über den Einzug in Konstantinopel sowie die Audienzen beim Großwesir und beim Sultan, br. kr. [cca. 1719], OeStA, HHStA Wien, Staatenabteilung, Türkei I, 185 II, fol. 16–24’.

Bericht des Hans Ludwig Kuefstein für Ferdinand II., Konstantinopel 1628 November 27, OeStA, HHStA Wien, Handschriften weiß, 1114, fol. 228–231’.

Alexander Greifenklau von Vollrats an Ferdinand III., Konstantinopel 1643 Mai 6, OeStA, HHStA Wien, Staatenabteilung, Türkei I, 116, Konv. 2. fol. 40–42’.

Liste der vom osmanischen Großbotschafter dem Kaiser überbrachten

⁹⁹ Friedensvertrag von Passarowitz v *Theatrum Europaeum*, Bd. 21, pp. 53–58, čl. 11.

¹⁰⁰ Trauth, *Maske und Person*, p. 263.

¹⁰¹ Tafferner, *Beschreibung*, p. 30

¹⁰² Strohmeier, *Die habsburgisch-osmanische Freundschaft*.

- Geschenke, OeStA, HHStA Wien, Staatenabteilung, Türkei I, 186, fol. 58–61’.
- Matthias an die zur türkischen Traktation verordneten Räte, Praga 1616 februar 16, OeStA, HHStA Wien, Staatenabteilung, Türkei I, 103, Februar 1616, fol. 175–178’.
- Geheimes Memorial, wie sich in gemain und particulari der ksl. Mt. Gesandte an die türggische Porten verhalten möchten, OeStA, HHStA Wien, Staatenabteilung, Türkei I, 105, fol. 22–31’.
- Prothocollum, Waß vor, bey und nach der außwechslung deß kays. herrn Großbottschafters, Graffen von Virmonds, Excellenz, und deß ottomanischen herrn großbottschafters Ibrahim Pascha a. 1720 vorbey gangen ist, OeStA, HHStA Wien, Staatenabteilung, Türkei I, 188, Konv. 1, fol. 174–187’.
- Puncta Ceremonialia für den Grenzwechsel, brez kraja [1719], OeStA, HHStA Wien, Staatenabteilung, Türkei I, 186, fol. 187–191’.
- Die zur türkischen Traktation verordneten Räte an Matthias, Wien 1616 Februar 23, OeStA, HHStA Wien, Staatenabteilung, Türkei I, 103, Februar 1616, fol. 129–131’, 139–142’.

Tiskani viri

- Accurater abriß, von der auswechslung ihre römischen kayserl. Mayest. Grossbottschaftter, mit dem grossbottschaftter der ottomanischen portte. So den 15. Iuny, 1719 zwischen parachin und raschna oder zwischen der land-strasse von bellgrad nach nissa [...] Vollzogen worden. Belgrad, 1720.
- Ausführlicher Bericht alles desjenigen / Was nach dem am 15. Junii 1719. beschehenen Auswechslung-Act der Römisch-Kayserlichen mit der Türkischen Gross-Botschafft an der Gräntz zwischen Parackin und Rasna / bey dieser letzteren bis der Abreiß von Belgrad sich begeben habe. Regensburg, cca. 1719.
- Driesch, Cornelius von den: *Historia magnae legationis Caesareae, quam Caroli VI [...] auspiciis post biennalis belli confectionem suscepit comes Damianus Hugo Virmonditus, Caesaris [...] ad Portam orator*. Wien, 1721.
- Driesch, Cornelius von den: *Historische Beschreibung Der letzten Gesandtschaft An den Türkischen Sultan: So Ihre Röm. Käyserl. und Königl. Cathol. Majestät Durch Herrn Damian Hugo, Grafen von Virmondt verrichten lassen [...]*. Augsburg, 1722.
- Driesch, Cornelius von den: *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Groß-Botschafft nach Constantinopel, welche auf allergnädigsten Befehl sr. Röm. Kayserlichen und Catholischen Majestät Carl des Sechsten / nach glücklich vollendeten zweyjährigen [!] Krieg, Der Hoch- und Wohlgebohrne des H. R. Reichs Graf Damian Hugo von Virmondt rühmlichst verrichtet [...]*. Nürnberg, 1723.

- Khevenhüller, Franz Christoph: *Annales Ferdinandeï Oder Wahrhafftē Beschreibung Kayseris Ferdinandi Des Andern, Mildesten Gedächtniß, Geburth, Auffferziehung und bißhero in Krieg und Friedens-Zeiten vollbrachten Thaten [...] Theil 7/8.* Leipzig, 1723.
- Kraeclitz-Greifenhorst, Friedrich: Bericht über den Zug des Groß-Botschafters Ibrahim Pascha nach Wien im Jahre 1719. *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 158, 1908, pp. 1-66.
- Das Hungarisch- und Venetianische Kriegs- nunmehr so zu nennende Friedens-Theatrum: Welches die zu Pasarowiz am 21. Julii An. 1718 zwischen allerseits kriegenden Partheyen getroffene Friedens-Schlüsse [...] praesentiret.* Leipzig, cca. 1718.
- Lünig, Johann Christian: *Historischer und Politischer Schau-Platz des Europäischen Hof- und Kantzley Ceremoniells [...]*, Bd. 2/2. Leipzig, 1719.
- Nehring, Karl: *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606).* Südosteuropäische Arbeiten, 78, München, 1983.
- Niggel, Simpert: *Reisebeschreibung von Wien nach Konstantinopel.* Hrsg. Inga Pohlmann. Konstanz, 2005.
- Im Reiche des Goldenen Apfels. Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ Çelebi denkwürdige Reise in das Giaurenland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665.* Hrsg. Richard F. Kreutel. Graz, 1987.
- Schönwetter, Johann Baptist: *Ausführliche Beschreibung Des Prächtigst- und herzlichsten Empfangs / und Einbegleitung / Wie auch Einzugs, Welchen Der Türkische Groß-Botschafter [...] Ibrahim Bassa, etc. [...] in die Kaiserliche Residenz-Stadt / Wien / den 14. Augusti 1719. gehalten.* Wien, 1719.
- Tafferner, Paul: *Caesarea legatio quam mandante Augustissimo Rom. Imperatore Leopoldo I. ad portam Ottomanicam suscepit, perfecitque [...].* Wien, 1672.
- Tafferner, Paul: *Curiose und eigentliche Beschreibung Des Von Ihro Röm. Kays. Maj. an den Türckischen Hoff abgeschickten Groß-Botschaffters, Herrn Grafens Wolfgang von Oettingen Solener Abreise von Wien [...].* Leipzig, 1700.
- Theatrum Europaeum*, Bd. 15. Frankfurt/Main 1707, Bd. 21. Frankfurt/Main, 1738.
- Wenner, Adam: *Tagebuch der kaiserlichen Gesandtschaft nach Konstantinopel (1616/18).* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars der Universität München, C 16. Hrsg. Karl Nehring. München, 1984.
- Wienerisches Diarium*: 1663 (8. do 11. julij 1719), 1678 (30. avgust do 1. september 1719), 1679 (30. avgust do 1. september 1719).
- Zedler, Johann Heinrich: *Grosses vollständiges Universallexicon aller Wissenschaften und Künste*, Bd. 43. Leipzig idr., 1745.

Zweite Gesandtschaftsreise des Grafen Hermann Czernin von Chudenic nach Constantinopel im Jahre 1644. Neuhaus, 1879.

Literatura

- Alewyn, Richard: *Das große Welttheater. Die Epoche der höfischen Feste.* 2. Izdaja. München, 1989.
- Althoff, Gerd: Der friedens-, bündnis- und gemeinschaftsstiftende Charakter des Mahles im früheren Mittelalter. *Essen und Trinken im Mittelalter und Neuzeit* (hrsg. Irmgard Bitsch et al.). Sigmaringen, 1987, pp. 13-25.
- Althoff, Gerd: *Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter.* Darmstadt, 2003.
- Althoff, Gerd: Rituelle Verhaltensmuster an der Tafel. Vom frühmittelalterlichen Gelage zum höfischen Fest. *Die öffentliche Tafel. Tafelzeremonie in Europa 1300–1900* (hrsg. Hans Ottomeyer in Michaela Völkel). Wolfratshausen, 2003, pp. 32-37.
- Burschel, Peter: Der Sultan und das Hündchen. Zur politischen Ökonomie des Schenkens in interkultureller Perspektive. *Historische Anthropologie 15*, 2007, pp. 408-421.
- Dilger, Konrad: *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert.* Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, 4. München, 1967.
- Eickhoff, Ekkehard: Die Selbstbehauptung Venedigs gegen das Osmanische Reich: Strategien und Agenten. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen: Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* (hrsg. Arno Strommeyer in Norbert Spannenberger). Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas. Stuttgart, 2013, pp. 129-144.
- Faroghi, Suraiya: *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts.* München, 2003.
- Fischer-Lichte, Erika: Einleitung: Theatralität als kulturelles Modell. *Theatralität als Modell in den Kulturwissenschaften* (hrsg. Erika Fischer-Lichte, Christian Horn, Sandra Umathum und Matthias Warstat). Theatralität, 6. Tübingen, 2004, pp. 7-26.
- Frijhoff, Willem: The kiss sacred and profane: reflections on a cross-cultural confrontation. *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day* (hrsg. Jan Bremmer in Herman Roodenburg). Cambridge, 1994, pp. 210-236.
- Füssel, Marian: Theatrum Belli. *Metaphorik.de 14/2008*. < <http://www.metaphorik.de/de> >, (30. 9. 2012).
- Garnier, Claudia: Freundschaft und Vertrauen in der politischen Kommunikation

- des Spätmittelalters. *Freundschaft. Motive und Bedeutungen* (hrsg. Sibylle Appuhn-Radtke in Esther P. Wipfler). München, 2006, pp. 117-136.
- Grygorieva, Tetiana: Symbols and Perceptions of Diplomatic Ceremony: Ambassadors of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Istanbul. *Kommunikation durch symbolische Akte. Religiöse Heterogenität und politische Herrschaft in Polen-Litauen*. (hrsg. Yvonne Kleinmann). Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 35. Stuttgart, 2010, pp. 115-131.
- Hammer-Purgstall, Joseph: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Bd. 7. (Veröffentlichungen der Hammer-Purgstall-Gesellschaft, Reihe A: Joseph v. Hammer-Purgstall. Werke I: Geschichte des Osmanischen Reiches, 7). Graz, 1963.
- Heldmann, August: Virmont. *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 55. Leipzig, 1910, pp. 332-341.
- Ingrao, Charles, Samardžić, Nikola and Pešalj, Jovan (eds.): *The Peace of Passarowitz, 1718*. (Central European studies). Purdue, West Lafayette, 2011.
- Kriescher, André: Souveränität als sozialer Status: Zur Funktion des diplomatischen Zeremoniells in der Frühen Neuzeit. *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im mittleren Osten in der Frühen Neuzeit* (hrsg. Ralph Kauz, Giorgio Rota in Jan Paul Niederkorn). Archiv für österreichische Geschichte, 141. Wien, 2009, pp. 1-31.
- Linnemann, Dorothee: Die Bildlichkeit von Friedenskongressen des 17. und frühen 18. Jahrhunderts im Kontext zeitgenössischer Zeremonialdarstellung und diplomatischer Praxis. *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im mittleren Osten in der Frühen Neuzeit* (hrsg. Ralph Kauz, Giorgio Rota in Jan Paul Niederkorn). Archiv für österreichische Geschichte, 141. Wien, 2009, pp. 155-186.
- Masters, Bruce: Cuisine. *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (eds. Gábor Ágoston in Bruce Masters). New York, 2009.
- Pedani, Maria Pia: The Sultan and the Venetian Bailo: Ceremonial Diplomatic Protocol in Istanbul. *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit* (hrsg. Ralph Kauz, Giorgio Rota in Jan Paul Niederkorn). Archiv für österreichische Geschichte, 141. Wien, 2009, pp. 287-299.
- Petkov, Kiril: *The Kiss of Peace. Ritual, Self, and Society in the High and Late Medieval West*. Leiden, 2003.
- Petritsch, Ernst D.: Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 38, 1985, pp. 49-80.
- Petritsch, Ernst D.: Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. *Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas* (hrsg. Elisabeth

- Springer in Leopold Kammerhofer). Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 20. Wien [idr.], 1993, pp. 49-58.
- Reindl-Kiel, Hedda: Der Duft der Macht. Osmanen, islamische Tradition, muslimische Mächte und der Westen im Spiegel diplomatischer Geschenke. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 95, 2005, pp. 195-258.
- Reindl-Kiel, Hedda: Ottoman-European Cultural Exchange. East is East and West is West, and Sometimes the Twain Did Meet Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire. *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*. Volume 2. Eds. Colin Imber, Keiko Kiyotaki in Rhoads Murphey. (The Library of Ottoman studies, 6). London [idr.], 2005, pp. 113-123.
- Reindl-Kiel, Hedda: Symbolik, Selbstbild und Beschwichtigungsstrategien: Diplomatische Geschenke der Osmanen für den Wiener Hof (17.–18. Jahrhundert). *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen: Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* (hrsg. Arno Strohmeier in Norbert Spannenberger). Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa. Stuttgart, 2013.
- Ritter, Carl: *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen*. 13. Theil. 3. Buch. West Asien, Bd. 2. Berlin, 1847.
- Rohrschneider, Michael: Das französische Präzedenzstreben im Zeitalter Ludwigs XIV.: Diplomatische Praxis – zeitgenössische Publizistik – Rezeption in der frühen deutschen Zeremonialwissenschaft. *Francia* 36, 2009, pp. 135-179.
- Rohrschneider, Michael: Reputation als Leitfaktor in den internationalen Beziehungen der Frühen Neuzeit. *Historische Zeitschrift* 291, 2010, pp. 331-352.
- Roodenburg, Herman: The „hand of friendship“: shaking hands and other gestures in the Dutch Republic. *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day* (hrsg. Jan Bremmer und Herman Roodenburg). Cambridge, 1994, pp. 152-189.
- Strohmeier, Arno: Die habsburgisch-osmanische Freundschaft (16.–18. Jahrhundert). *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen: Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* (hrsg. Arno Strohmeier in Norbert Spannenberger). Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa. Stuttgart, 2013.
- Teply, Karl: *Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628. Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte*. Wien, 1976.
- Teply, Karl: *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*. Stuttgart, 1968.
- Trauth, Nina: *Maske und Person. Orientalismus im Porträt des Barock*. München, 2009.
- Tschopp, Silvia Serena und Weber, Wolfgang E. J.: *Grundfragen der Kulturgeschichte. Kontroversen um die Geschichte*. Darmstadt, 2007.
- Volckamer, Volker von: Graf Wolfgang IV. zu Oettingen-Wallerstein

- (1629–1708). *Diplomaten und Wesire. Krieg und Frieden im Spiegel türkischen Kunsthandwerks* (hrsg. Peter Schienerl). München, 1988, pp. 9-34.
- Vollrath, Hanna: The kiss of peace. *Peace Treaties and International Law in European History. From the Late Middle Ages to World War One* (hrsg. Randall Lesaffer). Cambridge, 2007, pp. 162-183.
- Waas, Adolf: *Geschichte der Kreuzzüge*, Bd. 1. Freiburg/Br., 1956.
- Wagner, Georg: Österreich und die Osmanen im Dreißigjährigen Krieg. Hermann Graf Czernins Großbotschaft nach Konstantinopel 1644/45. *Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs* 14, 1984, pp. 325-392.

Seznam omenjenih oseb

Ahmed I.
Ahmed III.
Hermann Czernin
Princ Evgen/Eugen Franz, Prinz von Savoyen-Carignan
Karel IV.
Karel VI.
Leopold I.
Ludvik IV., Bavarski
Hans Ludwig Kuefstein
Walter Leslie
Wolfgang IV. von Oettingen-Wallerstein
Ibrahim paša
Carl Ritter
Friderik Lepi
Damian Hugo von Virmont
Alexander Greiffenklau von Vollraths
Friedrich Wilhelm I. (Prusija)

Theatricality of Intercultural Peace: Damian Hugo von Virmont as the Emperor's Ambassador to the High Porte (1719/20)

Summary

In 1719, a nobleman from the Lower Rhine region Hugo von Virmont travelled to the High Porte as the leader of the emperor's embassy composed of several hundreds of people. The mission had been agreed upon a year before in the Treaty of Passarowitz (Požarevac), in which the Habsburgs and the Ottomans committed themselves to organize extensive time-bound ambassadorial mission at the highest diplomatic level. Among the main tasks of ambassadors was symbolic staging of peace, which was seen as one of the essential components

of the peace process. This was an extremely difficult operation, since two very different political cultures came into contact. The article explores the question which representations and tendencies can be discerned from it, and in particular how they managed to bridge cultural gaps. The study focuses on three main stations of Virmont's mission: crossing the border near Paraćin and the exchange with his Ottoman counterpart ambassador Ibrahim Pasha, the arrival to Constantinople and the inaugural audience with the sultan Ahmed III. Here, some central verbal and non-verbal symbolic actions are considered, such as feasts they attended together, exchanging presents and wearing certain clothes. The study shows that the main characteristics of the symbolic staging of peace were parity and symmetry: any impression of differences in status between the Habsburgs and the Ottomans was supposed to be avoided. They renounced religious provocations. One of the main performances was political friendship which was expressed through practices, such as shaking hands, hugs, eating meals together, exchanging presents and kisses. These were to some extent decoded differently by each culture. However, the participants were familiar with the central message.

Pre-Romantic/Post-Classical: Jernej Kopitar's Thought in the European Context

RAYMOND MILLER*

ABSTRACT

Jernej Kopitar (1780-1844) has been described as a “pre-Romantic” or “post-Classical” thinker who straddles the divide between the Enlightenment and Romanticism. However, little attention has been given to what is Romantic about him. In fact, Kopitar can be compared to Isaiah Berlin’s “restrained Romantics”, for whom “life begins with action”.

KEY WORDS

Romanticism, Enlightenment, Slovene Renaissance, Central Europe, Slavic nationalism

IZVLEČEK

Jerneja Kopitarja (1780–1844) so dolgo opisovali kot „predromantičnega“ ali „postklasičnega“ misleca, ki je lovil ravnotežje med razsvetljenstvom in romantiko. Toda raziskovalci so „romantični“ strani Kopitarja posvetili le malo pozornosti. Pravzaprav posrečeno spada v skupino mislecev, ki jih filozof in zgodovinar Isaiah Berlin imenuje „zmerni romantiki“, ki so trdili, da se „življenje začne z dejanjem“.

KLJUČNE BESEDE

romantika, razsvetljenstvo, slovenski prerod, Srednja Evropa, slovanski nacionalizem

What was Jernej Kopitar’s relationship to the Romantic Movement? What was his role in the transition from the Enlightenment to Romanticism in Central Europe, and where does he fit in by comparison with the German thinkers who were the prime movers of the new movement? It has long been a given in the scholarly literature that Kopitar was a figure caught between the Enlightenment and Romanticism: he is regularly called “pre-Romantic” or “post-Classical”, and is described as someone whose ideas blend different aspects of both movements. While it has also long been acknowledged that the major formative influences on his thought come out of the 18th century, this has merely begged the question of what, exactly, *is* “Romantic” about him.

* Raymond Miller, Ph.D., Bowdoin College, e-pošta: rmiller@bowdoin.edu

Careful consideration of this question reveals how much we can learn about this sea change in European thought by studying Kopitar's career.

For my background analysis of the transition between the Enlightenment and Romanticism, I will rely on Sir Isaiah Berlin's classic study, *The Roots of Romanticism*.¹ Here, the late Oxford University philosopher elucidates with remarkable clarity, in less than 150 pages, what the Enlightenment was and in what ways the Romantic Movement challenged it, starting from around 1760. His main focus is on Germany, of course, in relation to Enlightenment France. Europe east of Germany is mentioned very briefly on a couple of occasions, usually in discussions of Russian literature.² He never considers specific developments among the Austrian Slavs, and never mentions Jernej Kopitar at all. However, many of the Germans Berlin discusses in depth influenced the latter directly (Herder, Fichte), and/or knew him personally (e.g., Goethe, Jakob Grimm, the Schlegels). Furthermore, some of them are the same kind of transitional figure that he was, and Berlin meticulously spells out the ways the two philosophies come together in their thought. Therefore, Berlin's methodology offers intriguing possibilities for clarifying Kopitar's place within the early history of the Romantic Movement.

Here is not the place to rehash the differences between Enlightenment and Romantic philosophy in detail: this is a familiar (if, perhaps, still controversial) topic that has generated a small library of scholarly and popular writings. Be that as it may, one still finds general agreement about the nature of Enlightenment thought: for Berlin, its three bedrock principles are that all genuine questions have answers; that these answers are "knowable, [and] can be discovered by means which can be learnt and taught to other persons ..."; and that all these answers are compatible with one another, since "[i]t is a logical truth that one true proposition cannot contradict another".³ Taking these precepts further, all this clearly implies that these questions and answers are universally valid for all people; it also suggests that the only way to approach them is through scientific methods of deduction and induction.⁴ Key words that all educated people would associate with the Enlightenment, therefore, include: "reason", "rational", "mathematical", and "universalist". Its aesthetics are connected with "calm grandeur" and "noble simplicity";⁵ or "fixed grandeur, dignity,

¹ Berlin, *The Roots of Romanticism*. The text is based on a series of lectures that Sir Isaiah delivered in Washington, D. C. in 1965.

² See, for instance, Berlin, *The Roots of Romanticism*, pp. 82 (on the "superfluous man" as a Romantic trope); 135 (on Nikolai Gogol's fantastical story, "The Nose"); and 56, 83, 102 (on Dostoevsky).

³ Berlin, *The Roots of Romanticism*, pp. 21-22.

⁴ *Ibid.*, p. 22.

⁵ *Ibid.*, p. 28.

[and] authority”⁶; its culture is urban,⁷ aristocratic,⁸ and, by and large, elitist.⁹ Regarding language, these elites, generally, were happy to impose French as a “universal language” on the rest of the continent;¹⁰ but they could also declare, with the *abbé* Dubos, that “[w]hat one has felt and thought in one language one can express with equal eloquence in any other.”¹¹ Finally, Barzun¹² writes of the Enlightenment impulse to “enforc[e] [order] upon all things”: that is, it was nothing if not prescriptivist—toward language, as toward society and art and most other things.

In this massive literature there is also a general consensus about the nature of Romanticism. Historians commonly stress how cataclysmic the transition to it was: Berlin calls it “the single greatest shift in the consciousness of the West”¹³ and others use such terms as “the birth of the modern”¹⁴ and “the age of transformation”.¹⁵ It is consistently described as a full-blown revolt against the Enlightenment—very angry, and very self-conscious: Berlin¹⁶ from around p. 34 feels like a long parade of enraged German and English intellectuals equating French Enlightenment principles with death.¹⁷ Thus it is no exaggeration to say that the salient characteristics of the Romantic Movement are essentially the polar opposites of the ones given for the Enlightenment above. They include strife and energy;¹⁸ action and risk;¹⁹ the rights and initiative of the individual—both the individual person, and the individual national group;²⁰ innovation;²¹ and, above all, emotion and faith.²²

One thing that is manifest from Berlin’s account is that this sea change was *gradual*. What we are studying are not two discrete units (“Enlightenment” vs. “Romantic”), but rather two intersecting continua, one temporal and one spatial: ideas that have their origin in the German Late Enlightenment mature gradually over time as they pass from person to person and spread gradually to other countries, where they are modified by local personalities and cultural conditions. Many of the German luminaries profiled by Berlin as crucial to

⁶ Barzun, *Classic, Romantic and Modern*, p. 36.

⁷ *Ibid.*, p. 42.

⁸ Berlin, *The Roots of Romanticism*, p. 39.

⁹ *Ibid.*, p. 25.

¹⁰ Barzun, *Classic, Romantic and Modern*, p. 39.

¹¹ Berlin, *The Roots of Romanticism*, p. 44.

¹² Barzun, *Classic, Romantic and Modern*, p. 39.

¹³ Berlin, *The Roots of Romanticism*, p. 1.

¹⁴ Johnson, *The Birth of the Modern*.

¹⁵ Leslie, *The Age of Transformation*.

¹⁶ Berlin, *The Roots of Romanticism*.

¹⁷ *Ibid.*, pp. 42, 43, 49, 50.

¹⁸ Barzun, *Classic, Romantic and Modern*, p. 37.

¹⁹ *Ibid.*, p. 55.

²⁰ *Ibid.*, pp. 55, 97, 98.

²¹ *Ibid.*, pp. 99, 144.

²² *Ibid.*, pp. 55-56.

the development of Romantic thought (e.g., Kant, Goethe, Fichte) did not view themselves as Romantic, and indeed were openly hostile to the new movement.²³ Even that arch-Romantic icon, Lord Byron, wrote “old-fashioned” verse which included “favorite neoclassic type[s]”, and once declared that the Romantics are “all in the wrong, one as much as the other ... upon a wrong revolutionary poetical system, or systems, not worth a damn in itself”.²⁴ This is why, at least in part, defining Romanticism precisely has always been a notoriously difficult task: a “trap”, a “dangerous and confused subject”,²⁵ and even “nothing that need trouble a healthy man”.²⁶ Thus, I believe, it is more helpful in general to consider people active in the period, say, from 1780 to 1850 not as *either* Romantic *or* not-Romantic, but rather as *more or less* Romantic.

This seems to be especially true in East Central Europe and Russia, where Romanticism took very different paths than in the West. For instance, Alexander Pushkin, who for many literary historians is Russia’s preeminent Romantic poet, had a very ambiguous relationship to the new movement: like Byron, his poetics are, in many ways, more of the previous era, and he often presents “Romanticism” as little more than a pose that dandies like to assume.²⁷ When later writers, such as the important critic Vissarion Belinsky, treat Romanticism, it is often precisely as this—a set of cheap, superficial clichés, employed to create an effect.²⁸ As late as 1844, the Romantic Czech-Slovak pan-Slavist Ján Kollár, in the expanded German version of his famous essay “*Über die literarische Wechelseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*”, can still display hopeless confusion about what Romanticism is and what it is not, and freely mix Enlightenment principles (e.g., “human life is the development of reason”²⁹) with the Romantic (“in literature, the complete nation sets down its spirit’s treasures, the harvest of its life, and its view of the world ...”)³⁰.

It is in this context that we should consider the work of Jernej Kopitar, a man whose life is virtually coterminous with the conventional dates often

²³ “Kant hated Romanticism. He detested every form of extravagance, fantasy, ... any form of exaggeration, mysticism, vagueness, confusion” (Berlin, *The Roots of Romanticism*, p. 68); for Goethe, “... Romanticism is disease, ... classicism is strong, fresh, gay, sound” (*ibid.*, p. 14); meanwhile, “Fichte’s deep respect for the mind as an instrument of logical inquiry ... prevented him from being a true Romantic” (Kelly, *Johann Gottlieb Fichte*, p. ix).

²⁴ See *The Norton Anthology of English Literature*, p. 287.

²⁵ Berlin, *The Roots of Romanticism*, p. 1.

²⁶ Sir Author Quiller-Couch, quoted in Berlin, *The Roots of Romanticism*, p. 20.

²⁷ For example, Eugene Onegin, the prototype of the Russian “superfluous man” has a portrait of Byron on the wall and a statuette of Napoleon his table, but is described by the narrator as “[j]ust an apparition/a shadow, null and meaningless,/a Muscovite in [Childe] Harold’s dress ...”. See Pushkin, *Eugene Onegin*, pp. 186-89.

²⁸ See, in particular, Belinsky’s screed against “our romanticists” in his important “Survey of Russian literature of 1847”: Matlaw, *Belinsky, Chernyshevsky and Dobrolyubov*, pp. 52-57.

²⁹ Kollár, *Reciprocity between the Various Tribes and Dialects of the Slavic Nation*, p. 103.

³⁰ *Ibid.*, p. 117.

given for the Romantic Movement in Europe.³¹ He is repeatedly described in the scholarly literature “as a pivot [in] the transition between old-fashioned and innovative scholarship, between Enlightenment and Romanticism”.³² Pogačnik declares that “[Kopitar] lives in the transition from the rationalist to the romantic scheme of fundamental structure”,³³ and that his ideas combine “enlightenment philosophy ... and the romantic sense for individuality”.³⁴ Similarly, Stanislav Hafner discerns in his early work a “transition from Enlightenment [thought] to the romantic historical way of thinking”,³⁵ and a combination of “the enlightened humanism of *Josephismus*³⁶ and romantic historicism”.³⁷ Rado Lencek, meanwhile, describes him as a rationalist in temperament and a Romantic in philosophy, someone who during his whole life was divided between the reality of the past and a vision of the future.³⁸ Lencek uses such terms as “post-classical” and “early romantic” to describe Kopitar,³⁹ while Pogačnik repeatedly calls him “*predromantični*”.⁴⁰

So, Kopitar seems to fit right in with most of the figures that were active in Europe in the first decades of the 19th century. How exactly does he compare to them? In what ways is he *more* Romantic than his predecessors, and *less* so than those who followed him? In trying to answer these questions, I will key on three men discussed at length in Berlin: ⁴¹ J. G. von Herder,⁴² for Berlin one of the founders of the Romantic Movement; J. G. Fichte,⁴³ at first a “restrained romantic” who later proclaims a more “unbridled Romanticism”;⁴⁴ and Friedrich Schlegel, who is for Sir Isaiah “the greatest harbinger, the greatest herald and

³¹ Kopitar's dates are 1780-1844; in Barzun, *Classic, Romantic and Modern*, p. 98, the time frame for the heyday of Romanticism in Europe is ca. 1780-1850. Meanwhile, Berlin's dates for the height of the Romantic Movement in Germany are 1760-1832 (Berlin *The Roots of Romanticism*, p. 12); and the dates 1798-1832 are given for Romanticism in England in *The Norton Anthology of English Literature*, p. 1.

³² Merchiers, *Cultural Nationalism*, p. 9.

³³ Pogačnik, *Jernej Kopitar*, p. 50.

³⁴ *Ibid.*, p. 166.

³⁵ Hafner, *Jernej Kopitar kot avstroslavist*, p. 28.

³⁶ On the reign of Joseph II, see Macartney, *The Habsburg Empire 1790-1918*, pp. 119-33, *et passim.*; on the significance of the Theresian reforms and *Josephismus* for the Slovenes, see (*inter alia*) Vidmar, *Zoisova literarna republika*, pp. 133-134, and Luthar, *The land Between*, pp. 236-249.

³⁷ *Ibid.*, p. 30.

³⁸ Lencek, *To Honor Jernej Kopitar*, pp. 65-66.

³⁹ *Ibid.*, p. 59.

⁴⁰ However, according to Vidmar, *Zoisova literarna republika*, pp. 131-32, Pogačnik was the only Slovene scholar in the 20th century to use this term when discussing the Slovene renaissance. Also see below, footnote 103.

⁴¹ Berlin, *The Roots of Romanticism*.

⁴² *Ibid.*, pp. 57-67.

⁴³ *Ibid.*, pp. 88-97.

⁴⁴ Berlin treats Fichte at the end of Ch. 4, “The Restrained Romantics”, but continues his discussion at the start of Ch. 5, “Unbridled Romanticism”.

prophet of romanticism that ever lived”.⁴⁵ Kopitar himself cites the first as an important influence; refers to the second occasionally in his early writings; and personally knew the third in Vienna.

As already mentioned, scholars agree that the foundation of Kopitar’s thought is straight out of the 18th century. Pogačnik connects virtually all of the people who most influenced the young Kopitar with the late Central European Enlightenment,⁴⁶ including the historian A. L. Schlözer;⁴⁷ the linguist F. J. C. Adelung;⁴⁸ and L. A. Muratori, whom Pogačnik calls the “founder of ... so-called reform Catholicism or the Catholic Enlightenment”,⁴⁹ and therefore “one of the more important spiritual founders of *Josephism*” in the Habsburg Empire.⁵⁰ Kopitar, he declares, conceived of culture “as a logical path which it is possible to define by reason”;⁵¹ his work is guided by a “strict respect for facts, which excludes any working of the imagination”;⁵² and he considered “scientific truth ... the highest value”.⁵³ Furthermore, his was a soul that was “regulated by rationality”.⁵⁴ “Logical”, “reason”, “facts”, “scientific”, “rationality”—these are all buzzwords which are regularly used to characterize the Enlightenment. So is “mathematical”, of course, so it is telling that Pogačnik (following Zois) uses the word “geometrical” at one point to describe Kopitar’s mind.⁵⁵

However, among these influences, Pogačnik includes one of Isaiah Berlin’s “true fathers of Romanticism”, the philosopher Johann Gottfried von Herder.⁵⁶ Sir Isaiah rather dramatically declares that the German philosopher “did plunge a most terrible dagger into the body of European rationalism” by rejecting its universalism in favor of what could be called multiculturalism (if it is appropriate to use this modern term to describe his views): “each human group must strive after that which lies in its bones”;⁵⁷ “you can understand other human beings only in terms of [their own unique environment and history]”;⁵⁸ “each man belongs to the group he belongs to [and must] speak the truth as

⁴⁵ *Ibid.*, p. 15; also pp. 93, 104-5, 113-14, *et passim*.

⁴⁶ See Pogačnik, *Jernej Kopitar*, p. 198; all of his third chapter “*Dejavnost*” (pp. 51-85) concerns Kopitar’s intellectual background.

⁴⁷ Pogačnik, *Jernej Kopitar*, pp. 51-55.

⁴⁸ *Ibid.*, pp. 169-70.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 58.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 59.

⁵¹ *Ibid.*, p. 8.

⁵² *Ibid.*, p. 90.

⁵³ *Ibid.*, p. 209.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 208.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 91; see also Paternu, *Kopitar—Prešeren*, p. 199.

⁵⁶ On Herder as a father of Romanticism, see Berlin, *The Roots of Romanticism*, esp. pp. 57-67; on Herder’s influence on Kopitar, see—*inter alia*—Pogačnik, *Jernej Kopitar*, pp. 56-57, 72, *et passim*. Also see Vidmar, *Zoisova literarna republika*, esp. pp. 132-134. The German philosopher’s 18th-century pedigree, by contrast, is stressed in Kohn, *Pan-Slavism*, pp. ix, 57.

⁵⁷ Berlin, *The Roots of Romanticism*, p. 66.

⁵⁸ *Ibid.*

it appears to him ... [in the words that have been] passed on to him in some kind of inherited stream of traditional images":⁵⁹ i.e., in his own native language, which is "the soul" of the nation he belongs to.⁶⁰ These convictions are the source of what Berlin calls Herder's delight in the vast variety of human cultures,⁶¹ particularly those that are "native", "untouched" —that is, what we would call folk culture. And among the world's bucolic, "uncorrupted" folk cultures, the Prussian sage was particularly fond of the Slavs, whom he apotheosized (*inter alia*) in Book XVI, Ch. 4 of his opus, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*.⁶²

While there is some dispute about when Kopitar first encountered Herder—and through what specific works⁶³—he includes a long quote about the Slavs from *Ideen* in the introduction to his first major publication, his 1808/1809 Slovene grammar;⁶⁴ from the first, he was also "deeply influenced [by Herder's] views on the importance of the national language".⁶⁵ His rhapsodic descriptions of the vastness of the Slavic nation (including the inflated population figure of 50,000,000 for which France Prešeren later ridiculed him)⁶⁶ could obviously have been suggested by Herder ("... a vast territory extending from the Don to the Elbe, and from the Adriatic Sea to the Baltic ..."),⁶⁷ although they are also reminiscent of August Schlözer's work.⁶⁸

A "true father of Romanticism" Herder might be (and Berlin is certainly not alone in describing him as such),⁶⁹ but he still remains, at his core, a typical late-Enlightenment humanist. It is as such that Hans Kohn, for example, contrasts him with the Slavic Romantic nationalists whom he inspired, who "often carried national resentments, claims, and exclusivism to an extreme unknown in Herder".⁷⁰ Barnard, too, discusses how the Romantics who fol-

⁵⁹ *Ibid.*, p. 60.

⁶⁰ See Merchiers, *Cultural Nationalism*, p. 95.

⁶¹ Berlin, *The Roots of Romanticism*, p. 64.

⁶² See Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, pp. 482-84.

⁶³ For a concise discussion of the question, see Merchiers, *Cultural Nationalism*, pp. 100-103.

⁶⁴ Kopitar, *Grammatik der slavischen Sprache*, p. xi. The grammar was already at the publisher's in late 1808, but the date on the title page was 1809; both dates have been used in the scholarly literature.

⁶⁵ Merchiers, *Cultural Nationalism*, p. 99.

⁶⁶ See Kopitar, *Grammatik der slavischen Sprache*, p. iii.

⁶⁷ Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, pp. 482-83.

⁶⁸ See, e.g., Schlözer, *Allgemeine nordische Geschichte*, p. 222: "From Ragusa on the Adriatic to the coast of the North Sea, from Kamchatka near Japan in the east, to the Baltic in the west ..."; Kohn, *Pan-slavism*, p. xi, provides a nearly identical quote from Schlözer's *Nestor* (1802). Merchiers points out that Slovene intellectuals of the period were probably better acquainted with Schlözer than with Herder, and that, in any case, "Herder's ideas did not differ that much from Schlözer's" (Merchiers, *Cultural Nationalism*, p. 13).

⁶⁹ Barzun also seems to include Herder among the early Romantics (Barzun, *Classic, Romantic and Modern*, p. 92); while Merchiers does so most emphatically (Merchiers, *Cultural Nationalism*, p. 95).

⁷⁰ Kohn, *Pan-slavism*, p. 10.

lowed Herder often distorted his basic tenets.⁷¹ Berlin, for his part, carefully traces the gradual development of Romantic thought in Germany from Herder through Fichte and Schiller, etc., and onto his “unbridled” Romantics (e.g., the Schegel brothers, E. T. A. Hoffmann, and others).⁷² This begs the question of where Kopitar fits on this schematic historical continuum, namely: Herder → the “restrained” German Romantics → the “unbridled” German Romantics, and onto Ján Kollár and the other Pan-Slav activists that are the subject of Kohn’s work.⁷³ I would like to suggest that Jernej Kopitar is basically an Austrian-Slavic-Catholic equivalent of Berlin’s “restrained” Romantics who occasionally (like, for instance, Fichte) shades into the later, “unbridled” category: like them, he can be seen as starting from Herder, but taking the next logical step forward, away from his Enlightenment roots; like them, he generally sees himself as continuing Enlightenment traditions, and he can get most impatient with the younger generation, who are more likely to identify directly with the Romantic Movement. Of course, “similar” does not mean “identical”: Kopitar’s position as a Slavic peasant living in Catholic, multiethnic Austria naturally differs from that of the mostly Protestant Germans who are the subject of Berlin’s study; this just means, however, that he can be viewed as an interesting local variation of what was clearly an evolutionary process in Central European culture.

Isaiah Berlin contrasts J. G. Fichte’s philosophy to Herder’s in terms of *action* versus *contemplation*: “... Life does not begin with disinterested contemplation of nature or of objects [says Fichte]. Life begins with action. Knowledge is an instrument ... provided by nature for the purpose of effective life, of action; knowledge is knowing ... what to do, knowing how to be, knowing how to adapt things to our use ...”;⁷⁴ later in this same section, he attributes to Fichte the notion that “I am not determined by ends, ends are determined by me”. This, for Berlin, is one of Fichte’s most important contributions to Romantic thought.⁷⁵ This is also something that sets Kopitar apart from his predecessors: throughout his early writings, Kopitar, like Fichte, calls precisely for *action*—and that in a particularly bold way for the time and place.⁷⁶

⁷¹ Barnard, *J. G. Herder on Social and Political Culture*, pp. 53-58.

⁷² See Berlin, *The Roots of Romanticism*, Chs. 4 (“The Restrained Romantics”) and 5 (“Unbridled Romanticism”), pp. 68-117.

⁷³ The absolute time frame this formula suggests is ca. 1784 (the initial publishing date of Herder’s *Ideen*), to the late 1790s, to the 1810s (the Schegels’ first years in Vienna) to around 1836 (the publication of the first version of Kollár’s “Reciprocity”, from which Kohn quotes extensively).

⁷⁴ Berlin, *The Roots of Romanticism*, pp. 88-89.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 88.

⁷⁶ Determining exactly how well Kopitar was acquainted with Fichte’s writings is beyond the scope of this paper. It is obvious that he had read him, however: he refers to him parenthetically in *Patriotische Phantasien*; see Miklosich, *Bartholomäus Kopitar’s Kleinere Schriften*, p. 68.

What is more, he does so in a way that indeed suggests the belief that “ends are determined by me”: “When [Kopitar] spoke of his plans as a thirty-year old man in his letters . . ., *this was a person who wanted to arrange the world according to his will, and was also convinced that the world wanted this*.”⁷⁷

Still, at the start of his scholarly career, Jernej Kopitar clearly saw himself as continuing the work of his older mentors and influences. He first learned of Herder, Schläzer, et al., through the Baron Sigmund Zois von Edelstein (known to posterity as Žiga Zois; 1747-1819) and Joseph Dobrovský (1753-1829);⁷⁸ Pogačnik, for one, has no problem viewing both of them as “men of the Enlightenment.”⁷⁹ Kopitar called the years he spent serving Zois in Ljubljana as secretary (1803-1808) “among the most pleasant of [his] life,”⁸⁰ and intimated that if not for the Baron, he would have entered the priesthood after graduating from school in 1799.⁸¹ Some have even speculated that he saw the Baron as a surrogate father.⁸² The great Czech philologist Dobrovský, to whom he wrote first in 1808 from Zois’s mansion in Ljubljana, was his “*verehrter Meister*” for the entire span of their relationship. Kopitar meticulously demonstrates his late-Enlightenment academic credentials throughout his celebrated 1809 grammar: there are four footnotes to Schläzer on the first two pages alone; “Herr Abbé Dobrovský” makes his first appearance on p. xix, then again on p. xxviii; there are references to the important contemporary German linguist Adelung throughout, especially in the long section on orthography, where the latter’s injunction, “*schreib, wie du sprichst*” is invoked several times (cf. p. 180, where it is repeated twice); I have already mentioned the long quote from Schläzer that appears in the introduction (p. xi).

However, from the very first there is a difference in tone and overall approach that sets Kopitar’s work apart from that of his “masters”. Neither Zois nor Dobrovský could be accused of engaging solely in idle contemplation: Zois guided the work of a circle of gifted amateur writers and scholars for nearly 40 years,⁸³ while Dobrovský essentially created the field of Slavic studies out of whole cloth through a series of vitally important publications starting in the

⁷⁷ Pogačnik, *Jernej Kopitar*, p. 49; my italics.

⁷⁸ For basic biographical information on Zois, see Vidmar, *Zoisova literarna republika*, pp. 15-26; on Dobrovský’s life and career, see Jagić, *Istorija slavjanskoj filologiji*, pp. 100-137.

⁷⁹ On Zois, see Pogačnik, *Jernej Kopitar*, pp. 17-20, 130-42, *et passim*.; on Dobrovský, pp. 55-56, 60, *et passim*. For a much more nuanced consideration of Zois’s relationship to the Enlightenment, see Vidmar, *Zoisova literarna republika*, pp. 43-74, *et passim*. The relationship of Zois and Dobrovský to pre-Romanticism is beyond the scope of this paper, although there is ample reason to place them on the historical continuum between Herder and Kopitar.

⁸⁰ From his *Selbstbiographie* of 1839. See Miklosich, *Bartholomäus Kopitars Kleinere Schriften*, p. 5.

⁸¹ Miklosich, *Bartholomäus Kopitars Kleinere Schriften*, p. 7.

⁸² Vidmar, *Zoisova literarna republika*, p. 154.

⁸³ On the general history of the Zois circle, see Vidmar, *Zoisova literarna republika*, especially pp. 19-26.

1790s. But Kopitar's plans were far more ambitious, ranging from establishing Slovene-language chairs in Inner Austrian seminaries to transforming the entire Habsburg Empire into a kind of federation in which its sizeable Slavic population enjoyed a status equal to the Germans and Hungarians. What is more, he takes on these grandiose projects with a surfeit of energy, daring, and presumption that at times alarms his mentors.

Kopitar's work even *looks* different in print—full of exclamation points and italics, which Lencek connects with his “ebullience”,⁸⁴ Kopitar also had a “powerful personality”,⁸⁵ and combined deep learning with passion and malicious wit: “[he possessed] erudition, ... [and] remarkable critical facilities, but also a passionate, impetuous nature that easily descended to intolerance”⁸⁶ (here Jagić specifically contrasts Kopitar with Dobrovský, who, he says, was “calmer, more equitable.”) In and of itself, this reminds us of what Berlin has to say about another important Romantic precursor, Jan Jacques Rousseau: “The actual substance of what Rousseau said was not so very different from the official enlightenment doctrine of the eighteenth century. What was different was the manner; what was different was the temperament”.⁸⁷

This difference in temperament was remarked at the time—and by Dobrovský himself, who at times seems abashed by Kopitar's tone. In his important 1810 piece, “*Patriotische Phantasien eines Slaven*”,⁸⁸ for instance, Kopitar refers to the Salzburg missionaries who first Christianized the Pannonian Slavs as “tithe-grubbers ... who had been too lazy to learn their language”,⁸⁹ and later declares that Austria needs to “prevent the cultivation of [Church Slavonic] from falling into the depraved hands of the Russians”.⁹⁰ The *Meister* in Prague could not let either of these *bon mots* pass without comment: in his letter to Kopitar of 7 August 1810, which contains a balanced assessment of “*Phantasien*”, he remarks curtly: “You should not have said anything about the depraved hands of the Russians. And I really must advise you not to provoke the Germans ...”.⁹¹ Interestingly, Dobrovský calls his Slovene acolyte a “fiery young man” in an 1811 letter,⁹² using a phrase that would now be considered redolent of Romantic cliché.

Kopitar's bold plans were sometimes more than Dobrovský could take. Early in his career, for example, the Slovene scholar called for the foundation

⁸⁴ Lencek, *The Modern Slovene Language Question*, p. 316, note 4.

⁸⁵ Bonazza, *The Correspondence between Josef Fesl and Augustin Theiner*, p. 49.

⁸⁶ Jagić, *Pis'ma Dobrovskago I Kopitara v povremennom porjadke*, pp. viii, ix.

⁸⁷ Berlin, *The Roots of Romanticism*, p. 53.

⁸⁸ *Vaterländische Blätter*, Jahrg. III., pp. 87-93; reprinted in Miklosich, *Bartholomäus Kopitars Kleinere Schriften*, pp. 61-70; and in Lencek, *To Honor Jernej Kopitar*, pp. 195-215 (English translation), and pp. 215-21 (a facsimile of the original edition).

⁸⁹ Miklosich, *Bartholomäus Kopitars Kleinere Schriften*, p. 62.

⁹⁰ *Ibid.*, p. 70.

⁹¹ Jagić, *Pis'ma Dobrovskago I Kopitara v povremennom porjadke*, p. 157.

⁹² See Pogačnik, *Jernej Kopitar*, p. 7.

of a Slavic academy in Vienna, which, to him, was the “center of activity [*der Tummelplatz*] of all Slavs, “from the South and North, the West and East“.⁹³ He first expands on the idea to Dobrovský in his letter of 1-5 February 1810: it would be very desirable (he writes) if Slavic scholars, scattered geographically and often working at cross purposes, acquired a “choirmaster” (*Chorführer*) and a *point de raillie*ment; the best thing to do would be to found an *Académie Slave* in Vienna. Existing Slavic academies in Prague, Warsaw, and St. Petersburg (as well as all future academies in other Slavic countries) would become affiliates (*Faktoryen*) of this central one.⁹⁴ A bit later in this same letter, after holding forth on other topics, he comes back to the idea, asserting that this new institution would be able to restore the Cyrillic translation of the Bible before still-extant old Church Slavonic manuscripts rot in Turkish and Russian monasteries. “One [can] just imagine the *Académie slave*”, he muses. “Your Honor [i.e., Dobrovský] the president, ... other Czechs, Poles, the more impartial Russians (sic; *Russorum aequiores*) ... etc., etc., as members!”⁹⁵ However, the putative president of the future Slav academy is skeptical: in his response of 6 March, Dobrovský weaves a humorous scene in which members of the hypothetical body squabble over what letters to include in a common Slavic alphabet, and “... after a few [such] sessions, ... the academy would dissolve”.⁹⁶

However, Kopitar did not let the matter rest here; and, significantly, he did not confine himself to an epistolary debate with his mentor in Prague, but made the matter public in at least two of the articles he published in *Vaterländische Blätter* in that same year 1810. In the first,⁹⁷ he takes a German writer to task in the name of “the future Slavic academy” for ignorant comments made about the Slavs in an 1809 article.⁹⁸ (In his typically irrepressible style, he claims in this article that the Russian Slavs of Novgorod were more cultured than the Norsemen who forcibly united them in the Middle Ages, and declares that German travelers to Russia find the Russian peasant superior to their own “in regard to [both their] spiritual and physical agility”)⁹⁹ He raises the stakes even higher when he returns to the subject later that year, at the end of “*Patriotische Phantasien*”: here, Kopitar seems to be addressing not fellow philologists or journalists, but the highest ranks of the Austrian government itself! He claims that founding a chair of Church Slavonic in Vienna (the

⁹³ From his letter to Dobrovský of 15-17 May 1810; Miklosich, *Bartholomäus Kopitars Kleinere Schriften*, p. 149.

⁹⁴ Jagić, *Pis'ma Dobrovskago I Kopitara v povremennom porjadke*, p. 91.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 92.

⁹⁶ *Ibid.*, pp. 107-108.

⁹⁷ *Vaterländische Blätter*, Jahrg. II, pp. 411-14.

⁹⁸ The full title of the article is “*Adresse der künftigen slavischen Akademie an den Verfasser des Aufsatzes: 'Das vormalige und das künftige Illyrien' im Decemberhefte der von Arch-enholzischen Minerva 1809*”; it is reprinted in Miklosich, *Bartholomäus Kopitars Kleinere Schriften*, pp. 34-39.

⁹⁹ Miklosich, *Bartholomäus Kopitars Kleinere Schriften*, p. 38.

first step toward establishing a Slavic academy) would make the millions of Serbs now living in Austria rejoice to see the Habsburgs take their “sacred language” so seriously: “Psychological obstacles [to the Serbs becoming loyal citizens] would be removed by psychological remedies, with love for love”. Furthermore, the move would draw the Serbs still languishing under Turkish misrule into Vienna’s orbit and away from their “linguistic and religious kin to the north” (i.e., Russia) to whom they are attracted “because they think that the [Austrian emperor] does not appear to concern himself with them”.¹⁰⁰ Now, this would be a rather audacious comment for *any* Austrian writer to make in 1810—during wartime, no less—but especially a 30-year-old Slav of peasant origin working in the Imperial Library who has been living in the capital for less than two years. Petrovskij also points out that simply calling for an all-Slavic academy at all was bold for the time: after all, there was not yet even a *German* academy in Austria.¹⁰¹ Characteristically, the recognized dean of Slavic studies, Dobrovský, is not ready for such a bold step: he takes Kopitar to task over this putative Slavic academy in the same sentence in which he criticizes him for “the depraved hands of the Russians”.¹⁰²

Jernej Kopitar never disputed Baron Zois’s place as the leader of the “Slovene enlightenment”,¹⁰³ but Vidmar demonstrates how, in fact, effective control of the Zois circle’s activities quietly passed to him around 1810, after he had gotten established in Vienna.¹⁰⁴ Vidmar’s choice of words is interesting in light of Berlin’s terminology: “After 1809, Zois and Kopitar agreed to share leadership [of the circle]: [Kopitar] became the *vita activa*, and the baron the *vita contemplativa* of the Slovene renaissance”.¹⁰⁵ What this meant in practice, basically, was that Zois took on the role of “senior advisor” as Kopitar expanded and internationalized the scope of the group’s activities,¹⁰⁶ although Vidmar suggests that the younger man also started telling the baron from Vienna how to handle the members still living in Ljubljana.¹⁰⁷

Let us now consider another project from the 1810s that illustrates the

¹⁰⁰ Miklosich, *Bartholomäus Kopitars Kleinere Schriften*, p. 70.

¹⁰¹ Petrovskij, *Pervye gody dejatel’nosti V. Kopitarja*, pp. 258-59.

¹⁰² See Jagić, *Pis’ma Dobrovskago I Kopitara v povremenom porjadke*, pp. viii, ix, p. 157. When Kopitar published a revised and expanded version of this article in 1813 as “*Blick auf die Slavischen Mundarten, ihre Literatur, und die Hülfsmittel sie zu studieren*”, he did, in fact, leave out all discussion of the Slavic academy and “the depraved hands”, and changed “tithe-grubbers” to “missionaries”; see notes to the translation in Lencek, *To Honor Jernej Kopitar*, particularly nos. 9 (p. 208) and 76 (p. 214); there is also a facsimile of the original edition of “*Blick*” on pp. 222-28.

¹⁰³ See Vidmar, *Zoisova literarna republika*, pp. 130-132 on the terminology used by Slovene scholars to describe this period in Slovene cultural history: they use “enlightenment” in very different sense than I (following Isaiah Berlin) employ it in this article.

¹⁰⁴ Vidmar, *Zoisova literarna republika*, p. 139.

¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 141.

¹⁰⁶ *Ibid.*, pp. 139-141.

¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 139.

difference, not only between Kopitar and Zois, but also between both of them and the next generation that had moved even further from Enlightenment values. This case, in fact, demonstrates what it meant to be a “restrained Romantic” in practice at a time when European thought was in a volatile state of flux. One of the important goals the young Kopitar proselytized was to have chairs in the Slovene language established at seminaries in the Inner Austrian provinces. He makes this case already in his 1809 grammar: “... *aside from all this*—a permanent chair of Slovenes *among the theologians* ... would be a good way to fight evil!”¹⁰⁸ The italics (in the original), the exclamation point, and the overheated rhetoric are, of course, characteristic, and serve to contrast Kopitar’s approach with his mentor’s: while education had been part of the Zois circle’s program from the very first, their efforts were largely confined to producing “a philosophical-critical grammar and dictionary”¹⁰⁹ along with “useful works ... for the common people (almanacs, translations of Holy Scripture, and technical manuals)”¹¹⁰ Kopitar’s more aggressive call for action helped produce concrete results: the Austrian emperor approved the creation of a Slovene chair at the seminary in Graz in the summer of 1811,¹¹¹ and the first occupant, Janez Nepomuk Primic (a law student at the local university) started teaching the following year.¹¹² Kopitar himself was actively involved in the selection process and read the applications for the post.¹¹³ Zois, too, is obviously invested in this process, but it is Kopitar who is being proactive. Primic also used Kopitar’s Slovene grammar as his textbook.¹¹⁴

Primic had been a student of Valentin Vodnik’s at the Ljubljana *Gymnasium*.¹¹⁵ Kopitar had known him since at least 1809, when he first mentions him in a letter to Zois.¹¹⁶ In 1810, he still thought highly enough of Primic to call him “my comrade from the country and fellow Slavist [*sodeležan in soslavist*]”¹¹⁷ but by 1811, their relationship had soured; Kopitar even opposed his candidacy for the Graz position for awhile, until it became obvious that he was the most qualified applicant.¹¹⁸ There certainly could be uncomplicated psychological reasons for this clash: Vidmar, for instance, suggests that Kopitar

¹⁰⁸ See Miklosich, *Bartholomäus Kopitars Kleinere Schriften*, pp. 55-56.

¹⁰⁹ From Zois’s earliest preserved letter to Valentin Vodnik (20 March 1794); see Pogačnik, *Jernej Kopitar*, p. 138, and Vidmar, *Zoisova literarna republika*, p. 135).

¹¹⁰ Vidmar, *Zoisova literarna republika*, p. 21.

¹¹¹ Petrovskij, *Pervye gody dejatel’nosti V. Kopitarja*, p. 214.

¹¹² On Primic and the Graz chair, see Petrovskij, *Pervye gody dejatel’nosti V. Kopitarja*, pp. 205-208, 210-211, 213-219; and Vidmar, *Zoisova literarna republika*, pp. 177-182).

¹¹³ Vidmar, *Zoisova literarna republika*, pp. 178-179; see also Petrovskij, *Pervye gody dejatel’nosti V. Kopitarja*, 215.

¹¹⁴ Petrovskij, *Pervye gody dejatel’nosti V. Kopitarja*, p. 208.

¹¹⁵ *Ibid.* p. 206.

¹¹⁶ Vidmar, *Zoisova literarna republika*, p. 177.

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ *Ibid.*, pp. 178-179.

was envious of Primic's rapid professional progress;¹¹⁹ and Petrovskij shows how Primic resented Kopitar's attempts to micromanage his work from Vienna, complaining of his "haughtiness and stubbornness ... Kopitar, whom no one can please ...".¹²⁰ However, it is just as clear that there is also an important generational difference here: even though Primic is only five years younger than Kopitar, he is far more "unbridled" in his Romanticism than the latter. His bristling at the Vienna Slavist's "guidance" bespeaks a Romantic sense of individualism, as does his "democratic" declaration that "a variety of opinions is not necessarily bad for the development of the [Slovene] renaissance".¹²¹ This statement in particular horrified both Zois and Kopitar: the former called Primic a "turncoat"¹²² and the latter wrote indignantly that "the lad has a bad character".¹²³ Even more significant, perhaps, is the fact that for the older men Primic's "Slavic enthusiasm" is too "loud":¹²⁴ that is, his sense of nationalism is more emotional and particularist, and therefore more Romantic. It is deeply ironic that Jernej Kopitar, whose comments about "Teutonic tithe-grubbers" had so appalled Joseph Dobrovský just months before, felt obliged to warn Primic and his friends about "poorly thought out expressions of patriotism" that could offend German sensibilities in Graz.¹²⁵

Kopitar's position as a restrained Romantic comes into even clearer focus when one considers his relationship with two of Isaiah Berlin's "unbridled" Romantics: the brothers August Wilhelm and (especially) Friedrich Schlegel, who also arrived in Vienna in 1808, only months before Kopitar himself.¹²⁶ Lencek once speculated that we "cannot but wonder ... why [Kopitar] did not absorb the contemporary wave of ideas" on language and literature that emanated (*inter alia*) from the brothers' circle in Vienna, implying that he was, in fact, largely closed to them.¹²⁷ However, Hafner¹²⁸ paints a somewhat more complex picture: to be sure, Kopitar often comes across here as a man uncom-

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 178.

¹²⁰ Petrovskij, *Pervye gody dejatel'nosti V. Kopitarja*, p. 217.

¹²¹ Vidmar, *Zoisova literarna republika*, p. 180.

¹²² *Ibid.*, p. 178.

¹²³ *Ibid.*, p. 180; this last phrase is particularly telling: Kopitar makes it sound like the age difference between him and Primic was far greater than it was.

¹²⁴ *Ibid.*, p. 182.

¹²⁵ Petrovskij, *Pervye gody dejatel'nosti V. Kopitarja*, p. 210; also Vidmar, *Zoisova literarna republika*, p. 182.

¹²⁶ Kopitar arrived in November, 1808, while A. W. Schlegel had come in the spring of that year, and Friedrich in August; according to Hafner, their Vienna circle was in full swing by October 31: Hafner, Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik, p. 9.

¹²⁷ Lencek, *The Modern Slovene Language Question*, p. 299. This article focuses on two younger Slovenes who were very open to the Schlegels' influence: Matija Čop and France Prešeren. It is significant that Kopitar opposed their conception of literary Slovene and Slovene literature so violently: this fact alone helps fix Kopitar's place within Central European cultural history, and is reminiscent of Fichte's relationship to the German Romantics. See *ibid.*, esp. pp. 301ff.

¹²⁸ Hafner, Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik.

fortably seeking a comfortable *modus vivendi* with the younger generation, but Hafner still indicates some intriguing points of agreement between them.

Kopitar first brought Friedrich Schlegel to Dobrovský's attention in his letter of 19 February 1812.¹²⁹ This brief mention is actually rather shockingly dismissive: the Croats have epic songs just as marvellous as those of the Norsemen "which Schlegel and friends are rightly making such a fuss about" ("... *soviel Aufhebens machen*").¹³⁰ Numerous other references in letters of the 1810s and '20s suggest that Kopitar saw Friedrich Schlegel primarily as a source of information about Sanskrit and Indian literature.¹³¹ He was comfortable occasionally publishing in Schlegel's journal *Deutsches Museum*.¹³² However, Hafner points out that Kopitar was decidedly *not* comfortable with the journalistic polemics of the age: when he briefly fills in as editor on the *Wiener Jahrbücher der Literatur* in 1824, he writes Dobrovský that one of his goals would be "to give the reader a little rest from theology, polemics, etc."¹³³ He also had no use for the Catholic restoration that was such an important part of the *Wiener Romantik*: he refers to Schlegel and other members of the Hofbauer circle as "the fantastic Catholics",¹³⁴ and to their spirituality as "*Altweiberkatholizismus in höchster Form*".¹³⁵ Finally, Hafner points out that Kopitar's name has never appeared in any of the published memoir literature from the period, and that he apparently never visited any of the numerous literary salons and societies of the era—not even those frequented by such acquaintances as Jakob Grimm.¹³⁶

Still, there are fascinating connections between Kopitar and the Schlegels that suggest that the Slovene philologist was not entirely closed to their brand of Romanticism. Hafner and Lencek both see a similarity between Kopitar's prose style in German and that of both Schlegels.¹³⁷ In particular, he invokes a "typical Romantic triad"—Antiquity, Genuineness, Native—in formulating his plan to have Austria purchase old Slavic manuscripts from monasteries on Mt. Athos in the '20s.¹³⁸ And Kopitar's famous weekly gatherings at his favorite inn *Zum weißen Wolf* can be compared to the other *Tischgesellschaften* of the *Wiener Romantik* that he allegedly avoids; indeed, the guest list there for Kopitar's birthday celebration on 23 August 1827 reads like a veritable "who's

¹²⁹ Jagić, *Pis'ma Dobrovškago I Kopitara v povremennom porjadke*, pp. 232-237; Hafner, Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik, p. 17.

¹³⁰ Jagić *Pis'ma Dobrovškago I Kopitara v povremennom porjadke*, p. 234.

¹³¹ Cf. Hafner, Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik, pp. 11, 18.

¹³² *Ibid.*, pp. 17-18.

¹³³ Jagić, *Pis'ma Dobrovškago I Kopitara v povremennom porjadke*, p. 502; Hafner, Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik, p. 21.

¹³⁴ *Ibid.*, p. 19.

¹³⁵ *Ibid.*, pp. 18-19.

¹³⁶ *Ibid.*, pp. 19-20.

¹³⁷ See Hafner, Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik, p. 23, and Lencek, *The Modern Slovene Language Question*, pp. 300-301.

¹³⁸ Hafner, Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik, pp. 25-26.

who” of Austrian Slavic Romanticism: P. J. Šafarík, Václav Hanka, František Palacký, Vuk Karadžić.¹³⁹ Could his avoidance of the more famous Romantic salons in Vienna have less to do with ideological disagreements, and more with Austro-Slavic patriotism? Perhaps he was not so much *avoiding* them as wishing to *compete* with them.

In conclusion, Jernej Kopitar can thus be seen as a typical Central European “restrained Romantic“, to use Isaiah Berlin’s terminology. He can be compared to the German philosopher J. G. Fichte: the latter also started from J. G. von Herder, called for direct action (as opposed to mere contemplation), and had little patience for younger people influenced by him but prepared to take his ideas farther than he was willing to go himself. Like Fichte, we can see that Kopitar develops only so far in the direction of full-blown Romanticism, but then stops. Alas, in the history of the Slavic Renaissance in the first half of the 19th century, this makes his position very lonely indeed: he is nearly 30 years younger than the Enlightenment forefather of the Renaissance (Dobrovský), but himself considerably older than all of the men who brought it to fruition, for whom (as often as not) he was a *monstrum scientiarum*,¹⁴⁰ if not “the enemy of all Slavdom”.¹⁴¹

Bibliography

- Barnard, F. M. (ed.): *J. G. Herder on Social and Political Culture*. London: Cambridge University Press, 1969.
- Barzun, Jacques: *Classic, Romantic and Modern*. Garden City/New York: Anchor Books, 1961.
- Berlin, Isaiah: *The Roots of Romanticism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1999.
- Bonazza, Sergio: The Correspondence between Josef Fesl and Augustin Theiner as a Source for the Biography of Jernej Kopitar. *Slovene Studies*, Vol. 9, nos. 1 & 2 (1987), pp. 49-56.
- Francev, V. A. (ed.): *Pis'ma k Vjačeslavu Ganke iz slavjanskix zemel'*. Warsaw: Varšavskij učebnyj okrug, 1905.
- Hafner, Stanislaus: Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik. *Bartholomäus (Jernej) Kopitar: neue Studien Und Materialien anlässlich seine 150. Todestag* (hrsg. Walter Lukan). Vienna: Bohlau, 1995, pp. 9-28.
- Hafner, Stanislaus: Jernej Kopitar kot avstroslavist. *Kopitarjev zbornik* (ur. Jože Toporišič). Ljubljana: Filozofska fakulteta. Oddelek za slovanske

¹³⁹ Hafner, Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik, p. 24; other guests included Vienna publisher Josef Hormayr, the German historian Leopold Ranke, and Joseph Dobrovský.

¹⁴⁰ See Pogačnik, *Jernej Kopitar*, p. 174.

¹⁴¹ Vaclav Hanka calls Kopitar this in at least two letters to Russian officials after his death in 1844; see Francev, *Pis'ma k Vjačeslavu Ganke iz slavjanskix zemel'*, pp. 178-79, 1,142.

- jezike in književnosti, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1996 (Obdobja 15), pp. 23-34.
- Herder, Johann Gottfried von: *Outlines of a Philosophy of the History of Man*. New York: Bergman Publishers, 1966; rpt. of 1800 translation by T. Churchill.
- Jagić, Vatroslav: *Pis'ma Dobrovškago I Kopitara v povremennom porjadke*. St. Petersburg: Akademija nauk, 1885.
- Jagić, Vatroslav: *Istorija slavjanskoj filologiji*. St. Petersburg: Akademija nauk, 1910.
- Johnson, Paul: *The Birth of the Modern: World Society, 1815-1830*. New York: Harper Perennial, 1992.
- Kelly, George A. (ed.): *Johann Gottlieb Fichte. Addresses to the German Nation*. New York: Harper Torchbooks, 1968.
- Kohn, Hans: *Pan-Slavism. Its History and Ideology*. New York: Vintage Books (2nd ed.), 1960.
- Kóllar, Ján: *Reciprocity between the Various Tribes and Dialects of the Slavic Nation* (tr. Alexander Maxwell). Bloomington, Indiana: Slavica Publishers, 2008.
- Kopitar, Jernej: *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Rpt. Munich: Rudolf Trofenik/Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.
- Lencek, Rado L.: Kopitarjev prispevek k razvoju slovanske filologije. *Izbrane razprave in eseji* (ed. and tr. Marta Pirnat-Greenberg). Ljubljana: Slovenska matica, pp. 53-69, 1996. Originally published as Kopitar's Share in the Evolution of Slavic Philology in Lencek and Cooper, *To Honor Jernej Kopitar*, 1982.
- Lencek, Rado L.: The Modern Slovene Language Question: An Essay in Socio-Linguistic Interpretation. *Aspects of the Slavic Language Question* (ed. Riccardo Picchio and Henry Goldblatt), Vol. 1. New Haven, Connecticut: Yale Concilium on International & Area Studies, 297-317, 1984.
- Lencek, Rado L. and Henry R. Cooper, Jr. (eds.): *To Honor Jernej Kopitar (= Papers in Slavic Philology 2)*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 1982.
- Leslie, R. F.: *The Age of Transformation. 1789-1871*. London: Blandford Press, 1969.
- Luthar, Oto (ed.): *The Land Between. A History of Slovenia*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008.
- Macartney, C. A.: *The Habsburg Empire 1790-1918*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1969.
- Matlaw, Ralph E. (ed.): *Belinsky, Chernyshevsky & Dobrolyubov. Selected Criticism*. New York: E. P. Dutton & Co., 1962.
- Merchiers, Ingrid: *Cultural Nationalism in the South Slavic Habsburg Lands*

- in the Early 19th Century: The Scholarly Network of Jernej Kopitar (1780-1844)*. Munich: Verlag Otto Sagner, 2007.
- Miklosich, Franz (ed.): *Bartholomäus Kopitars Kleinere Schriften*. Vienna: Friedrich Beck's Universitäts Buchhandlung, 1857.
- The Norton Anthology of English Literature*, Vol. 2 (ed. M. H. Abrams et al.). New York: W. W. Norton & Co., 1968.
- Paternu, Boris: Kopitar—Prešeren. *Kopitarjev zbornik* (ur. Jože Toporišič), 1996, pp. 197-203.
- Petrovskij, N. M.: *Pervye gody dejatel'nosti V. Kopitarja*. Kazan': Tipo-litografija Imperatorskago universiteta, 1906.
- Pogačnik, Jože: *Jernej Kopitar*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977.
- Pushkin, Alexander: *Eugene Onegin* (tr. Charles Johnston). New York: Viking Penguin, Inc., 1979.
- Schlözer, August Ludwig von: *Allgemeine nordische Geschichte*. Halle: J. J. Gebauer, 1771.
- Vidmar, Luka: *Zoisova literarna republika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.

Predromantično/postklasično: misel Jerneja Kopitarja v evropskem kontekstu

Povzetek

Jerneja Kopitarja (1780–1844) so dolgo opisovali kot »predromantičnega« misleca, ki je lovil ravnotežje med razsvetljenstvom in romantiko. Očitno je, da temelji njegova misel še v 18. stoletju. Kot je poudaril Jože Pogačnik v obeh monografijah o Kopitarju, so bili tako rekoč vsi ljudje, ki so pomembno vplivali na njegovo izoblikovanje, povezani z načeli poznega srednjeevropskega razsvetljenstva, tako njegov mentor Žiga Zois, nemški jezikoslovci, pa tudi A. L. Schlözer in patriarh slavistike Josef Dobrovský. Malo pozornosti pa so raziskovalci posvetili »romantični« strani Kopitarja, in to kljub temu, da je bilo od nekdaj znano, kako veliko dolguje Herderju, ki je bil po Isaiahu Berlinu eden od »resničnih očetov romantike«. Pravzaprav Kopitar precej posrečeno spada v Berlinovo skupino »zmernih romantikov«, ki so trdili, da se »življenje začne z dejanjem«. Vsekakor pa bi morali v njem prepoznati ključno osebnost v srcu intelektualnega vrtnca, ki je preoblikoval srednjeevropsko misel v zgodnjem 19. stoletju.

Primer sodobne politične mitologije: Josif Stalin

ANDREJ STOPAR*

IZVLEČEK

Prispevek tematizira ruski odnos do sodobne zgodovine – do sovjetskega sistema in osebnosti Josifa Stalina. Ruska družba Stalina razume protislovno, pri tem pa so razdeljene tako politična sfera, kot strokovna in širša javnost. V paleti mnenj izstopajo naklonjena, ki poudarjajo Stalinovo državotvorno vlogo in zmago v drugi svetovni vojni, ter obsodbe njegove notranje politike in odnosa do lastnega ljudstva. Prispevek povzame tri glavne valove procesa destalinizacije, od katerih se tudi zadnji, v času predsedniškega mandata Dmitrija Medvedjeva, ni končal uspešno. Javnomenjske raziskave kažejo, da večina ruskih državljanov Stalina in njegove vloge v zgodovini sovjetske države ni pripravljena kritično presoditi.

KLJUČNE BESEDE

Stalin, Sovjetska zveza, Rusija, kult osebnosti, destalinizacija

ABSTRACT

The paper discusses the Russian attitude towards recent history – the Soviet system and Joseph Stalin's personality itself. Russian society's understanding of Stalin is contradictory and is unified neither in the political sphere, nor in the professional and general public. The range of opinions varies from those in favor of Stalin, emphasizing his role in the building of the State and victory in the Second World War, to those, which condemn his domestic policy and his attitude towards his own people. The paper summarizes three main waves of destalinization process, of which even the last one, during Dmitry Medvedev's presidential term, did not finish successfully. Opinion polls show that the majority of Russian citizens are not prepared to think critically of Stalin and his role in the history of the Soviet state.

KEY WORDS

Stalin, Soviet Union, Russia, personality cult, destalinization

»Stalin je reševal velike naloge. Zakaj zdaj govoriti o smetišču trupel, ki so legla v temelje njegovih prizadevanj?«¹

»Še po nekaj več kot šestih desetletjih po triumfu v veliki vojni Stalin, ki nam ga vztrajno vsiljujejo kot zmagovalca, kvari praznovanje.«²

* Andrej Stopar, Radio Slovenija, e-pošta: andrej.stopar@rtvslo.si

¹ Boltjanska, *V Stalinovem imenu*, spletni vir.

² Mlečin, *Zmaga, ki jo je ukradel Stalin*, spletni vir.

»Ohranil si življenje našemu rodu. Če te ne bi bilo, bi naše dede in pradede zadušili v plinskih celicah, pedantno postavljenih od Bresta do Vladivostoka, naše vprašanje pa bi bilo dokončno rešeno. Ruske ljudi si zložil v sedem slojev, da bi rešil življenje našemu semenu.«³

»Želimo strah, ovaduštvo, gradbišča komunizma, partijske sestanke, črne maričke? A so kmete iztrebili šele po Stalinu? Zahar, bojte se boga, pa ne tega, h kateremu molijo osataneli pravoslavni fundamentalisti skupaj z Rusko pravoslavno cerkvijo [...]«⁴

Uvodni nabor citatov zgovorno ponazarja javno razpravo o Stalinu in njegovi vlogi v ruski oz. sovjetski zgodovini še dandanes. Videti je, da je pol stoletja po smrti Josif Visarionovič še zmeraj – živ. Živ na nekakšen latentni način. Ni njegovih javnih podob, še zmeraj je pokopan ob kremeljskem obzidju, pri pouku zgodovine so mnogi učitelji še zmeraj nekoliko v zadregi, ko obravnavajo to temo. Zadrego poglobljajo tudi različni učbeniki, uporabljeni v ruskih šolah, ki v svojih pogledih in stališčih do posameznih vprašanj niso poenoteni.

Josif Stalin je močan politični mit sodobne Rusije, a brez enoznačnega pomena. Za nekatere je veliki voditelj, zmagovalni vojskovodja, pojem državnika, v času katerega je država dosegla največji obseg in izjemni vpliv v svetu, državnika, ki je to državo znal upravljati. Spet drugi ljudje v Stalinu vidijo zločinca, množičnega morilca, ki je za razvoj države ter za vzdrževanje reda in stabilnosti žrtvoval milijone življenj. Sovjetsko zvezo je spremenil v državo terorja, ovaduhov, žrtev ter prestrašenih državljanov.

Stalin se izrazito vpenja v zgodovinski spomin, ne samo nacije kot celote, temveč predvsem posameznikov. Pri tem pa ne gre le za zgodovino, ampak tudi, morda celo zlasti, za sedanost. Javna razprava se v Rusiji nenehno vrti okrog moči ali slabosti zdajšnjih oblasti in podoba Stalina kot državnika, v času katerega ni bilo korupcije in brezposelnosti, kriminal pa se je uspešno preganjal, se tako prepleta s sodobnimi težavami Rusije. Poleg tega je Stalin tesno povezan z najpomembnejšim sidriščem ruske nacionalne in državne zavesti – z zmago v drugi svetovni vojni. Je potem zelo nenavadno, če mu ljudje še zmeraj pišejo javna pisma, kot je to 30. julija 2012 storil pisatelj Zahar Prilepin?⁶

Destalinizacija

Zgodovinopisje termin *destalinizacija* ustaljeno razume kot odpravljanje, opuščanje stalinske politike, ki jo je sprožil 20. kongres KPSZ februarja

³ Prilepin, *Pismo tovarišu Stalinu*, spletni vir.

⁴ Črni tovarnjaki, s katerimi so v 30. letih 20. stoletja prevažali aretirane.

⁵ Kolesnikov, *Njihov Stalin*, spletni vir.

⁶ Prilepin, *Pismo tovarišu Stalinu*, spletni vir.

1956. V tem duhu pojem navajata na primer *Slovar slovenskega knjižnega jezika* in spletna *Encyclopaedia Britannica*, ki obenem opozarja, da je proces destalinizacije občutno škodil podobi Sovjetske zveze v mednarodnem komunističnem gibanju, sprožil resna razhajanja in prispeval k vstajam na Poljskem in Madžarskem leta 1956.⁷ Enakovredna sta izraza *odjuga* ali *hruščovska odjuga*,⁸ ki ju pogosto uporablja rusko zgodovinpisje,⁹ predvsem pa je blizu publicističnem jeziku.

Zgodovinar, filozof in disident Mihail Gefter (1918–1995) je destalinizacijo v istoimenskem članku leta 1989 opredelil kot »osvoboditev od Stalinove dediščine in stalinizma«.¹⁰ Po njegovem mnenju je ta proces dolgotrajen, njegova intenzivnost niha, upada, se obnavlja. Predvsem pa ta proces ni enoznačen, kajti »osvoboditev od dediščine je mogoča le, če jo človek pozna, samega poznavanja pa si ne moremo predstavljati brez osvobajajoče dejavnosti, ki sama ustvarja nove kolizije.«¹¹ V javnem življenju postsovjetske Rusije, predvsem v prvem in drugem desetletju 21. stoletja, je izraz destalinizacija tako dobil še dodaten pomen: oblikovanje sodobnega odnosa do samega Josifa Stalina in njegovih politik, vrednotenje dosežkov in negativnih strani njegovega obdobja, obenem pa odnos do imperialnega značaja sovjetske države ter pojavnih oblik takšnega načina razmišljanja v sedanjosti.

Odjuga

Smrt Josifa Stalina 5. marca 1953, ki ji je sledil oster boj za oblast v krogu najtesnejših Stalinovih zaveznikov – Georgija Milenkova, Vjačeslava Molotova, Nikolaja Bulganina, Lazarja Kaganoviča in Lavrentija Beriže,¹² obdobje vzpona Nikite Hruščova, in čas, ko je Hruščov kot najvplivnejši politik obvladoval politično prizorišče v Sovjetski zvezi, prinašajo tako imenovani prvi val destalinizacije. Postopoma se je končalo obdobje Gulaga in prisilnega dela kaznjencev, proces, ki ga je začel še Lavrentij Berija kot notranji minister in podpredsednik vlade, začele so se množične rehabilitacije kaznjencev, ki so doživele višek leta 1956. Berižo so kmalu odstranili in usmrtili, na znamenitem 20. kongresu KPSZ 25. februarja 1956 pa je takrat že popolnoma osamosvojeni generalni sekretar CK KPSZ Nikita Hruščov prebral svoj »govor proti kultu osebnosti in njegovih posledicah.« Obsodil je diktatorsko obliko Stalinove vladavine in opredelil L. Berižo, Nikolaja Ježova in druge vidne pripadnike uniformiranih struktur za prestopnike. »Če analiziramo način, kako je Stalin

⁷ Encyclopaedia Britannica: *De-Stalinisation*, spletni vir.

⁸ Wikipedia: *Khrushchev Thaw*, Хрущевская оттепель, spletni vir.

⁹ Orlov idr., *Hrestomatija zgodovine Rusije*, str. 517.

¹⁰ Gefter, *Destalinizacija*, str. 399.

¹¹ Prav tam.

¹² Saharov, *Zgodovina Rusije*, str. 688.

vodil partijo in državo, če se zamislimo o njegovih dejanjih, se Leninovi pomisleki potrjujejo. Negativne Stalinove poteze, ki so se v Leninovem času kazale v svoji začetni obliki, so se v zadnjih letih razvile v resne zlorabe oblasti, kar je škodilo naši partiji.«¹³ Po mnenju Hruščova je Stalin naredil tudi veliko napak kot vrhovni poveljnik v času vojne, torej v vlogi, zaradi katere mu še danes pripisujejo največ zaslug. »Kult osebnosti je dosegel takšne pošastne razsežnosti predvsem zaradi tega, ker je Stalin sam na vse mogoče načine spodbujal in podpiral povelečevanje lastne osebe. O tem pričajo številna dejstva. Eden najbolj tipičnih pojavov samohvale in pomanjkanja osnovne skromnosti pri Stalinu je izid njegove »Kratke biografije«, ki je ugledala luč sveta leta 1948. Knjiga prinaša izraz neomejenega laskanja, povzdigovanja človeka med bogove, in njegovega spreminjanja v nezmotljivega modreca, »velikega vodjo« in »nedosegljivega poveljnika vseh časov in narodov. [...] Ni treba citirati laskavih ocen, nakopičenih v tej knjigi ena na drugi, ki silijo na bruhanje. Velja samo poudariti, da jih je Stalin osebno odobril in uredil, nekatere pa je v osnutek knjige zapisal tudi sam.«¹⁴

Sklepni del govora Hruščova se začne z naslednjimi besedami: »Tovariši! Enkrat za vselej moramo kultu osebnosti vzeti veljavo in se iz tega tako v idejno-teoretičnem kot praktičnem pogledu veliko naučiti.«¹⁵

Sledilo je odstranjevanje simbolov, ki so spominjali na Stalina. Izginjali so kipi in portreti, preimenovali so ulice, tovarne in zadrage. Leta 1961 so iz Stalinske v Semjonovsko preimenovali tudi postajo moskovske podzemne železnice. Vrhunec je proces doživel na 22. kongresu KPSZ leta 1961, na katerem so sprejeli dve ključni odločitvi: 31. oktobra 1961 so Stalinovo telo odnesli iz mavzoleja na Rdečem trgu in ga pokopali na pokopališču vidnih osebnosti ob obzidju Kremlja. Imena so spreminjali tudi mestom. Prestolnica Tadžikistana se je iz Stalınabada spet prelevila v Dušanbe, kot se imenuje še danes. Iz Stalınirija je nastal Chinvali v Južni Osetiji. Iz mesta Stalino je nastal ukrajinski Doneck, iz Stalinska v Sibiriji pa Novokuznjeck. 11. novembra 1961 pa so tudi Stalıngrad preimenovali v Volgograd.

Proti rehabilitaciji v 60. letih 20. stoletja

Oktober 1964 je bil odstavljen Nikita Hruščov. Čeprav so nekateri ključni politiki »posthruščovskega« obdobja, kot sta premier Andrej Kosigin in sekretar CK KPSZ Jurij Andropov, menili, da je potrebno slediti reformatorskim smernicam 20. kongresa KPSZ, je prevladal zmernokonservativni krog. Predstavljali so ga novi prvi (od leta 1966 generalni) sekretar KPSZ Leonid

¹³ Hruščov, *O kultu osebnosti in njegovih posledicah*.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

Brežnjev, podpredsednik vlade Aleksander Šelepina, glavni partijski ideolog Mihail Suslov in drugi.¹⁶ Z odmikom od smernic destalinizacije je usahnila kritika kulta Stalinove osebnosti, iz javnosti so izginili poskusi razkrivanja protizakonitih dejanj stalinskega režima. Znova se je zaostri la cenzura.¹⁷ Dolgo obdobje vladavine Leonida Brežnjeva (1965–1982) je v publicistiki dobilo oznako »zastoj«. Poskusom rehabilitacije Stalina se je skušal upreti del sovjetske inteligence. 14. februarja 1966 je 25 uglednih znanstvenikov, književnikov in umetnikov podpisalo pismo, naslovljeno na generalnega sekretarja CK KPSZ Brežnjeva, v katerem so se zavzeli proti kakršnikoli rehabilitaciji Stalina in opozorili, kako potrebno je, da ljudje vedo za strahote, ki so se dogajale v njegovem obdobju. »Do danes nam ni znano niti eno dejstvo, niti en argument, zaradi katerega bi lahko pomislili, da obsoja kulta osebnosti ne bi bila pravilna. Nasprotno, težko bi dvomili, da večina uničujočih, v resnici strašnih dejstev o Stalinovih zločinih, ki potrjujejo pravilnost sklepov obeh kongresov, še ni razkritih v javnosti. Ampak gre za nekaj drugega. Prepričani smo, da vsak poskus rehabilitacije Stalina skriva v sebi nevarnosti resnih razhajanj v sami sovjetski družbi.«¹⁸ Med podpisniki so bila tako ugledna imena, kot so režiser Oleg Jefremov, velika fizika, akademika Peter Kapica in Andrej Saharov, režiser Marlen Hucijev, primabalerina Maja Plisecka in drugi.

15. marca 1966 je vodja KGB Vladimir Semičastni na CK KPSZ naslovil pismo, v katerem pojasnjuje okoliščine nastanka pisma. Njegov pobudnik je bil Ernst Genri (pravo ime Semjon Rostovski, vohun, novinar, član Zveze pisateljev), ki je že v »Odprtem pismu I. Erenburgu« nasprotoval določenim pozitivnim ocenam Stalinove vloge. Semičastni tudi piše, da naj bi se število podpisnikov širilo. Pristanek naj bi dal skladatelj Dmitrij Šostakovič, podpisniki pa naj bi razmišljali, da bi se obrnili k književnikom Iliji Erenburgu, Mihailu Šolohovu in Konstantinu Fedinu.¹⁹ Pri tem pa je bilo KGB znano, da so pisatelji Sergej Smirnov, pesnik Jevgenij Jevtušenko in kipar Sergej Konjonkov podpis zavrnil. »Očitno glavni namen avtorjev omenjenega pisma ni samo seznaniti CK partije s svojim mnenjem o Stalinovem kultu osebnosti, ampak tudi širjenje pisma med inteligenco in mladino. S tem se govorice o domnevnem obratu k »stalinizmu« samo še poglobljajo, napačno razumevanje nekaterih javnih nastopov in člankov našega tiska na temo oblikovanja objektivnega, znanstvenega pristopa k zgodovini sovjetske družbe in države pa se krepi in pred kongresom se med pripadniki inteligence ustvarja živčno ozračje.«²⁰

Zanimivi so spomini akademika Andreja Saharova, ki piše, kako je

¹⁶ Orlov idr., *Zgodovina Rusije*, str. 257.

¹⁷ Prav tam, str. 258.

¹⁸ *Pismo 25 predstavnikov sovjetske znanosti, književnosti in umetnosti L. I. Brežnjevu proti rehabilitaciji Stalina*, spletni vir.

¹⁹ *Sporočilo V. E. Semičastnega v CK KPSZ o širjenju pisma znanih ustvarjalcev sovjetske znanosti, književnosti in kulture proti rehabilitaciji J. V. Stalina v Moskvi*, spletni vir.

²⁰ Prav tam.

Ernst Genri prišel k njemu in ga prosil, da podpiše pismo. Saharov pravi, da ni imel pomislekov, čeprav ga je Genri opozoril, da bodo o pismu povedali tudi tujim dopisnikom, akreditiranim v Moskvi. Pri tem Saharov dodaja, da v času pisanja spominov, torej več kot 20 let po teh dogodkih, njegovo prepričanje ostaja nespremenjeno, čeprav se mu zdi argumentacija v pismu »nekoliko politikantska«. Genri je Saharova prosil, naj obiše zelo uglednega matematika z vplivom v vojaških krogih, akademika Andreja Kolmogorova, in ga prepriča, naj tudi on podpiše. »Ko je prebral pismo, je Kolmogorov dejal, da ga ne more podpisati. Skliceval se je na to, da ima pogoste stike z neposrednimi udeleženci vojne, vojaškimi osebnostmi, generali, in vsi ti ljudje povečujejo Stalina zaradi njegove vloge med vojno. Rekel sem mu, da Stalinovo vlogo opredeljuje njegov visoki položaj v državi (in ne obratno), in da je Stalin storil veliko zločinov in napak. Kolmogorov ni nasprotoval, vendar ni podpisal.«²¹ Zato pa se je Kolmogorov znašel med podpisniki pisma podpore petindvajseterici, ki ga je na prezidij CK KPSZ 25. marca 1966 naslovlilo še 13 uglednih imen sovjetske znanosti in kulture.

Bilo pa je še eno pismo, ki je bilo v edinem izvodu, da ne bi pricurjalo na Zahod, predano pomočniku Leonida Brežnjeva. Podpisali so ga trije akademiki, Anatolij Aleksandrov, Nikolaj Semjonov in Julij Hariton. »Takrat, tik pred 23. kongresom KPSZ, ki naj bi uzakonil vnovična stališča generalne linije partije, so trije mogočni akademiki – Aleksandrov, Semjonov in Hariton – pod nadzorom katerih je bila vsa vojaška moč države (jedrsko in kemično orožje), napisali kolektivno pismo v CK s pozivom proti obnavljanju Stalinovega kulta.«²²

Po praški pomladi 1968 pa se je proces destalinizacije v SZ dokončno ustavil. Posredovanje sovjetske armade na Čehoslovaškem je bilo prelomnica, s katero je sovjetski sistem prešel v fazo intenzivne obrambe socialistične ureditve. Dvomi o preteklosti niso bili zaželeni in do 1987 so se v SZ o Stalinu in njegovem obdobju odločili preprosto molčati in so se temi dosledno izogibali.

Perestrojka

Po desetletjih molčanja in odrivanja teme so destalinizacijo znova začeli tematizirati sredi in v drugi polovici 80. let. Če so po odhodu Hruščova pobudo prevzeli izobraženci, disidenti, je prav perestrojka obveljala za nadaljevanje procesa na najvišji državni ravni.²³ Proces se je začel v kulturni sferi, s filmom gruzijskega režiserja Tengiza Abuladzeja »Kesanje«, ki je bil posnet 1984, v kinematografu pa je prišel januarja 1987. Zgodba se dogaja v Gruziji, začne se s pogrebom lokalnega pomembneža Varlama Aravidzeja, katerega truplo

²¹ Saharov, *Spomini*, spletni vir.

²² *O pismu A. P. Aleksandrova, N. N. Semjonova in J. B. Haritona*, spletni vir.

²³ Gefter, *Destalinizacija*, str. 399 in 400.

pa se vsako jutro, po tem, ko ga vsakič na novo pokopljejo, znajde pri hiši sina pokojnega, Avela. Izkaže se, da je pokojnik pred leti, v stalinskem obdobju, v taborišča poslal starša deklice Ketevan Barateli. Strašna resnica ne zanima nikogar, saj je sin že prevzel očetov položaj in družbeni odnosi v kraju so se »uredili«. Nepričakovano pa krivdo pokojnika prevzame vnuk, ki želi živeti in umreti kot pošten človek, da po smrti ne bi nihče izkopaval njegovega trupla. »Strašno kesanje. Diktatura je morilska, še bolj morilski pa je njen izvor. To, kar diktatorja rodi. Ni Varlam Aravidze tisti, ki pojasnjuje dogajanje, ampak njegov sin, Avel, siva ovčica, nekaj razmazanega, brezobličnega, smehljajočega se, trpečega, žalobnega, neprištevnega, ganljivega in zloveščega. Povprečnež. »Kot vsi.« Ukazujejo, naj izobčimo diktatorja. Ukazujejo – in ga začnejo podpirati z vatiranimi pleči. Kdo ukazuje? Sami ljudje ukazujejo. Ukazujejo sami sebi. Njihova slabost, konformizem, njihov blodeči odpor do razmišljanja, odgovarjanja, tveganja – vse to se zgoščuje v »diktatorju«, oblikujejo ga iz svoje strahopetnosti, ki prehaja v krutost. Ko pa je groza mimo, govorijo: to nismo bili mi, on je bil! Od kesanja ni mogoče pobegniti!«²⁴

Perestrojka je prinesla boj za *glasnost* (svobodo izražanja), za demokratične politične in gospodarske reforme. Svoj odnos do Stalina je imela tudi osrednja osebnost sovjetske perestrojke, Mihail Gorbačov. Prvi in zadnji predsednik SZ je bil prepričan, da je Stalin odigral svojo vlogo v času vojne. »Zdi se mi, da smo se že opredelili do Stalina, o tem, kaj in kako se je dogajalo, morajo pisati učbeniki in knjige. Če pa bomo Moskvo napolnili s stojnicami s Stalinovo podobo, bo to izzvalo najmanj nerazumevanje pri številnih ljudeh.«²⁵ Po njegovem mnenju je Stalin naredil veliko napak, predvsem tik pred vojno in na začetku vojne. »Država ni bila pripravljena na vojno: fašisti so uničili naše letalstvo, milijoni državljanov so se znašli v ujetništvu, da o številu sovjetskih vojaških represirancev pred vojno niti ne govorim. [...] Da, zmagali smo, vendar so bile žrtve našega naroda zaradi te zmage ogromna tragedija [...]«²⁶

V obdobju perestrojke je destalinizacija pomenila samo del širšega procesa lomljenja socialističnega sistema. A kot večina reform iz tega obdobja tudi ta proces ni bil končan. Naslednji poskus »od zgoraj« pa je prineslo šele obdobje predsednika Dmitrija Medvedjeva (2008–2012).

Program Fedotova

12. oktobra 2010 je bil za predsednika Sveta pri predsedniku RF za sodelovanje pri razvoju institucij civilne družbe in človekove pravice imenovan Mihail Fedotov. Minister za informiranje in medije v letih 1992 in

²⁴ Aninski, *Kinoglobus – 20 filmov 1987. leta*, spletni vir.

²⁵ Gorbačov, *Izjava*, spletni vir.

²⁶ Prav tam.

1993, nato predstavnik RF pri sedežu UNESCO v Parizu (1993–1998) se je v zadnjem desetletju ukvarjal predvsem z avtorskimi pravicami, novinarstvom in družbenim aktivizmom, kar mu je tudi prineslo položaj voditelja najvišjega organa, ki naj bi v Rusiji usmerjal razmere na področju civilne družbe in človekovih pravic. Fedotov je med svoje prednostne naloge že takoj postavil prav »destalinizacijo družbene zavesti, pa tudi reformo pravosodja in policije.«²⁷ Predlogi naj bi bili takrat že skoraj dokončno oblikovani, kajti dokler ne bo destalinizacije družbene zavesti, »ne bomo mogli zadihati s polnimi pljuči in postati enakovredni drugim narodom. Ne smemo se odpovedovati lastni zgodovini, vendar pa moramo povedati, da gre za zgodovino, in razumeti, da smo se spremenili.«²⁸ Po mnenju Fedotova je leta 1991 prišlo do nekrvave revolucije, ampak destalinizacije ni bilo. Pol leta po imenovanju Fedotova, 1. marca 2011, je bil objavljen program »destalinizacije zgodovine 20. stoletja«. »Niti ena normalna družba se ne more razvijati, če ne premore družbenega konsenza glede glavnih vrednot. Na primer o dobrem in zlu, o svobodi in enakopravnosti. Potrebno je natančno izjaviti: totalitarizem je zlo, saj izhaja iz tega, da je človek sredstvo za doseganje kateregakoli režimskega cilja.«²⁹

Stališče tedanjega predsednika Dmitrija Medvedjeva je bilo jasno: »Žal je bil to režim, ki je dušil osnovne pravice in svobodo, ne samo svojih ljudi, del katerih je, pa čeprav so bili zmagovalci, po vojni odšel v taborišča. [...] Po vojni se je v državi ohranjala zelo kruta, v bistvu totalitarna družba, ki ni omogočala razvoja številnim ekonomskim procesom, in ki je pritiskala na ljudi; vse to so spremljale žrtve in vse, kar je povezano z diktaturo. [...] Ne verjamem, da sta bila ta gospodarski sistem, kakršen je obstajal pri nas po vojni, in ta politična ureditev primerna za normalni razvoj.«³⁰ V tem duhu je bilo imenovanje Mihaila Fedotova kasneje v istem letu logična poteza.

V razumevanju potrebe po destalinizaciji v Rusiji pa se pojavljajo odenki. Za znanega politologa Sergeja Karaganova, ki je na srečanju s predsednikom Medvedjevom predlagal sprejeti nacionalni program »O obeležitvi spomina na žrtve totalitarnega režima in o nacionalni spravi«,³¹ je izraz »destalinizacija« premalo točen in pravzaprav ni pravilen: »Seveda je bistvo projekta tako destalinizacija, kot dekomunizacija ruske družbene zavesti in naše države. Izraz »destalinizacija« speljuje od resnice, od bistva tega režima, dediščino katerega bomo morali premagovati še dolga leta, in od bistva te tragedije, ki jo je preživelo ljudstvo. [...] Družba ne more spoštovati same sebe in svoje države, dokler pred sabo skriva strašni greh – 70 let totalitarizma, v katerem je

²⁷ Fedotov objavil prednostne naloge Sveta za človekove pravice, spletni vir.

²⁸ Predsednik Medvedjev bo stopil na čelo kampanje »destalinizacije družbene zavesti«, spletni vir.

²⁹ Fedotov, *Dejanja sovjetskih oblasti bo presojalo sodišče*, spletni vir.

³⁰ Medvedjev, *Ni nam treba biti v zadregi pri posredovanju resnice o vojni – resnice, ki smo si jo pritrpeli*, spletni vir.

³¹ Srečanje s predsednikom v Jekaterinburgu, 1. februarja 2011.

ljudstvo izpeljalo revolucijo, na oblast pa pripeljalo in podpiralo protičloveški, barbarski režim.«³²

Program Sveta pri predsedniku RF za sodelovanje pri razvoju institucij civilne družbe in človekovih pravic velja za tretji val destalinizacije v Rusiji. Del javnosti je podporo Dmitrija Medvedjeva tem pobudam razumel kot del priprav na volitve. Prva polovica leta 2011 je bila še obdobje negotovosti, kateri član vladajočega tandema, predsednik Medvedjev ali premier Putin, bo jeseni objavil predsedniško kandidaturo. 24. septembra 2011 na kongresu stranke Enotna Rusija v Moskvi pa se je Dmitrij Medvedjev odpovedal kandidaturi v korist Vladimirja Putina, ki je nato 2. marca 2012 zmagal na predsedniških volitvah in s svečano prisego 7. maja istega leta začel svoj tretji predsedniški mandat. Ne glede na očitke o predvolilnem tematiziranju destalinizacije pa Dmitrij Medvedjev ni spremenil mnenja. »Za to, kar se je dogajalo takrat, ne samo Josif Stalin, ampak vrsta drugih sovjetskih voditeljev zasluži kar najbolj ostro oceno. Ne moremo jih poklicati k odgovornosti, no, tako je bilo. Vse to mora ostati v analih naše zgodovine, da se ne bi nikoli več ponovilo. Kajti vojna z lastnim ljudstvom je največji zločin«, je 30. oktobra 2012, pred dnevom spomina na žrtve stalinskih represij na srečanju s predstavniki podružnice stranke Enotna Rusija v Permu, dejal takrat že premier Medvedjev.³³ Svoje mnenje je objavil tudi na svoji strani na spletnem omrežju *Facebook*, kjer je požel veliko simpatij, pa tudi množico negativnih komentarjev, na katere je odgovoril: »Ljubezen do pokojnih tiranov je pogosta človeška zmeta. Zelo udobno je bili stalinist, če veš, da ponoči ne bodo prišli pote. In da nihče v tišini kabineta s svinčnikom ne potrjuje seznamov za streljanje ...«³⁴

ZA

Predlogi Sveta so takoj izzvali razpravo v strokovni javnosti. Zgodovinar Andrej Zubov, profesor na Univerzi MGIMO, se ni zavzel le za destalinizacijo, ampak za dekomunizacijo, ki bi jo Rusija morala izpeljati po vzori denacifikacije v Nemčiji: »Ker je povsem jasno, da je Stalin strašna osebnost, tiran, po krutosti, količini prelite krvi, številu krivic in zločinov, ki jih je povzročil, primerljiv s Hitlerjem, je razumljivo, da je destalinizacija zavesti potrebna, brez nje družba ne bo ozdravela. [...] Vendar pa moramo spregovoriti še o dveh izjemno pomembnih stvareh, brez katerih destalinizacije preprosto ne bo. Prvič, kar je najbolj pomembno: priti mora do dekomunizacije družbene zavesti, analogne denacifikacije zavesti v povojni Nemčiji. Destalinizacija je

³² *Začnimo z modernizacijo zavesti*, spletni vir.

³³ *Stalin se je bojeval z lastnim ljudstvom*, spletni vir.

³⁴ Medvedjev, *spletna stran na Facebooku*, spletni vir.

le del dekomunizacije. Izkoreniniti moramo ne le pozitivni odnos do Stalina, ampak tudi do Lenina in njegovih sodelavcev.«³⁵

Direktor Inštituta za človekove pravice in član združenja Memorial, Valentin Gefter, ugotavlja: »Skoraj 60 let po Stalinovi smrti se še nismo ločili od njegovega obdobja. Kot da je umrl šele včeraj. Napočil je trenutek, da se na drugačen način ozremo na ta čas, in da se odločimo, kakšen nauk, uporaben za sedanjost, lahko povlečemo iz njega. V tem je bistvo programa destalinizacije.«³⁶ Združenje Memorial je namreč tedanjemu predsedniku Dmitriju Medvedjevu predlagalo svoj program destalinizacije Rusije, ki ga je pripravila skupina sedmih strokovnjakov, od tega jih je bilo pet iz vrst članov Memoriala. Med avtorji je tudi zgodovinar in politolog, opozicijski politik in nekdanji dumski poslanec Vladimir Rižkov: »V naši državi obstajajo številna združenja, ki so na najrazličnejše načine osmislila stalinsko obdobje naše zgodovine. Na primer, za Rusko pravoslavno cerkev je vprašanje že zdavnaj zaprto: Stalin je krvavi zločinec, ki je uničeval lastno ljudstvo. Tega mu ne gre odpustiti. Natančno takšno stališče imajo Čečeni. Vprašanje je zaprto tudi za Kalmike in povolžke Nemce. Stvarna težava pa je, da vprašanje ni zaprto za milijone Rusov. Ampak če pogledamo na številčne primerjave, ugotovimo, da je bilo največ žrtev prav med Rusi. Za razliko od drugih narodov se mi te drame nismo zavedli do konca. Glavni namen programa destalinizacije je pripomoči k osmišljanju tega, kar se je zgodilo.«³⁷

Politik Sergej Mitrohin, voditelj stranke Jabolko, je šel še dlje in predlagal, da bi odrekli legitimnost oktobrski revoluciji leta 1917: »Ni pomembno govoriti le o destalinizaciji, ampak na splošno o deboljševizaciji Rusije. Po mojem mnenju se ne smemo omejevati s povsem simboličnimi dejanji. Najprej se je potrebno ukvarjati z izobraževalnimi programi, v učbenikih mora biti zapisana resnica o zgodovini, izobraževalne oddaje pa na televiziji.«

»Gre za odsotnost spomina, kajti ljudje, ki nasprotujejo programu, imajo nekakšen žanrski vtis, pogovorno opredelitev programa, kot destalinizacije. V bistvu pa gre pri tem programu za ovekovečenje spomina žrtev političnega zatiranja in s tem je potrebno začeti. Če bi se trdno zasidralo v glavah, da so pod Stalinom, po njegovi krivdi in hotenju, umrli milijoni ljudi, težav ne bi bilo«,³⁸ se je na kritike odzval še en predstavnik Memoriala, zgodovinar Nikita Petrov.

PROTI

Opazno je, da je bila na strani nasprotnikov programa destalinizacije

³⁵ Zubov, *Dekomunizacija, ne destalinizacija*, spletni vir.

³⁶ *Destalinizacija Rusije na stalinski način*, spletni vir.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Prav tam.

večina udeležencev te razpršene javne razprave. Politolog Emil Pain, profesor na Univerzi GU-VŠE, je ovekovečenje spomina na žrtve totalitarnega režima sicer podprl, a je izrazil tudi prepričanje, da program v sodobni Rusiji ne more spodbuditi nacionalne sprave. To naj bi bili popolnoma različni, v sodobnih razmerah težko združljivi nalogi: »Moja glavna ugotovitev je, da je program lahko koristen samo, če zavrže stremljenje k nacionalni spravi in se odpove iluziji o možnosti vloge države kot rabsodnika v zgodovini; njegove sedanje lastnosti (sploh ne spravne, ampak prej konfliktna) pa bodo nevtralizirane z drugim programom, ki bo dejansko usmerjen k nacionalni, državni enotnosti. Ta novi program pa mora ustrezati najvažnejšemu pravilu konfliktologije, namreč želji po dogovoru: začeni od vprašanj, glede katerih je soglasij največ, in se postopoma približevati k spornim temam; pri tem se je že od začetka potrebno izogibati govoru o simbolih, ampak se osredotočati na racionalna, pragmatična vprašanja.«³⁹

Tudi znani televizijski komentator, politolog in profesor na Univerzi MGIMO, danes poslanec stranke Enotna Rusija in predsednik odbora za mednarodne odnose v državni dumi Aleksej Puškov programa ni podprl. Po njegovem mnenju ta ne pelje k nacionalni spravi, ampak k sporom: »Program v predlagani obliki, kljub številnim pravičnim predlogom ovekovečenja spomina na žrtve stalinskega režima, bo današnja Rusija, in ne SZ, na mednarodnem prizorišču spremenil v »dečka, ki se ga lahko pretepa«. Prav to nestrpno pričakujejo v Latviji, Litvi, Estoniji in drugih vzhodnoevropskih državah, pa ne samo tam. Posebej »prijetno« bo slišati obsodbe in nauke tistih držav, ki so v vojni sodelovale na Hitlerjevi strani ali pa so ga podpirale ... Boj proti totalitarni zavesti in dediščini boljševizma ne sme potekati v okvirih posebnega programa, ki ga zavrača velik del, če ne večina družbe, ampak s pomočjo izobraževalnega sistema in seznanjanja ljudi, tudi prek televizije in drugih medijev. Obenem pa ta boj ne sme postati povod za spreminjanje Rusije v unteroficirsko vdovo, ki se bo v opoju skušala ubiti. Proti pričakovanju avtorjev programa si s tem ne bomo prislužili niti avtoritete, niti spoštovanja, ampak se bomo spremenili v prezirani izmeček.«⁴⁰

Zgodovinar Aleksander Djukov, direktor sklada *Zgodovinski spomin* in glavni urednik *Revije ruskih in vzhodnoevropskih zgodovinskih raziskav*, je opozoril, da ruska javnost samega Stalina in njegovo obdobje sprejema zelo protislovno. V takšnih razmerah poskus doseči prevlado enega prepričanja ne more pripeljati k nacionalni spravi, ampak k razkolu.⁴¹ Po njegovem mnenju je prepoved »proslavljanja stalinizma« tudi neposredna kršitev ustavnih pravic svobode izražanja in izrekanja mnenja. Pripomniti velja, da je namen sklada,

³⁹ Pain, *Izjava*, spletni vir.

⁴⁰ Puškov, *Izjava*, spletni vir.

⁴¹ Djukov, *Destalinizacija po fedotovsko lahko pripelje k nasprotnim rezultatom od zelenih*, spletni vir.

ki ga vodi Aleksander Djukov, boj proti izkrivljanju zgodovinskih dejstev. Področje Djukova kot zgodovinarja je povezano predvsem z obdobjem druge svetovne vojne, s sovjetskim partizanskim gibanjem, z nacistično okupacijo, nacionalističnimi oboroženimi enotami, represivnimi dejanji sovjetskih oblasti v pribaltskih republikah in zahodni Ukrajini ter s historično politiko. Zaradi razstave *Ugrabljeno otroštvo* v Državnem muzeju sodobne zgodovine v Moskvi, ki je potekala od 19. januarja do 15. februarja 2012, so Djukova v Latviji razglasili za *persono non grata*. Razstava je bila namreč posvečena usodi otrok iz obmejnih regij Rusije in Belorusije, ki so jih v letih 1943 in 1944 nasilno prepeljali na ozemlje Latvije, v koncentracijsko taborišče Salaspils pri Rigi. Po prepričanju avtorjev razstave naj bi to izvajali predvsem latvijski kolaboracionisti.

Aprila 2011 je *Revija ruskih in vzhodnoevropskih zgodovinskih raziskav* izvedla in objavila anketo med 17 strokovnjaki iz Rusije, Belorusije, Moldavije in Latvije, v kateri so ocenili program Sveta pri predsedniku RF za sodelovanje pri razvoju institucij civilne družbe in človekovih pravic. Večina jih je opozorila na konceptualno absurdnost besedila in terminološko nekorektnost na določenih mestih. Izrazi, kot so »samogenocid« in »še zmeraj trajajoča državljanska vojna« se strokovnjakom ne zdijo znanstveno utemeljeni, sam program pa naj bi po njihovem mnenju imel nasprotni učinek od želenega – razkol v javnosti.⁴²

Politolog in zgodovinar Modest Kolerov je predlog Medvedjeva o destalinizaciji ruske družbe označil za »nevljudnost, inkvizicijo in državljansko vojno«.⁴³ Kolerov je avtorjem programa očital, da niso pojasnili, zakaj menijo, da je, ne glede na vse težave, sedanji konsenz v javnosti glede druge svetovne vojne, »podaljševanje državljanske vojne«. Vojne, ki jo nameravajo »pomiriti« z obračunom, skorajda z lustracijo. Pri tem naj bi avtorji po mnenju Kolerova to želeli narediti »s stališča ene stranke, ki v številnih točkah sovпада z državno nacionalistično in etnokratično propagando v državah Vzhodne Evrope, s teorijo okupacije in genocida, ki naj bi ga organizirala SZ. To se v praksi spreminja v neposredno orodje rusofobije in novega apartheida.«⁴⁴

Tudi beloruski zgodovinar Oleg Ljubezin opozarja na nevarnosti, ki jih Rusiji prinaša program, ki je po njegovem mnenju, izraz »neodgovornosti ambicioznih posameznikov, ki se igrajo s politiko, pri tem pa sploh ne razumejo zapletenosti 30-ih let, njihove filozofije, niti njihovih ideoloških in pravnih imperativov.«⁴⁵

Politologinja Tatjana Poloskova je pogrešala razpravo o tej temi v akademskih krogih in pri tem mislila na format znanstvene konference, ne na v različnih medijih razpršena mnenja. Pri tem je Poloskova opozorila, da »večina

⁴² *Totalitarne metode boja z dediščino totalitarizma: materiali strokovne ankete*, str. 17, 18.

⁴³ Kolerov, *S strani Medvedjeva vsiljena predvolilna »destalinizacija« je nevljudnost, inkvizicija in državljanska vojna*, spletni vir.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ *Beloruski ekspert: Destalinizacija je restavracija gorbačovskega idiotizma*, spletni vir.

sodržavljancev v zrelih letih, ne glede na to, ali so bili člani njihovih družin represirani ali ne, na vprašanje, kdaj so se počutili bolje, odgovarja, da pri sovjetskih oblasteh.«⁴⁶

Tudi profesorica Voroneške državne univerze, politologinja Aleksandra Gluhova, je opozorila, da program destalinizacije družbo razdvaja: »Velika domovinska vojna, kot jo razume naše ljudstvo, ostaja izjemni in dejansko edini zgodovinski dogodek, ki združuje vse ruske državljane. Ni si mogoče predstavljati, da bi iz njega izločili J. Stalina. Trditve, da je zmagalo ljudstvo, ne pa njegov voditelj, pa pripeljejo samo k zmedi – ljudstva brez voditelja ni ... Pri tem pa ne gre samo za specifično množično zavesti, ki v preteklosti išče svoje idole. Ker ni stvarnih, občutnih sprememb na bolje pri večini prebivalstva v državi, ne le pri 2 do 3 odstotkih ljudi, ki so jih osrečile reforme 90. let, ljudje tudi ne morejo oceniti svoje svobodne sedanosti ... Ampak namesto razprave o dejansko perečih težavah nas želijo vplesti v nesmiselno nasprotovanje po načelu »Si za rdeče ali bele? Za Stalina ali proti njemu?«⁴⁷

Znani navdušenec nad sovjetskim obdobjem, ki v javnosti nenehno obžaluje razpad SZ, politolog in režiser Sergej Kurginjan, je prepričan, da bi destalinizacija (desovjetizacija, detotalitarizacija) pripeljala k razpadu Rusije, podobno, kot je razpadla SZ: »Desovjetizacija v sodobnih razmerah ni videti samo kot avantura. Lomiti odnose z družbo v takšnih razmerah, ki so se že oblikovale in se dvigajo v določeni smeri, je samomor.«⁴⁸ Kurginjan je to pisal maja 2011 in pokazal precejšnjo lucidnost, kajti takrat v Rusiji ni bilo veliko ljudi, ki bi verjeli, da je nezadovoljstvo, ki ga je bilo seveda čutiti, lahko tolikšno, da se bo na ulice večkrat zaporedoma protestno odpravilo več kot sto tisoč ljudi. Čeprav, to je že potrebno poudariti, ljudi na ulice ni pripeljal odnos do zgodovine, ampak predvsem do sedanosti in prihodnosti. Kljub temu gre opozoriti na še eno Kurginjanovo oceno, namreč, da bi lahko v obdobju od enega do treh let desovjetizacija imela povsem drugačne posledice: »Program desovjetizacije lahko poveča tveganje družbenega nihilizma. Iskreno povedano, ne samo, da lahko, ampak ga tudi bo povečala. [...] S tem, ko preklinjajo leto 1917 in njegove posledice, naši desovjetizatorji dejansko obnavljajo scenarij tedanjega dogajanja.«⁴⁹

Zanimiv je bil komentar stališč Kurginjana. Politolog Grigorij Trofimčuk s Centra modeliranja strateškega razvoja je prepričan, da je bilo »novo Rusijo mogoče destalinizirati in desovjetizirati v zelo kratkem zgodovinskem obdobju, na prelomu 80-ih in 90-ih let.«⁵⁰ In še en zanimiv citat Trofimčuka: »Ankete kažejo, da ruska javnost popolnoma podpira vse, kar je povezano s SZ. Da bi to ugotovili, ne potrebujemo nobenih anket, številčk in diagramov. Pri tem pa

⁴⁶ Poloskova, *Destalinizacija Rusije – predvolilni program Medvedjeva*, spletni vir.

⁴⁷ Gluhova, *Politični dnevnik. Lažni cilji*, spletni vir.

⁴⁸ Kurginjan, *Past. Bo družba podprla še eno stalinizacijo?*, spletni vir.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ *Kdor neti boj z lastno zgodovino, objektivno deluje v škodo lastni državi*, spletni vir.

se ta notranji protest ne pretvarja v politična dejanja proti oblastem. Prav tako se ne bo odražal na volilnih izidih. Prebivalstvo Ruske federacije ne protestira proti vsakodnevnu dvigovanju cen in pristojbin, niti proti plačljivi osnovni šoli, niti proti plačljivim cestam – zakaj bi se moral torej Kremelj bati vstaje zaradi destalinizacije? Zato se je zanj soočiti s tem vprašanjem bolje pozno kot nikoli. Prav mogoče je, da oblast meni, da se bo s tem pravno znebila nekdanjih grehov, ki ji jih neprestano očitajo v Washingtonu in Bruslju, in se tako prebila v družino civiliziranih narodov. Ampak točno tako so pred 20 leti prebivalci nekdanjih sovjetskih republik upali, da jih tam pričakujejo in da jim bodo napolnili žepe z dolarji.«⁵¹

Javno mnenje o destalinizaciji

Če smo do zdaj povzemali poteze, ki so jih v smeri destalinizacije naredile oblasti, nato pa primerjali mnenja tistih, ki jih zaradi osebnih interesov ali pa po profesionalni dolžnosti to vprašanje še posebej zanima, je ključno, da se ozremo še na javno mnenje. Pod drobnogled vzemimo dve raziskavi, eno, ki jo glede na okoliščine nastanka lahko označimo za »angažirano«, in drugo, ki lahko iz istih razlogov pretendira na oznako »nevtralna«.

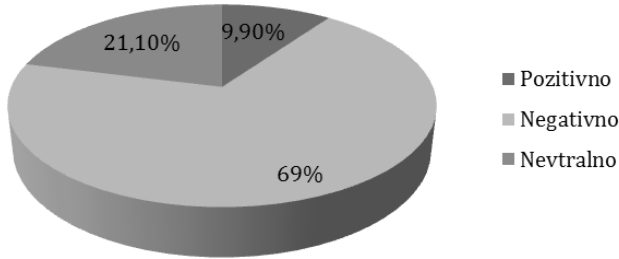
Agencija za kulturno-socialne družbene raziskave (AKSIO) je nastala v okviru kluba *Bistvo časa*, projekta že omenjenega Sergeja Kurginjana. Peterburška televizijska postaja Peti kanal je od 19. junija do 30. decembra 2010 vsak delovni dan ob 21. uri predvajala niz oddaj s skupnim naslovom *Sodišče časa*, v katerih so povabljeni gostje pred občinstvom v studiu v obliki sodne obravnave premlevali posamezne zgodovinske teme. Sodnik je bil znani zgodovinar, novinar in televizijski voditelj Nikolaj Svanidze, tožilec je bil Sergej Kurginjan, obrambo pa je vodil zgodovinar in televizijski novinar Leonid Mlečin. Tožilstvo in obramba sta v studio vabila strokovne priče, sam koncept je temeljil na znani dihotomiji konservativci-sovjetofili-rusofili proti liberalcem. Ko se je oddaja na TV Peti kanal iztekla, je Televizija Rusija 1 z 11. avgustom 2011 začela predvajati sorodno, vendar tedensko oddajo *Zgodovinski proces*, Kurginjan pa je oblikoval svojo spletno oddajo *Bistvo časa*, na podlagi katere so spletni gledalci ustanovili istoimenski virtualni klub. Pri tem so ljudje sami izražali željo sodelovati pri sociološki raziskavi na temo destalinizacije. V ta namen je bila ustanovljena omenjena agencija AKSIO,⁵² katere prva – in verjetno edina – anketa je bila prav anketa o odnosu do programa destalinizacije Sveta pri predsedniku RF za sodelovanje pri razvoju institucij civilne družbe in človekovih pravic. Raziskava je potekala od 6. do 22. aprila 2011 v 1732 krajih 77 subjektov Ruske federacije, v njej je sodelovalo 1456 aktivistov, na

⁵¹ Prav tam.

⁵² Kurginjan, *Past. Bo družba podprla še eno stalinizacijo?*, spletni vir.

vprašanja katerih je odgovarjalo 36014 ljudi. Struktura vprašanih naj bi bila reprezentativna za prebivalstvo Rusije, starejše od 16 let, glede na spol, starost in kraj prebivanja (mesto ali podeželje).

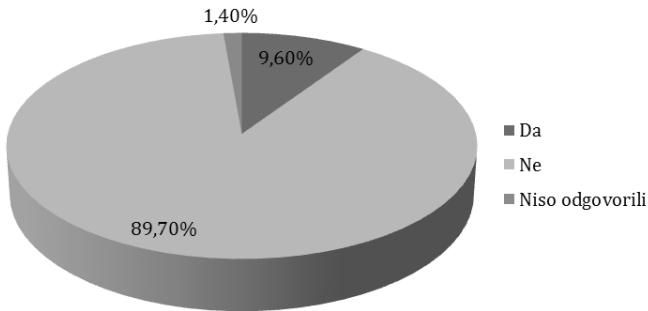
1. vprašanje: Prosimo, ocenite program destalinizacije v skladu s sledečo 11-stopenjsko lestvico po načelu: + 5 - najbolj pozitivna ocena, ki pomeni, da vam je program zelo všeč in menite, da je pravilen in koristen; 0 - vaš odnos do programa je nevtralen

Slika 1: 1. vprašanje.

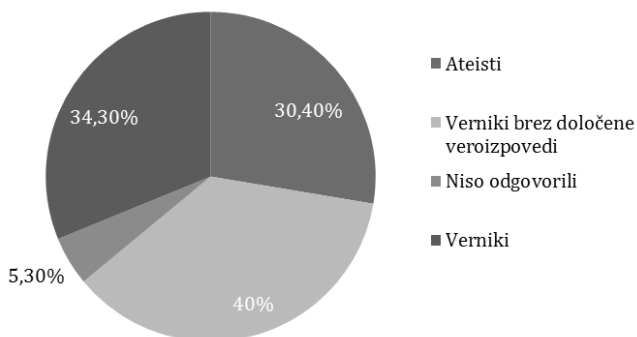
2. vprašanje:

Če bi v Rusiji razpisali referendum in vprašali: "Je v Rusiji potrebno uresničiti program, ki predlaga priznati SZ za zločinsko državo, ki je izvedla genocid nad lastnim ljudstvom, in ki je kriva za izbruh druge svetovne vojne?", kako bi odgovorili?"

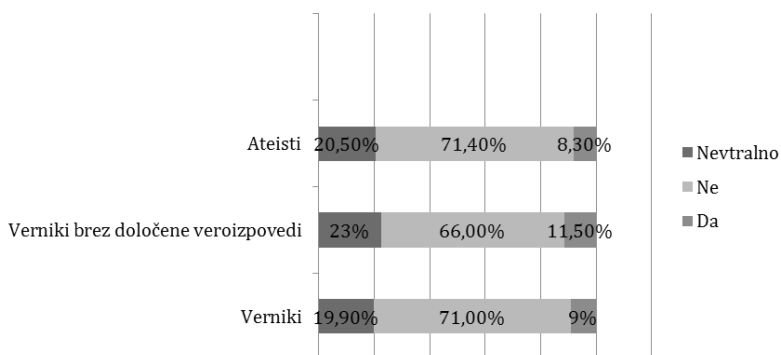

Slika 2: 2. vprašanje.

Podatki kažejo, da so moški in ženske glasovali tako rekoč identično, saj je programu nasprotovalo 89,2 odstotka moških in 90,1 odstotka žensk. Na odločanje ni vplivala niti religiozna zavest, velika večina ljudi ima do programa negativen odnos.

Slika 3: Religiozna zavest I.

Slika 4: Religiozna zavest II.

Majhna razlika nastopi pri starostnih skupinah, vendar zaradi nepopolnih podatkov v članku Sergeja Kurginjana ni mogoče narisati grafa. Kurginjan pa navaja, da najbolj odstopajo »nedolžni mladiči« v starosti od 16 do 19 let, rojeni po razpadu SZ, pa še v tej skupini programu nasprotuje 49,3 odstotka vprašanih. Odstotek se viša s starostjo. Tudi nacionalni predznak in izobrazbena struktura sta dala identični rezultat, velika večina programu nasprotuje.⁵³

Istočasno z AKSIO, 16. in 17. aprila 2011, je svojo javnomnenjsko raziskavo opravil tudi Vseruski center za preučevanje javnega mnenja VCIOM, v kateri pa je destalinizacijo podprlo le 26 odstotkov vprašanih.⁵⁴ V nasprotju z AKSIO ne gre za voluntaristično spodbujeno raziskavo, saj sodi VCIOM v peščico najvplivnejših agencij, skupaj s Skladom za javno mnenje (FOM)

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ *Destalinizacija: za in proti*, spletni vir.

in Centrom Levada. Čeprav so institucije za raziskovanje javnega mnenja v Rusiji nenehno podvržene sumom in kritikam, da so njihove raziskave odraz želja naročnikov iz ozadja, pri tem naj bi VCIOM in FOM igrala vlogi Kremlju bolj naklonjenih institucij, Center Levada pa naj bi gravitiral bolj k liberalno-opozicijskim krogom, zato ga tudi najraje citirajo zahodni mediji, slika vendarle ni tako preprosta, ampak razglabljanje o verodostojnosti teh ustanov odločno presega okvire te razprave. Zato označimo anketo VCIOM-a za »nevtralno«. Vzorec je bil neprimerno manjši, v raziskavo zajel 1600 ljudi v 138 naseljih 46 subjektov Ruske federacije, pri tem pa statistična napaka ne prestopa praga 3,4 odstotka.

Tabela 1: So bili med vašimi sorodniki tudi represirani v 30. in 40. letih 20. stoletja?

	2006	2011
Da, veliko vem o njihovi usodi iz pripovedovanj svojcev, družinskih arhivov (pisma, fotografije)	10	10
Vem, da so bili moji sorodniki represirani, ampak podrobnosti mi niso znane	17	14
Nihče izmed mojih sorodnikov ni bil represiran	47	26
Ne vem, ali je bil kdo izmed mojih sorodnikov represiran ali ne	23	26
Ne morem odgovoriti	4	4

Vir: VCIOM, Destalinizacija: za ali proti, izroček za medije št. 1741, 27. 04. 2011

Tabela 2: Katero izmed navedenih mnenj vam je bližje?

	Vsi vprašani	Privrženci KPRF	strank LDPR	Pravična Rusija	Enotna Rusija	Druge stranke	Ne bi sodeloval na volitvah
“Destalinizacija” je mit, prazna beseda, brez povezave s stvarnimi nalogami države, ki bo pripeljala do omejitev svobode govora, izmaličila zgodovinsko zavest Rusov in jo naredila enostransko.	45	59	51	39	39	48	50
”Destalinizacija” je ukrep ob popolnoma pravem času, Rusija ne more naprej in se uspešno razvijati, ne da bi se zavedla napak preteklosti in jih uradno priznala, s tem se mora ukvarjati država.	26	23	19	31	34	38	18
Ne morem odgovoriti.	28	18	30	30	27	14	32

Vir: VCIOM, Destalinizacija: za ali proti, izroček za medije št. 1741, 27. 04. 2011

Tabela 3: Katere izmed navedenih mnenj vam je bližje?
So bili med vašimi sorodniki tudi represirani v 30. in 40. letih?

	Vsi vprašani	Da	Ne	Ne vem, ali je bil kdo izmed mojih sorodnikov represiran
“Destalinizacija” je mit, prazna beseda, brez povezave s stvarnimi nalogami države, ki bo pripeljala do omejitev svobode govora, izmaličila zgodovinsko zavest Rusov in jo naredila enostransko.	45	46	50	39
“Destalinizacija” je ukrep ob popolnoma pravem času, Rusija ne more naprej in se uspešno razvijati, ne da bi se zavedla napak preteklosti in jih uradno priznala, s tem se mora ukvarjati država.	26	30	24	28
Ne morem odgovoriti.	28	24	26	32

Vir: VCIOM, *Destalinizacija: za ali proti, izroček za medije št. 1741, 27. 04. 2011*

Tabela 4: Če bi ocenjevali Stalina v celotnem obdobju njegove vladavine, je po vašem mnenju za državo naredil več dobrega ali več slabega?

	2007	Januar 2011	April 2011
Več dobrega	15	23	26
Več slabega	33	27	24
Približno enako dobrega in slabega	37	38	39
Ne morem odgovoriti	14	13	12

Vir: VCIOM, *Destalinizacija: za ali proti, izroček za medije št. 1741, 27. 04. 2011*

Iz razpredelnic je razvidno, da so se pri VCIOM-u lotili vprašanja drugače. Najprej so primerjali odstotke prebivalstva, ki je bilo prizadeto zaradi ukrepov stalinskega režima. Razliko med temi, katerih sorodniki so bili represirani, pa naj svojci vedo za podrobnosti ali ne, v časovnem razmiku med letoma 2006 in 2011 lahko razumemo tudi kot posledico postopnega časovnega odmikanja. Ljudje umirajo, mnogi brez potomcev, zato se delež tistih, katerih bližnji so čutili negativne vplive stalinskega sistema naravno manjša. Približno polovica vprašanih zatrjuje, da represij v njihovih družinah ni bilo, nekoliko pa se je povečalo védenje o usodi bližnjih, za 3 odstotke.

Zanimivo pa je, da zavedanje o represijah režima nad sorodniki ne vpliva na oceno, ali je destalinizacija mit ali ne. Kar 46 odstotkov tistih, katerih sorodniki so bili prizadeti v stalinskem obdobju, je prepričan, da gre za mit. Tistih, ki niso odgovorili, pa je v vseh kategorijah približno enako, od

24 do 32 odstotkov. Kar zadeva strankarsko pripadnost, le privrženci Liberalno-demokratske stranke (LDPR) in Komunistične partije Ruske federacije (KPRF) jasno kažejo nasprotovanje destalinizaciji, medtem ko so mnenja v drugih strankah precej enakomerno porazdeljena. Na splošno pa večina, 45 odstotkov, destalinizaciji nasprotuje. Če to primerjamo z rezultati AKSIO, vidimo izrazita odstopanja – pri AKSIO destalinizaciji nasprotuje enkrat več ljudi, kot pri VCIOM-u.

Verjetno najzanimivejši del VCIOM-ove ankete je zadnje vprašanje. Odgovori kažejo, da se strmo povečuje delež tistih, ki so prepričani, da je Stalin naredil več dobrega, pada pa odstotek njegovih kritikov. Odstotek tehtajočih in neopredeljenih ostaja bolj ali manj enak.

Zaključek

Članek predstavlja pregled pogledov na problematiko destalinizacije, ki se osredotoča predvsem na sodobnost, spletne in medijske vire ter aktualno razpravo v javnosti. V oči bije težavno metodološko izhodišče, saj so za prvi val destalinizacije neposredno po smrti Josifa Stalina, v obdobju Nikite Hruščova, znana predvsem stališča novih oblasti do tega vprašanja. Morda paradoksalno, ampak to obdobje je dalo otipljive, stvarne poteze destalinizacije. Na to, kaj se je dogajalo v obdobju Leonida Brežnjeva, nakazujejo obravnavana pisma intelektualcev, poglede disidentov pa bi lahko prinesla natančnejša študija literature, ki je izšla v tujini ali pa v SZ v t. i. *samizdatu*. Žal pa ti obdobji, razumljivo, ne prinašata podatkov o javnem mnenju, ki bi omogočali boljši vpogled v razmišljanje običajnega sovjetskega človeka. Ta vpogled, že za državljana sodobne Rusije, so prinesla šele zadnja leta.

Kljub negativnim stališčem Dmitrija Medvedjeva do Stalinove vloge pa nekdanji predsednik ni sprejel nobenega stvarnega ukrepa v smeri destalinizacije. Prav tako pa ni verjetno, da se bo odnos do tega vprašanja spremenil v času, ko državo vodi Vladimir Putin, ki veliko bolj natančno izraža prepričanje večine prebivalstva: »Po mojem mnenju ocen Stalina in stalinizma ne smemo posploševati. Očitno je, da se je država, vodil pa jo je Stalin, v obdobju od leta 1924 pa do leta 1953 korenito spremenila. Iz kmetijske se je prelevila v industrijsko državo. Res pa je, da kmetov ni bilo več. Zelo dobro se spomnimo težav s kmetijstvom, predvsem v zaključnem obdobju, vrst za hrano in podobnega. Na vas to dogajanje ni imelo pozitivnega vpliva. Do industrializacije pa je prišlo. Zmagali smo v veliki domovinski vojni. Ne glede na to, kar se govori, zmaga je bila dosežena. Celó če se spet vrnemo k žrtvam, veste, nihče ne more zdaj vreči kamna v te, ki so organizirali in vodili to zmago. Kajti če bi v tej vojni izgubili, bi bile posledice za našo državo bistveno bolj katastrofalne. Celó težko si je predstavljati, kako zelo. Nedvomno pozitivne pridobitve pa so bile dosežene za nesprejemljivo ceno. Represije so bile. To je dejstvo. Zaradi

njih so trpeli milijoni naših državljanov. Takšen način upravljanja z državo in doseganja rezultatov ni sprejemljiv. Tako ni mogoče ravnati. Nedvomno se v tem obdobju niso soočili samo s kultom osebnosti, ampak tudi z množičnimi zločini proti lastnemu ljudstvu. Tudi to je dejstvo, na katerega ne smemo pozabiti. Vse zgodovinske dogodke je potrebno analizirati v njihovi celostnosti, to je to, kar sem želel povedati.«⁵⁵

Vzhodna Evropa se na različne načine sooča s svojo sodobno zgodovino in tudi primer Slovenije kaže, kako boleči so lahko takšni poskusi. Pa vendar je Rusija v še težjem položaju. Vse vzhodnoevropske države, celo tiste, ki so nastale po razpadu SZ iz nekdanjih sovjetskih republik, lahko krivdo pripišejo t. i. zunanjemu okupatorju. Torej Sovjetski zvezi. Še posebej je ta pristop značilen za pribaltske republike, katerih zgodovinarji z lekarniškimi tehtnicami tehtajo odgovornost domačih režimov pri prevzemanju sovjetskega sistema. Rusija pa si mora priznati, da je za svoj položaj in za teh sedem desetletij v 20. stoletju kriva sama.

Močan emocionalni trenutek pomenijo druga svetovna vojna in ogromne žrtve, ki jih je prinesla SZ. Če že govorimo o mitih: prav druga svetovna vojna je najbolj mobilizacijski mit sodobne Rusije, v luči katerega lahko razumemo, zakaj pri večini ljudi ni negativnega odnosa do sovjetskega obdobja. Poleg dejstva, da je bil to čas njihove mladosti, čas aktivnosti njihovih staršev in starih staršev, o katerih nočejo in ne morejo misliti slabo, je bil to čas največje zmage v ruski zgodovini. Vrhovni poveljnik pa je bil Josif Stalin. Razlage, kakršne nudi na začetku omenjeni Leonid Mlečin, namreč, da je zmagalo sovjetsko ljudstvo *kljub* svojemu poveljniku, ne pa zaradi njega,⁵⁶ večine ne zadovoljujejo. Tudi enačenje totalitarizmov je nekaj, kar v Rusiji nikakor ne more naleteti na odprta ušesa.

Vprašanje desovjetizacije in s tem destalinizacije je za večino tesno povezano tudi z mednarodnim ugledom Rusije in domnevnimi poskusi preinterpretirati zgodovino na način, da bi se ruske zasluge za zmago zmanjšale ali celo izničile. Ker je Rusija pravna naslednica SZ, pomeni tudi državno kontinuiteto iz Ruskega imperija prek SZ do današnjih dni, vprašanje obsojanja sistema in hkratnega poudarjanja kontinuitete pa se zdi prezapleteno za ločevanje.

Ob tem obstajata še dve okoliščini, zaradi katerih je razprava o stalinizmu v sodobni Rusiji tako živa. Najprej gre za notranje nezadovoljstvo, prepričanje o nezanesljivosti, nestabilnosti politično-gospodarskega ustroja Rusije, strahom pred razpadom države. Stalin se zato pojavlja v vlogi »uspešnega menedžerja«, ki mu je uspelo ustvariti imperij, zmagati v vojni in vladati s trdo roko. Takšna podoba reda in stabilnosti, s primerno časovno oddaljenostjo, se zdi mnogim ljudem mikavna. In slednjič, razprava med zagovorniki in nasprotniki destalinizacije se odlično umešča v podobo tradicionalnih nasprotujočih

⁵⁵ Vladimir Putin v neposrednem pogovoru z državljani v prenosu TV Rusija 1, 3. 12. 2009.

⁵⁶ Mlečin, L.: *Zmaga, ki jo je ukradel Stalin*, spletni vir.

si taborov v Rusiji, saj deloma prevzema elemente iz preteklosti. Politična prepričanja slovanofilov in zapadnjakov s preloma 19. in 20. stoletja, kasneje pa liberalcev in konservativcev, se precej pokrivajo s protipoloma v današnji diskusiji. Zahodu naklonjeni liberalec se zavzema za destalinizacijo, v lastno zgodovinsko pot Rusije zaverovani konservativec, nezaupljiv do tujine, pa o destalinizaciji ne želi niti slišati.

Razprava o desovjetizaciji, dekomunizaciji in destalinizaciji bo ostala natanko to, kar je. Namreč razprava brez konsenza in jasnega epiloga, ki pa ga v odnosu do preteklosti pravzaprav niti ne gre pričakovati. Zgodovinar, kritik in literarni zgodovinar Boris Sokolov, prepričan, da je ruska elita ohranila svoj imperialni značaj in način razmišljanja in da se zato noče in ne more odreči dediščini sovjetskega imperija, opozarja na ključno okoliščino: tudi če bodo nekoč dostopni prav vsi arhivski dokumenti, povezani z Josifom Stalinom, bodo pogledi nanj ostali neenotni. Interpretacije se bodo zmeraj oblikovale v luči različnih idejnih in vrednostnih izhodišč.⁵⁷

Literatura:

- Gefter, Mihail: *Destalinizacija // 50/50: Poskus slovarja nove misli* (ur. Mark Ferro in Jurij Afanasjev). Moskva: Progress, 1989, str. 394–401.
- Georgijeva, Natalija in Vladimir Georgijev: *Zgodovina Rusije*. Moskva: Fakulteta za zgodovino MGU M. V. Lomonosova, Velbi, 2006, str. 287–295.
- Orlov, Aleksander idr.: *Zgodovina Rusije*. Moskva: Fakulteta za zgodovino MGU M. V. Lomonosova, Prospekt, 1997, str. 251–265.
- Orlov, Aleksander idr.: *Hrestomatija zgodovine Rusije*. Moskva: Fakulteta za zgodovino MGU M. V. Lomonosova, Prospekt, 2009, str. 512–516.
- Saharov, Andrej: *Zgodovina Rusije od najstarejših časov do naših dni*. Moskva: Prospekt, 2008, str. 688–709.
- Totalitarne metode boja z dediščino totalitarizma: materiali strokovne ankete*. Revija ruskih in vzhodnoevropskih zgodovinskih raziskav, št. 1(3), 2011, str. 7–47.

Spletni viri:

- Aninski, Lev: *Kinoglobus – 20 filmov 1987. leta*. World Art.< <http://www.world-art.ru/cinema/cinema.php?id=118>>, (dostop 13. 8. 2012).
- Beloruski ekspert: Destalinizacija je restavracija gorbačovskega idiotizma*. Intervju z Olegom Ljubezinom. www.regnum.ru, 21. 4. 2011. <<http://www.regnum.ru/news/polit/1397579.html>>, (dostop 15. 8. 2012).
- Boltjanska, Natella: *V Stalinovem imenu? Vsakodnevna revija* (Yezhednevnyy

⁵⁷ *Destalinizacija v Rusiji. Ponovni poskus?*, spletni vir.

- zhurnal), 10. 4. 2009. <<http://www.ej.ru/?a=note&id=8972>>, (dostop 7. 8. 2012).
- Bulin, Dmitrij: *Stalinova priljubljenost v Rusiji strmo raste*. BBC, 27. 4. 2011. <http://www.bbc.co.uk/russian/society/2011/04/110427_stalin_vciom_support.shtml>, (dostop 14. 8. 2012).
- Destalinizacija (de-Stalinistaion)*. Encyclopaedia Britannica. <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/154055/de-Stalinization>>, (dostop 15. 10. 2013).
- Destalinizacija Rusije na stalinski način*. Povzetek radijske oddaje na Finam FM, 7. 4. 2011. <http://smi2.ru/OksKuzmina/c587948/?comm_id=1292803>, (dostop 10. 8. 2012).
- Destalinizacija: za in proti*. Sporočilo za javnost št. 1741, VCIOM (www.wciom.ru), 27. 4. 2011. <http://wciom.ru/index.php?id=515&uid=111561>, (dostop 14. 8. 2012).
- Destalinizacija v Rusiji. Ponovni poskus?* Intervju z Borisom Sokolovom. Den (Dan), št. 115, 5. 7. 2013. <<http://www.day.kiev.ua/ru/article/nota-bene/destalinizaciya-v-rossii-ocherednaya-popytka>>, (dostop 15. 10. 2013).
- Djukov, Aleksander; v: *Destalinizacija po fedotovsko lahko pripelje k nasprotnim rezultatom od zelenih*. www.regnum.ru, 29. 11. 2010. <<http://www.regnum.ru/news/polit/1351185.html>>, (dostop 15. 8. 2012).
- Gluhova, Aleksandra: *Politični dnevnik. Lažni cilji*. Komuna, št. 55 (25683), 14. 4. 2011. <<http://www.communa.ru/news/detail.php?ID=48866>>, (dostop 15. 8. 2012)
- Gorbačov, Mihail. *Izjava*. Agencija Interfax, 18. 2. 2010. <<http://apocalypse-2012.com/president/mikhail2.html>>, (dostop 13. 8. 2012).
- Hruščovska odjuga (Khrushchev Thaw, Хрущевская оттепель)*. <http://en.wikipedia.org/wiki/Khrushchev_Thaw>, <http://ru.wikipedia.org/wiki/Хрущёвская_оттепель>, (dostop 15. 10. 2013).
- Fedotov, Mihail. *Dejanja sovjetskih oblasti bo presojala sodišče*. Aktualni komentarji (Aktual'niye komentarii), 28. 2. 2011. <<http://actualcomment.ru/news/20891/>>, (dostop 13. 8. 2012).
- Fedotov objavil prednostne naloge Sveta za človekove pravice*, Agencija Interfax, 12. 10. 2010. <<http://www.interfax.ru/society/news.asp?id=159653>>, (dostop 13. 8. 2012).
- Hurbatov, Sergej: *Je mogoče »destalinizirati« zavest?* <<http://www.nakanune.ru>>, 26. 1. 2011. <<http://www.nakanune.ru/articles/15215?print=1>>, (dostop 14. 8. 2012).
- Kdor neti boj z lastno zgodovino, objektivno deluje v škodo lastni državi*. Agencija REX, 6. 5. 2011 <<http://www.iarex.ru/articles/15093.html>>, (dostop 13. 8. 2012).
- Kolerov, Modest: *S strani Medvedjeva vsiljena predvolilna »destalinizacija« je nevljudnost, inkvizicija in državljanska vojna*. www.regnum.ru, 15. 4. 2011. <<http://www.regnum.ru/news/1395093.html>>, (dostop 14. 8. 2012).

- Kolesnikov, Andrej: *Njihov Stalin*. www.gazeta.ru, 7. 8. 2012. <<http://www.gazeta.ru/column/kolesnikov/4714277.html>>, (dostop 7. 8. 2012).
- Kurginjan, Sergej: *Past. Bo družba podprla še eno stalinizacijo?* Jutri (Zavtra), št. 18(911), 4. 5. 2011. <http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/11/911/21.html>, (dostop 14. 8. 2012).
- Medvedjev, Dimitrij: *Ni nam treba biti v zadregi pri posredovanju resnice o vojni – resnice, ki smo si jo pritrpeli*. Intervju. Izvestija, 7. 0. 2010. <<http://izvestia.ru/news/361448>>, (dostop 12. 8. 2012),
- Medvedjev, Dmitrij: spletna stran na Facebooku. <<https://www.facebook.com/Dmitry.Medvedev?fref=ts>>, (dostop 28. 10. 2012).
- Mlečin, Leonid: *Zmaga, ki jo je ukradel Stalin*. Moskovski komsomolec (Moskovskiy komsomolec), št. 25934, 10. 5. 2012. <<http://www.mk.ru/politics/article/2012/05/09/701446-pobeda-ukradennaya-stalinyim.html>>, (dostop 7. 8. 2012).
- Pain, Emil. *Izjava*. Spletna stran Sveta pri predsedniku RF za sodelovanje pri razvoju institucij civilne družbe in človekove pravice. <http://president-sovet.ru/structure/group_5/response/statement_of_pain_ea.php>, (dostop 14. 8. 2012).
- Poloskova, Tatjana: *Destalinizacija Rusije – predvolilni program Medvedjeva?* VCIOM (www.wciom.ru), 22. 4. 2011. <<http://www.wciom.ru/index.php?id=269&uid=111549>>, (dostop 14. 8. 2012).
- Predsednik Medvedjev bo stopil na čelo kampanje »destalinizacije družbene zavesti«*. Spletna stran Vsezvezne komunistične partije boljševikov, 15. 10. 2010. <http://www.vkpb.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=277:-l-r&catid=11:2010-03-26-15-43-01&Itemid=32>, (dostop 14.8.2012).
- Prilepin, Zahar: *Pismo tovarišu Stalinu*. Svobodni tisk (Svobodnaya pressa), 30. 7. 2012. <<http://sypressa.ru/society/article/57411/>>, (dostop 7. 8. 2012).
- Puškov, Aleksej. *Izjava*. Spletna stran Sveta pri predsedniku RF za sodelovanje pri razvoju institucij civilne družbe in človekove pravice. <http://president-sovet.ru/structure/group_5/response/statement_propagation_a.php>, (dostop 14. 8. 2012).
- Spletna stran Inštituta za naravoslovje in tehniko Sergeja Vavilova, Ruska akademija znanosti (www.ihst.ru): <<http://www.ihst.ru/projects/sohist/document/letters/antistalin.htm>>, (dostop 12. 8. 2012):
- *Pismo 25 predstavnikov sovjetske znanosti, književnosti in umetnosti L. I. Brežnjevu proti rehabilitaciji J. V. Stalina*. 14. 2. 1966.
 - *Sporočilo V. E. Semičastnega v CK KPSZ o širjenju pisma znanih ustvarjalcev sovjetske znanosti, književnosti in kulture proti rehabilitaciji J. V. Stalina v Moskvi*, 15. 3. 1966.
 - *Pismo 13 predstavnikov sovjetske znanosti, književnosti in umetnosti Prezidiju CK KPSS proti rehabilitaciji J. V. Stalina*, 25. 3. 1966

- A. D. Saharov o svojem sodelovanju pri pismu petindvajseterice
 - *O pismu A. P. Aleksandrova, N. N. Semjonova in J. B. Haritona.*
 - Saharov, A. D.: *Spomini*. 1–2. Moskva: Človekove pravice, 1996, 2. del, 1. poglavje. <<http://www.ihst.ru/projects/sohist/>>, (dostop 14. 8. 2012): Spletna stran Wikivir (www.ru.wikisource.org/wiki/): Hruščov, Nikita: O kultu osebnosti in njegovih posledicah. Govor na 20. Kongresu KPSZ, 25. 2. 1956. <[http://ru.wikisource.org/wiki/O_культе_личности_и_его_последствиях._Доклад_22_съезду_КПСС_\(Н.С.Хрущев\)](http://ru.wikisource.org/wiki/O_культе_личности_и_его_последствиях._Доклад_22_съезду_КПСС_(Н.С.Хрущев))>, (dostop 12. 8. 2012).
- Stalin se je bojeval z lastnim ljudstvom, je članom svoje stranke izjavil premier Medvedjev.* <<http://www.newsru.com/russia/30oct2012/stalin.html>>, (dostop 28. 8. 2012).
- Začnimo z modernizacijo zavesti.* Nova Gazeta, posebna izdaja Resnica GULAG-a, št. 3 (47), 4. 2. 2011. Srečanje predsednika D. A. Medvedjeva s člani Sveta pri predsedniku RF za sodelovanje pri razvoju institucij civilne družbe in človekove pravice v Jekaterinburgu, 1. 2. 2011. <<http://www.novayagazeta.ru/gulag/7267.html>>, (dostop 13. 8. 2012).
- Zubov, Andrej: *Dekomunizacija, ne destalinizacija. Destalinizacija zavesti.* Ruska revija (Russkiy zhurnal), 13. 10. 2010. <<http://www.russ.ru/pole/Dekommunizaciya-a-ne-destalinizaciya>>, (dostop 14. 8. 2012).

Televizija:

Pogovor Vladimirja Putina z državljani, TV Rusija 1, 3. 12. 2009.

An example of the contemporary political mythology: Joseph Stalin

Summary

Russian society's understanding of Stalin remains contradictory. The Second World War has been the main object of national pride and memory and the majority is not ready to admit that the Great Commander and the winner could be a political criminal as well. Dissatisfaction with problems of the present Russia adds to the belief that the state functioned very well during Stalin's times. Although, there were attempts to get rid of the personality cult and the heritage of Stalinism. The first one was right after Stalin's death, when his successor Nikita Khrushchev strongly condemned deeds of Stalin. Streets and cities, named after Stalin, were renamed and Stalin's body was removed from the Mausoleum in the Red Square in Moscow and buried at the Kremlin wall. In 1960s the initiative was taken by the intellectual and dissidents, which answered to the attempts of certain circles to rehabilitate Joseph Stalin. The second attempt of destalinization occurred in the time of Perestroika. Since

Russia was occupied with economic and social problems at the time, there was not enough strength and political will to carry the process through. The last attempt was made during the Presidency of Dmitry Medvedev (2008–2010), when Mikhail Fedotov, Chairman of the Presidential Council for the Advancement of the Civil Society and Human Rights, tried to launch his program of destalinization, but fierce public debate showed that Russian society is still not ready for a clean break with the totalitarian past. The opponents of destalinization process are expressing fear that with possible condemnation of the soviet period Russia faces the threat of reinterpretation of its own history and the historic role of the Soviet State, which could end with negative practical political consequences. Beside that many people simply don't want to believe that their parents and grandparents either died fighting for the political criminal or worked for the criminal regime. And finally – if other eastern European countries can blame the USSR of exporting communist system to them after the victory of the Red Army, Russia cannot blame anybody for it. Admitting own mistakes is usually quite painful. In an interesting way, the debate resembles traditional debate between two poles – Slavophiles and Westernizers in the Russian Empire or present-day liberals and East-oriented conservatives. Opinion about the need of destalinization actually corresponds perfectly to the present liberal-conservative orientation. The official politicians are doing nothing about it. Meanwhile, PM Medvedev remains speaker in favor of the condemnation of the totalitarian past, but President Vladimir Putin voices balanced opinions, which hint that destalinization is by far not a priority of the present Russian State.

Čemu slovenski pomenski slovar v dobi računalnikov?

JURE ZUPAN*

IZVLEČEK

Opisano pomensko mrežo sestavlja približno 15.500 slovenskih glagolov, ki so združeni v 1011 pomenskih skupin. Pomenske skupine so hierarhično razporejene v šest pomenskih področij: biti, imeti, gibati, delati, misliti in sporazumevati se. Podrobno je razložena in prikazana vsebina (posamezni glagoli) in umestitev pomenske skupine 'odstranjevanje kaj' v celotno pomensko shemo.

KLJUČNE BESEDE

tezaver, slovar, glagoli, pomeni, pomenska mreža, hierarhija

ABSTRACT

The described hierarchical network consists of ~15,500 Slovenian verbs forming 1,011 groups of different meanings. The groups are hierarchically ordered into six clusters: to exist, to have, to move, to do, to think, and to communicate. The positioning and the content of the group 'To remove something' is shown in detail.

KEY WORDS

thesaurus, dictionary, verbs, meanings, network of meanings, hierarchy

Uvod

Čeprav segajo prvi poskusi skupinjenja besed po njihovem pomenu prav do grškega filozofa Aristotela (384–322 pr. n. št.) in jih kasneje zasledimo tudi v delu Gottfrieda W. Leibniza (1646–1716) o simboličnem mišljenju, je v praktičnem smislu začetnik oz. avtor prvega tezavra angleški naravoslovec, biolog, teolog in zdravnik Peter Mark Roget (1777–1869). Roget je pričel z zbiranjem in skupinjenjem besed že leta 1805, tj. dve leti prej, preden je z delom pričel Noah Webster (1758–1843), ki je svoj znameniti slovar *An American Dictionary of English Language* objavil leta 1828. Roget je gradivo zbiral skoraj 50 let in je svoje delo s polnim naslovom *Dr. Roget's Thesaurus of English Words and Phrases Classified and Arranged to Facilitate the Expression of Ideas and Assist in Literary Composition* objavil šele leta 1852, štiri

* Dr. Jure Zupan, Kemijski inštitut, e-mail: jure.zupan@ki.si

leta po tem, ko se je upokojil kot tajnik Royal Society. Njegovo zanimanje za različna poimenovanja predmetov, postopkov in dejavnosti s podobnimi in/ali enakimi besedami je izviralo iz njegovega siceršnjega raziskovalnega dela. Deloval je na zelo različnih področjih. Kot raziskovalec, predavatelj in učitelj je o svojem delu želel pisati, učiti in govoriti kar se da nazorno in raznoliko, zato je ves čas svoje kariere zbiral in urejal besedišča področij, na katerih je deloval in poučeval. Delal je npr. s kemikom H. Davyem na sloviti raziskavi dušikovega oksida (NO), izumil je logaritmčno računalno, objavil je več del s področja elektromagnetizma, leta 1825 je objavil raziskavo fiziologije vida in optike, ki velja za konceptualno osnovo filma, poskusil je narediti računalnik, bil je tudi odličen šahist in še bi lahko naštevali. V svojem tezavru je P. M. Roget zbrani besedni zaklad (okrog 15.000 besed) razdelil na šest tematskih poglavij, ki se nanašajo na: a) abstraktne povezave, b) prostor, c) snov, č) intelektualno dejavnost, d) silo in moč in e) razpoloženje in moralo.¹ Vsako od teh poglavij je bilo razdeljeno na 3 do 9 sekcij (skupaj 38), vsaka sekcija pa je imela v povprečju 25 skupin besed, tako da je tezaver vseboval skoraj 1000 pomenskih skupin. Konceptualno lahko razvejanost in sestavo izbrane sheme opredelimo kot *hierarhijo* ali *drevo*.

Problem, s katerim se sooča vsak sestavljaavec tezavra, je njegova organizacijska shema oz. način, kako sestaviti skupine pomensko podobnih besed in kako skupine med seboj povezati oz. postaviti v medsebojno odvisnost. Vprašanje je, ali urediti ključne besede (nadpomenke) in s tem *skupine* besed po abecedi ali pa pomenske skupine urediti v pomensko drevo, še bolj zaželeno pa v pomensko mrežo. Rešitev sestave pomenske mreže je otežena zato, ker ima lahko posamezna beseda več različnih pomenov (npr. glagol *pristati* pomeni '*prispeti kam z ladjo ali z letalom*', pomeni tudi '*dobiti položaj v določenem zaposlitvi ali v določenem kraju*', lahko pa še '*strinjati se z določenimi pogoji*'). Zaradi večpomenskosti se posamezne besede neizogibno pojavljajo v več različnih pomenskih skupinah. Zato je abecedno urejanje posameznih besed v tiskanih oblikah težko izvedljivo in se to vprašanje večinoma rešuje z abecedno ureditvijo nadpomenk oz. ključnih besed, redkeje pa s pomensko hierarhijo. Zaradi omenjenega problema predstavlja računalniška tehnologija bistven preskok pri uporabnosti tezavrov tako za osebno rabo kakor tudi pri avtomatičnem obdelovanju besedil. Pričujoči pomenski slovar glagolov oz. bolj pomenska mreža slovenskih glagolov ponuja v svoji rešitvi istočasno *oba* pristopa – združuje pomensko in tudi abecedno ureditev. Izvedba pomenskega slovarja ali mreže pomenskih skupin slovenskih glagolov bo prikazana v nadaljevanju.

Še pripomba k uporabi besede *slovar oz. pomenska mreža*. Slovar slovenskega knjižnega jezika eksplicitno navaja,² da je slovar *abecedno* urejena

¹ Kyoto Notre Dame University, *Poets Roget Roget's thesaurus*.

² Slovar slovenskega knjižnega jezika, geslo *slovar* '1. knjiga, v kateri so besede razvrščene po abecedi in pojasnjene'.

zbirka besed. Podobno označujeta v anglosaksonski literaturi besedi *dictionary* in *Wörterbuch* besedno zbirko, ki je urejena po *abecedi*, medtem ko sta izraza *vocabulary* in *Wortschatz* namenjena *zbirki besed* v določeni rabi (o določenem subjektu ali določenega subjekta). Slovenska ustreznica je torej *besedišče*. Ker so besede v predstavljenem pomenskem slovarju oz. glagolskem besedišču primarno urejene po pomenih in so tako skupine kot tudi posamezni glagoli med seboj prepleteni v različnih pomenih, je zato bolj kot o pomenskem slovarju smiselno govoriti o *pomenski mreži* besed. Hkrati pa je res tudi, da je tiskani različici dodan še abecedni seznam 15.500 zajetih slovenskih glagolov z navedbami vseh pomenskih skupin, v katerih se ti nahajajo, tako da tudi oznaka *pomenski slovar* ne bi bila povsem neprimerna.

Osnovna izhodišča

Načeloma lahko pomenska mreža vsebuje besede vseh slovničnih vrst (slika 1, desno). V dejanski izvedbi pa je dokončana samo veja z glagoli. Delovna verzija opisane pomenske mreže pa vsebuje tudi okrog 6000 samostalnikov, nekaj pridevnikov in ostalih besednih vrst, vendar pa je trenutna hierarhična shema ostalih pomenskih skupin v začetni fazi razvoja, kar pomeni, da pomenske skupine še niso opredeljene niti vsebinsko niti nivojsko. Opomba je namenjena dejstvu, da je pomenska mreža zasnovana tako splošno, da lahko v nadaljevanju zajame tudi ostale besedne vrste. Vzrokov za izbiro glagolov je več. Prvi je pomen glagolske besede glede na vlogo, ki jo glagol v jeziku ima. Drugi razlog je njihovo število. Temeljna vira v mrežo vključenih glagolov sta bila *Slovar slovenskega knjižnega jezika* z okoli 140.000 besedami, med katerimi je približno 16.000 glagolov in moja zasebna zbirka SLONČEK³ (s 160.000 besednimi koreni in ustreznimi priponami), ki poleg 62.437 samostalniških in 72.835 pridevniških vsebuje tudi 14.714 glagolskih korenov. Iz razpoložljivega besedišča sem izbral 15.362 glagolov. Med njimi je vseh 2610, ki jih Rada Lečič v svoji knjigi⁴ navaja kot v slovenščini najpogosteje uporabljene glagole. Tretji, a nikakor ne najmanj pomemben razlog za izbiro glagolov, je v slovenskem jezikoslovju že dobro umeščen in razdelan koncept glagolskega pomena. Imamo znano pomensko hierarhijo glagolov, ki jo je izdelala Andreja Žele.⁵ V tej shemi so najvišje postavljeni primitivi (*biti, imeti, delati*), za njimi so temeljni ali nosilni glagoli, sledijo jim pomensko specializirani in na koncu še visoko specializirani glagoli. Opisana hierarhija temelji na pomenski širini posameznega glagola. Preprosto povedano: s čim širšim pojmovnim krogom samostalnikov se lahko glagol povezuje, višje je

³ Zupan, Problemi in nekaj rešitev računalniških obdelav slovenskih besedil.

⁴ Lečič, *Slovenski glagol, oblikoslovni priručnik in slovar slovenskih glagolov*.

⁵ Žele, *Vezljivost v slovenskem jeziku*.

v pomenski hierarhiji. Primerjajmo, s koliko različnimi delovalniki lahko povežemo glagola a) *imeti* in b) *podkovati*.

a) *imeti* konja, *imeti* misel, *imeti* brata, *imeti* veselje, *imeti* košaro, *imeti* rojstni dan, *imeti* ogrlico, *imeti* čas, *imeti* zaupanje, *imeti* svobodo, *imeti* otroka, *imeti* prehlad, *imeti* znanje, *imeti* idejo itd.

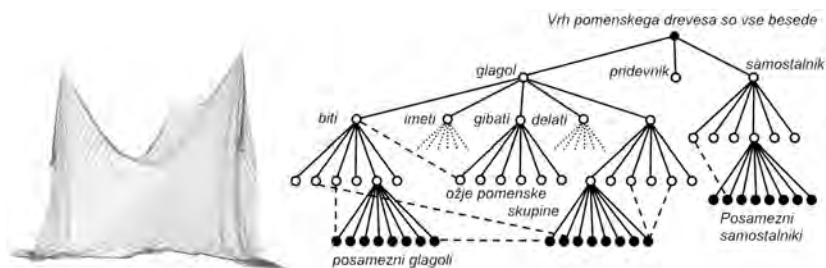
b) *podkovati* konja, *podkovati* čevlje, *podkovati* z znanjem itd.

Pomensko področje, s katerim se povezuje glagol *imeti*, je opazno širše, pestrejše in s tem besedno bogatejše kot pri glagolu *podkovati*. Posledično je glagol *imeti* v pomenski hierarhiji višje od glagola *podkovati*. Treba je pripomniti, da je hierarhija pomenskih skupin nekaj drugega kot hierarhija samih glagolov. Kot bomo videli v nadaljevanju, sledijo opisani hierarhiji (od primitiva do visoke specializacije) pomenske skupine od najširših pomenov (*obstajati/biti, pripadati/vsebovati* itd.) do visoko specializiranih skupin (*prenehati prebivati, višati temperaturo, spuščati ptičji glas* itd.). Glagoli pa se brez izjeme vsi (primitivi, nosilni, specializirani in visoko specializirani) nahajajo le v končnih pomenskih skupinah na najnižjih nivojih pomenske mreže.

Pomenske skupine sestavljajo besede, ki praviloma niso le sinonimi, ampak pomensko sorodne besede in v določenih pomenskih shemah pomensko povezane. Vsaka pomenska skupina je opredeljena z dvema opisoma: glavnim in kratkim. Glavni pomenski opis opiše skupni pomenski imenovalac besed v skupini. Če je mogoče, opiše bistveno pomensko lastnost (ali več lastnosti, če gre za večjo skupino) vseh glagolov v enem stavku. Poleg glavnega opisa ima vsaka pomenska skupina tudi naslov oz. t. i. *kratki pomenski opis*, ki ima vključno s presledki največ 32 znakov. Kratki pomenski opis je koristen kot indeksno geslo in za hitro orientacijo v množici preglednic. Osnovne pomenske skupine, to so tiste, ki vključujejo samo glagole, spremlja poleg kratkega opisa še navedba glagolskega vida – nedovršni (*nedov.*) ali dovršni (*dov.*). Treba je opozoriti, da pri kratkem opisu, zlasti, ko je ta podan z eno samo besedo, ne gre za sinonime, ampak za nadpomensko predstavljenih glagolov. Kratki opis, še posebej, ko je uporabljena ena sama beseda, vedno teži k temu, da predstavlja glagolsko *nadpomensko* vseh v preglednici naštetih glagolov.

Pomenska mreža slovenskih glagolov

Pomenske skupine predstavljajo različno široka pomenska področja. V celoti naj bi vse pomenske skupine in podskupine pokrile ves pomenski prostor glagolov. Vse osnovne (najmanjše) pomenske skupine so izbrane tako, da v eni izmed njih lahko najde svoj pomenski prostor *katerikoli* slovenski glagol. Trditev se zdi smela, vendar je treba povedati, da so pomeni posameznih osnovnih skupin (vseh je 1011) opredeljeni tako široko, da lahko zahtevo izpolnijo.

Slika 1: Vsaka mreža je sestavljena iz vozlov in povezav (levo). Mreža pomenov besed (desno) je sestavljena iz pomenskih skupin (vozlov, prazni krogi) in povezav med pomenskimi skupinami (vejami). Skupine bližje vrhu pomenske hierarhije vsebujejo širša pomenska področja, nižje ležeča pa ožja z bolj specifičnimi pomeni. Povsem na koncu hierarhije so posamezne besede (polni krogi), ki se združujejo v najožje pomenske skupine, te pa v smer proti vrhu v skupine s širšim pomenom. Če ima beseda več pomenov, je povezana v različne pomenske skupine (debelo črtkane črte). Besede ob vozlih so kratki pomenski opisi vseh besed v določeni pomenski skupini.

Pomenska mreža slovenskih glagolov⁶ je sestavljena kot prava mreža (slika 1). V mreži pomenov so glagoli in skupine glagolov predstavljeni kot vozli, v katerih se stikajo vsi njihovi pomeni. Pomenske povezave med skupinami so predstavljene kot *niti*, ki v pravi mreži povezujejo vozle. Hierarhičnost (usmerjenost) mreže je ponazorjena s tem, da jo gledamo, kot bi bila obešena v prostoru. Ožji del (vrh) je zgoraj, širši del, ki ima več vozlov, pa visi navzdol (slika 1, levo). V hierarhični mreži pomenov je na vrhu hierarhije manjše število skupin z zelo širokim pomenskim obsegom, na spodnjem delu mreže pa je veliko število skupin z ozko opredeljenimi pomeni (slika 1, desno). Vmes so vozli, ki predstavljajo različno široke pomenske skupine. Iz vsakega vozla (pomenske skupine) gre *navzdol* toliko *niti* (povezav ali vej), kolikor ožjih pomenskih skupin (na koncu samo glagolov) je v njej. Podobno vodi iz vozla *navzgor* tudi toliko povezav (vej), v kolikor višjih pomenskih skupinah je skupina (glagol), ki jo predstavlja vozle, vključena. V osnovnih pomenskih skupinah, ki so v mreži povsem na dnu, so samo glagoli. Glagoli imajo v povprečju 1,46 pomena, kar pomeni, da se vsak drugi glagol pojavlja v najmanj dveh pomenskih skupinah. Zaradi večkratnega pojavljanja posameznih glagolov je v slovarskih tabelah navedenih 22.472 glagolov, čeprav je med njimi le 15.362 različnih.

V tiskani obliki se mreža kaže kot drevesna oz. razvejana struktura, pri kateri se navzkrižne (mrežne) povezave zaznajo šele v končnih tabelah. V računalniški izvedbi je mrežna struktura veliko bolj izražena, saj ni ovir, ki

⁶ Zupan, *Pomenska mreža slovenskih glagolov*.

so v tiskani obliki neizogibne, namreč da mora biti glagol, ki ima več pomenov, natisnjen v *vseh* tabelah z ustreznimi pomeni. Pomenski mreži dá njeno informacijsko vrednost raznolikost povezav pomenov med posameznimi manjšimi skupinami in kvaliteta vsebin zadnjih oz. končnih pomenskih skupin, ki vsebujejo glagole. Pri slednjih skupinah izvira informacija iz štirih virov:

- iz obeh pomenskih opisov skupine, glavnega in kratkega,
- iz glagolskega vida pomenske skupine,
- iz skupka vseh glagolov v pomenski skupini,
- iz kratkih pomenskih opisov vseh skupin, v katerih se nahajajo glagoli

v pregledovani pomenski skupini.

Na vrhu pomenske mreže je v glagolskem delu šest izhodiščnih pomenskih področij ali vej, ki jih lahko na kratko opišemo z glagolskimi primitivi: *biti*, *imeti*, *gibati*, *delati*, *misliti*, *komunicirati*. Vsako od šestih področij se deli naprej. Število posameznih pomenskih podskupin in glagolov v vsaki od šestih glavnih vej je predstavljeno v preglednici 1.

Preglednica 1: Razdelitev prvih šestih glavnih glagolskih pomenskih skupin na 30 pomenskih skupin drugega nivoja. V zadnji vrsti je pri vsaki skupini v oklepaju navedeno število pomenskih podskupin od tretjega do petega nivoja (skupaj 1011 osnovnih skupin) in število glagolov, ki so zajeti v vsaki glavni skupini. Vsota 22.472 glagolov je večja od števila zajetih glagolov, ker je veliko glagolov zajetih v več skupinah.

1 (6 podskupin)	2 (5 podskupin)	3 (6 podskupin)	4 (6 podskupin)	5 (4 podskupine)	6 (4 podskupine)
<i>Obstajati / biti</i>	<i>Pripadati / vsebovati</i>	<i>Premikati / gibati (se)</i>	<i>Delati / narediti kaj</i>	<i>Misliti / ustvarjati</i>	<i>Zaznavati / odzivati se (komunicirati)</i>
<i>Obstajati na način X</i>	<i>Imeti/ posedovati</i>	<i>Premikati se (splošno)</i>	<i>Delati / narediti (splošno)</i>	<i>Osnovna miselna dejavnost</i>	<i>Zaznavati / zaznati s čutili</i>
<i>Telesni elementarni glagol</i>	<i>Dobiti / vzeti lastnino</i>	<i>Premikati / gibati (se) na način X</i>	<i>Dajati / dati (splošno) kam</i>	<i>Misliti usmerjeno o čem</i>	<i>Imeti / odzivati se na čustva</i>
<i>Vremenski elementarni glagol</i>	<i>Uporabiti lastnino</i>	<i>Premikati / gibati dele telesa</i>	<i>Delati / narediti s sestavinami</i>	<i>Izražati misli s simboli</i>	<i>Splošni socialni stik</i>
<i>Dajati/dati samodejno</i>	<i>Meniti / domeniti se o lastnini</i>	<i>Priti / oditi</i>	<i>Spreminjati / spremeniti kaj</i>	<i>Ustvarjati / ustvariti miselno</i>	<i>Izmenjavati / izmenjati sporočila</i>
<i>Končati / končevati obstoj</i>	<i>Zapraviti lastnino</i>	<i>Spreminjati gibanje</i>	<i>Uporabiti silo / vpliv</i>		
		<i>Delati/ narediti z gibanjem</i>	<i>Delati kompleksna opravila</i>		
(149) 3.194	(63) 1.241	(118) 2.944	(324) 9.091	(62) 1.509	(296) 4.943

Kot lahko pričakujemo, se vidi, da se najboljšejejša pomenska skupina naslanja na primitiv *delati*. Primitiv *delati* ima med vsemi glagoli najširši pomenski okvir. Vsebuje preko 9000 glagolov. Dejansko bi jih bilo v tej skupini lahko še precej več, vendar v njej niso zajeti glagoli miselnega dela in komunikacije (*govoriti, brati, pisati, slikati, računati, ustvarjati* itd. z vsemi specializiranimi in visoko specializiranimi glagoli), pa tudi ne glagoli v zvezi z eksistenčnim delovanjem (*dihati, govoriti, jesti, prebavljati, spočenjati in končevati* življenje itd.). Ti so zajeti drugje – večinoma na področju pomena primitiva *biti*. Vsekakor pa so pri posameznih glagolih navedene ustrezne dodatne povezave, ki so bile pravkar omenjene.

V preglednici 2 je navedena primerjava razdelitve slovenskih glagolov v pomenske skupine s pomenskima delitvama v nemščini⁷ in angleščini.⁸ V preglednici je dodana še primerjava z delitvijo oz. številom pomenskih skupin v prvi izdaji Rogetovega tezavra, ki pa je zaradi manjkajočih podatkov o glagolih zgolj informativna. Kljub temu je zanimivo dejstvo, da je povprečno število besed v posamezni pomenski skupini pri vseh zbirkah v istem velikostnem razredu.

Preglednica 2: Številčne primerjave med posameznimi zbirkami glagolskih pomenskih skupin.

A	B	C	Č	D	E=Č/D	F=Č/C
Zbirka	Število besed	Število različnih glagolov	Število glagolov v skupinah	Število pomenskih skupin	Število glagolov (besed)/skupino	Število pomenov/ glagol
Dornseiff	90.0000	~9.000	12.909	970	13,3	~1,4
Levin	3.004	3109	4.153	195	21,3	1,34
Slovenska mreža	20.000	15.362	22.472	1.011	22,2	1,46
Roget (1. izdaja)	~15.000	-	-	1.000	15,0	-

V slovenski pomenski mreži glagolov je poleg omenjene štirinivojske hierarhije (primitiv, nosilni, specializirani in visoko specializirani glagol oz. pomen) najpomembnejši vidik poudarjena oznaka glagolskega vida. Glagolske skupine so urejene tako, da so pri vsakem pomenskem obsegu ločeno zbrani nedovršni in dovršni glagoli – vsak v skupini z ustreznim vidom. Le v primerih, ko je glagol dvovidski (večina tujk in 118 slovenskih glagolov), je glagol naveden v obeh pomenskih skupinah, tj. v dovršni in nedovršni.

Pomenske skupine so načeloma dveh vrst. Ena vrsta so skupine na višjih nivojih, tj. skupine na vseh nivojih razen na zadnjem. V skupinah na višjih

⁷ Quasthoff, *Franz Dornseiff, der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen.*

⁸ Levin, *English Verb Classes and Alternations.*

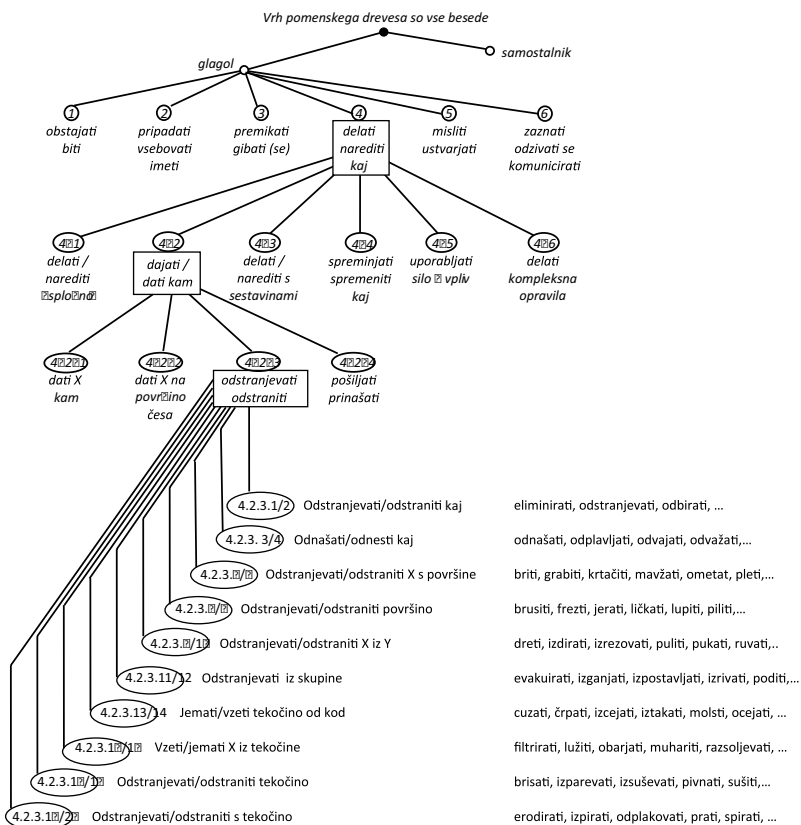
nivojih so navedene le skupine, ki jih posamezna širšepomenska skupina vsebuje na nižjem nivoju. Druga vrsta skupin pa so tiste, ki vsebujejo posamezne glagole. Slednje so samo na zaključnih nivojih pomenske mreže. Obe vrsti pomenskih skupin sta s po enim primerom podrobno prikazani v preglednici 3. To sta skupini 4.2.3 *Odstranjevati/odstraniti* in ena od njenih podskupin 4.2.3.3 *Odnašati kaj (nedov.)*. Pri prvi se vidi, da vsebuje dvajset podskupin, od tega deset nedovršnih in deset dovršnih, pri drugi pa so po abecedi navedeni glagoli, ki naj bi vanjo pomensko sodili. V primeru skupine 4.2.3.3 je zbranih enajst glagolov in pri vsakem od njih so navedene še skupine (njihove številčne oznake in kratki naslovi), v katerih se posamezni glagol tudi nahaja. Npr. za glagol *odvajati* vidimo, da se poleg v osnovni skupini 4.2.3.3 *Odnašati kaj (nedov.)*, nahaja še v treh dodatnih pomenskih skupinah, in sicer v: 5.3.11 *Računati (nedov.)*, 4.4.3.3 *Spreminjati vedenje (nedov.)* in 6.3.2.1 *Oblikovati vedenje (nedov.)*. Take oz. podobne informacije so v vseh 1011 skupinah na najnižjem nivoju.

Preglednica 3: Prikaz izpisa dveh pomenskih skupin na različnih hierarhičnih nivojih. Leva skupina, ki je hierarhično višja od desne, vsebuje identifikacijske številke in naslove pomenskih podskupin, desno je skupina, v kateri so navedeni glagoli (glej sliko 2).

4.2.3 Odstranjevati/odstraniti	4.2.3.3 Odnašati kaj (nedov.)
Izvajati delo, s katerim se kaj odstrani s površine, iz notranjosti česa ali iz določene-ga prostora.	Izvajati delo, s katerim se kaj odnese drugam, običajno nepotrebne stvari. Manj znana beseda: <i>dristiti</i> (pospeševati odvajanje).
4.2.3.1 Odstranjevati kaj (nedov.)	
4.2.3.2 Odstraniti kaj (dov.)	Glagol Kratki opisi tabel s še drugimi pomeni.
4.2.3.3 Odnašati kaj (nedov.)	dristiti 1.2.4.9 <i>Opravljati v. potrebo (nedov.)</i>
4.2.3.4 Odnesti kaj (dov.)	izpeljavati 5.3.11 <i>Računati (nedov.)</i> 6.4.2.8 <i>Dokazovati (nedov.)</i>
4.2.3.5 Odstranjevati X s površine (nedov.)	izpeljevati 5.3.11 <i>Računati (nedov.)</i> 6.4.2.8 <i>Dokazovati (nedov.)</i>
4.2.3.6 Odstraniti X s površine (dov.)	odnašati 4.2.3.1 <i>Odstranjevati kaj (nedov.)</i>
4.2.3.7 Odstranjevati površino (nedov.)	odpeljavati - -
4.2.3.8 Odstraniti površino (dov.)	odpeljevati - -
4.2.3.9 Odstranjevati X iz Y (nedov.)	odplavljati 4.2.3.19 <i>Odstranjevati s tekočino (nedov.)</i>
4.2.3.10 Odstraniti X iz Y (dov.)	odtovarjati - -
4.2.3.11 Odstranjevati iz skupine (nedov.)	odvajati 5.3.11 <i>Računati (nedov.)</i> 4.4.3.3 <i>Spreminjati vedenje (nedov.)</i> 6.3.2.1 <i>Oblikovati vedenje (nedov.)</i>
4.2.3.12 Odstraniti iz skupine (dov.)	odvažati - -
4.2.3.13 Jemati tekočino od kod (nedov.)	odvlačiti 4.5.1.9 <i>Vleči (nedov.)</i>
4.2.3.14 Vzeti tekočino od kod (dov.)	
4.2.3.15 Jemati X iz tekočine (nedov.)	
4.2.3.16 Vzeti X iz tekočine (dov.)	
4.2.3.17 Odstranjevati tekočino (nedov.)	
4.2.3.18 Odstraniti tekočino (dov.)	
4.2.3.19 Odstranjevati s tekočino (nedov.)	
4.2.3.20 Odstraniti s tekočino (dov.)	

Možnost uporabe pomenskih slovarjev

Kot primer, kako so glagoli uvrščeni in predstavljeni v pomenski mreži glagolov, si oglejmo položaj pomenske skupine 4.2.3 *Odstranjevati/odstraniti* (slika 2). Pri četrti pomenski veji 4 *Delati/narediti kaj*, ki združuje vse glagole fizičnega dela, vidimo, da se deli na šest ožjih skupin, med katerimi je skupina 4.2 *Dajati/dati kam* in ta je naprej razdeljena na štiri podskupine, med katerimi je skupina 4.2.3 *Odstranjevati/odstraniti*, o kateri govorimo. Ta skupina združuje 20 podskupin, ki vsebujejo 729 glagolov.

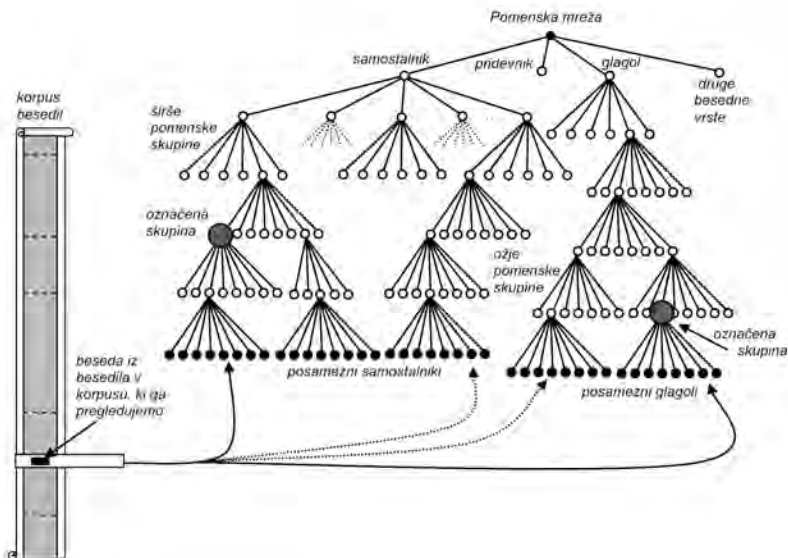

Slika 2: Primer umestitve pomenske skupine glagolov z oznako 4.2.3. *Odstranjevati/odstraniti* v hierarhijo pomenov. V tej skupini je na sliki zaradi pomanjkanja prostora navedenih le deset ožjih pomenskih podskupin (spodaj levo), v dejanski izvedbi pa je skupin še enkrat več. Vsaka skupina na sliki je razdeljena še na dve podskupini: na eno z dovršnimi in drugo z nedovršnimi glagoli. Posamezni glagoli so navedeni šele v spodnjih podskupinah hierarhije (na sliki desno).

Poleg povsem očitne uporabe širjenja besedišča posameznega pisca ali govorca pri vsakdanjem delu je ena od mogočih uporab pomenske mreže tudi pregledovanje velikega korpusa besedil za iskanje posameznih besedil z izbrano tematiko. Pri izbiranju oz. iskanju besedil po tematiki potrebujemo ključne besede. Smiselnost oz. pomenska povezava z dejanskim ciljem iskanja so pri izbiri ključnih besed najpomembnejši, zlasti če gre za iskanje po obširnem besedilnem korpusu, ki obsega več sto milijonov besed. Kadar je glavni namen iskanja po besedilnih korpusih zajeti kar največ, če že ne vsa relevantna besedila, mora biti nabor ključnih besed zelo velik in kar se da popoln ter hkrati ciljno, tj. pomensko usmerjen. Pri iskanju specifičnih besedil tak nabor zlahka naraste in končno obsega tudi nekaj sto ključnih besed, kar posledično povzroči daljše pregledovanje nabora ob vsaki besedi pregledovanega korpusa. Če imamo na voljo računalniško različico pomenske mreže, so na voljo najrazličnejše pomenske skupine, ki jih lahko tudi izbiramo ali združujemo v bolj ali manj specializirane, ne da bi bilo pri tem treba skrbeti za dejanski nabor besed. Posledično odpade ves izbor in iskanje vseh ključnih besed, ki so mogoče, ker so te že zbrane v pomenskih skupinah. Ustrezne skupine je treba pred iskanjem po korpusu le označiti, kar lahko z vgrajeno računalniško možnostjo (opcijo) dosežemo z enim samim ukazom. S tem iskanje in izbor besedil ne postaneta le bolj zanesljiva (nabor ključnih besed je lahko veliko širši), ampak tudi bistveno, kar za faktor 100, hitrejša (glej sliko 3). Ker so besede v računalniško organizirani pomenski mreži dosegljive neposredno (takojšen dostop) in so združene v posebno pomensko skupino, je treba med iskanjem pri vsaki besedi korpusa preveriti le, če je ta v označeni skupini, kar zahteva eno samo in ne stotine preverjanj. Vsaka beseda pomenske mreže ima pridružene in neposredno dosegljive tudi oznake vseh skupin, v katerih se nahaja (slika 3).

Zaključek

Prikazana pomenska mreža je prvi (glagolski) del celotne pomenske mreže slovenskih besed. V smislu hierarhične mreže, ki povezuje vse pomenske skupine na različnih nivojih pomenov v celoto, je unikatna. Njena prednost je predvsem v njeni računalniški izvedbi, saj se bo z dodajanjem posameznih možnosti (opcij) lahko razvila v zelo uporabno jezikoslovno orodje. Sama izbira in položaj pomenskih skupin v celotni mreži je avtorska, a je treba posebej poudariti, da nikakor ne sme predstavljati ali uveljaviti svoje pravilnosti oz. tega, da kaj drugega ni mogoče. Prav nasprotno: fleksibilnost zasnove mreže, vključujoč razstavljanje in/ali zbiranje in sestavljanje novih skupin, je tisti element, ki naj bi omogočal sestavljanje pomenskih skupin po izboru in željah uporabnikov, glede na njihove potrebe in želje. Izbor 1011 pomenskih skupin in njihova razporeditev v pomenski mreži naj bi bil razumljen le kot predlog, ki uporabnikom omogoča hitrejšo izbiranje in prilagajanje lastnim

Slika 3: Iskanje besedil iz korpusa besedil s pomočjo pomenske mreže. V korpusu (levo) so nanizana posamezna besedila (ločena s črtkano črto). Ko računalnik zaporedoma pregleduje posamezne besede besedil v korpusu, jih bodisi primerja z vsemi ključnimi besedami (standardni način) ali pa v pomenskem slovarju pogleda le, če je pregledovana beseda v označeni skupini (sivi krogi). Polne puščice označujejo pregledovanje pomenske mreže v primeru, ko je pregledovana beseda v pomenski mreži, črtkane puščice pa v primeru, ko ni. Če je beseda v mreži, jo pregledovalnik označi kot zadetek. Besedilo, ki dá nek predpisan prag zadetkov, se uvrsti na seznam *najdenih besedil*. Iskanje s pomensko mrežo je veliko hitrejšo in omogoča izbor večjega, predvsem pa bolj izčrpnega števila ključnih besed.

potrebam in zahtevam. S tem naj odgovorim tudi na vprašanje v naslovu: računalniška verzija pomenske mreže slovenskih glagolov lahko veliko pripomore k hitrejšemu in preglednejšemu delu s slovenskim besediščem – tako pri povsem literarni uporabi kot tudi pri raziskovanju.

Literatura

- Kyoto Notre Dame University, Poets Roget Roget's thesaurus – contents. <<http://poets.notredame.ac.jp/Roget/contents.html>>, (dostop 12. 12. 2012).
 Lečič, Rada: *Slovenski glagol, oblikoslovni priročnik in slovar slovenskih glagolov, Slovene verb, a morphological manual and dictionary of Slovenian verbs*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

- Levin, Beth: *English Verb Classes and Alternations. A Preliminary Investigation*. Chicago: The University of Chicago Press, 1993.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, DZS, Ljubljana: 1995.
- Quasthoff, Uwe (hrsg.): *Franz Dornseiff, der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. 8. izdaja, Berlin: Walter de Gruyter, 2004.
- Zupan, Jure, Problemi in nekaj rešitev računalniških obdelav slovenskih besedil. *Slavistična revija* 47/3, 1999, str. 263–379.
- Zupan, Jure: *Pomenska mreža slovenskih glagolov*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013.
- Žele, Andreja: *Vežljivost v slovenskem jeziku*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.

Why a Slovenian dictionary of meanings in the era of computers?

Summary

The difference between standard dictionaries and thesauri on the one hand and the dictionary of meanings on the other is outlined. The dictionary of word meanings is actually a network of word groups linking the words of similar meanings together in a hierarchical manner. The size of the specific group depends on the actual use and the broadness of the meaning area of the encompassed words which can be allocated to the chosen meaning. Such a choice is, unfortunately, always arbitrary. In the present work the network of meanings of Slovenian verbs is described in more detail. The described hierarchical network consists of approximately 15,500 Slovenian verbs forming 1,011 groups of different meanings. The hierarchy of meanings starts with six main groups: to exist, to have, to move, to do (in a physical meaning), to think, and to communicate. A specific verb can be associated or participate in several meaning groups in different positions in the hierarchy. Hence, the hierarchy has not a tree-like structure, but a structure of a network. On the average, each verb is linked to 1.46 meanings or meaning groups. For the illustration of the presented network of verbs' meanings, the positioning and the content of the entire group listing the verbs associated with the action 'To remove something' within the main group 'To do' is shown in detail. It consists of 729 verbs forming 20 narrower groups. For example: to remove surface, to remove something from the surface, to remove from the group, etc. The use of the network of Slovenian verbs is possible in a printed or computerized version. As a possible use of the computerized form of the network an application connected with the search after the texts with a given content from a large corpus of texts is described.

Aneta Markuszewska
Mojca Kovačič
Géza Pálffy
Arno Strohmeier
Raymond Miller
Andrej Stopar
Jure Zupan

HISTORIČNI SEMINAR 11

je dostopen tudi na

<http://hs.zrc-sazu.si/eknjiga/HS11.pdf>

15 €

9 789612 546823

<http://zalozba.zrc-sazu.si>